

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

KAPİTALİST İDEOLOJİ ve ÇALIŞMA
Yüksek Lisans Tezi

Arif ARSLAN

Danışman: Prof. Dr. Fuat ERCAN

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı ULUSLARARASI İKTİSAT Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ARİF ARSLAN'ın KAPİTALİST İDEOLOJİ VE ÇALIŞMA adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.04.2014 tarih ve 2014-14/43 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 29.04.2014

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. FUAT ERCAN	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. MEHMET RIZA TÜRKAY	
3.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. AHMET BEKMEN	

ÖZET

Çalışma, zorlu ve zahmetli bir süreç olduğu için birkaç bin yıldır hor görülen bir olguyken kapitalist toplumda; kendini gerçekleştirme, bireysel gelişim, kariyer ve statü gibi motivasyonlarla bireyin toplumsal kimliğinin kurucusu haline gelmiştir. Çalışma, günümüz toplumsal yaşamının merkezinde bulunan bir olgudur. Çalışma, ekonomik bir gereklilik ve toplumsal bir görev kabul edilerek egemen politik söylemlerde, yaygın medyada, eğitim kurumlarında hararetle savunularak kutsanır. Ekonomik değer yaratmanın yanında ahlaki değerler de üreterek toplumsallaşmanın kaynağı durumunda bulunduğundan ideolojik bir çimento işlevi de yerine getirmektedir. Çalışmanın uzlaşma ve disipline edici bir aygıt olarak bireyleri, toplumsal ve politik işbirliği tarzlarına entegre edişi, öncelikli olarak ideolojik bir durumdur. İşçi ile yapılan iş sözleşmesi, bir hiyerarşi tesis ederek disipline edilmiş bireyler, idare edilebilir özneler, saygıdeğer vatandaşlar ve sorumlu aile bireyleri de üretir. Kapitalist çalışma ideolojisi, tarihsel süreçte çalışma sürecindeki dönüşümlerine tekabül edecek şekilde, çalışma ilişkilerine içrek olarak şekillenir ve yeniden üretim sürecinde öznelere kılavuzluk ederek onları yönlendirir. Erken kapitalizm dönemindeki üretim sürecinde işçinin kapitaliste itaat etmesi, verilen komutlara uyması beklenirken günümüzde, işletmeler çalışanlarından işi benimseme, işletmeyle özdeşleşme talep edildiği gözlenmektedir. Türkiye örneğine bakılarak kapitalistleşme sürecinde çalışma ilişkilerinin inşası, gelişimi ve günümüzdeki durumuna tekabül eder şekilde işçileşmenin teşviki ve meşrulaştırılmasında kullanılan söylemsel stratejiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma ideolojisinin içeriğinin ve kapsamının analizi için sosyo-kültürel ve iktisadi düzlemin ilişkili olarak kavranması elzemdir. Bu tezin amacı somut gerçeklik ile teorik gerçeklik arasındaki ilişkiyi kurarak çalışma ilişkilerin inşası ile ideolojiyi ilişkilendirebilmektir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: İş ideolojileri, Rıza üretimi, Yeniden üretim, Fazla çalışma, İdeolojik strateji

ABSTRACT

Because of it is challenging and laborious process, Labour had been a phenomenon despised for several thousand years. In capitalist society, It has become the founder of the social identity of individuals with motivation like personal development, career and status. Labour is a phenomenon located in the center of social life. Labour is blessed heatedly by assuming an economic necessity and a social mission in political discourse, mainstream media and educational institutions. In addition to economic value creation, it is a source of socialization which produces moral values so that it fulfills an ideological unifying function. It is basically an ideological situation that the integration of individuals to social and political cooperation styles by labour which is a substantially reconciliation and a disciplinary device. The labor agreement with workers establishes a hierarchy thus it creates disciplined individuals, subjects can be managed, respectable citizens and responsible family members. Capitalist ideology of Labour is shaped as intrinsic to working relationships and it directs subjects by guiding them in harmony with its transformation on labour process in the historical process. Workers were expected to obey the capitalists and comply with their commands in the production process during the period of early capitalism. Today on the other hand, it is observed that there is a demand for adoption of business and entrepreneurial identification. This study which examine the Turkey instance, intend to understand the building and development of working relationships in the capitalization process and discursive strategies used for encouragement and legitimization of being worker. Understanding socio-cultural and economic levels in relation is crucial for the analysis of the content and scope of Labour ideology. The aim of this thesis is associating construction of working relationships and ideology by linking concrete reality to theoretical reality.

KEYWORDS: Ideologies of work, Constant manufacturing, Reproduction, Overtime, Ideologies Strategy

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
ŞEKİL VE TABLOLAR LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR.....	vii

GİRİŞ	1
-------------	---

1. EMEĞİN ETİMOLOJİSİ: BİR KAVRAMIN ve FİKRİN EVRİMİ....	10
--	----

2. TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA.....	19
----------------------------------	----

2.1. Kapitalizm Öncesi Çalışma.....	19
-------------------------------------	----

2.2. Kapitalizmde Çalışma.....	30
--------------------------------	----

2.2.1. Manifaktür Üretimi ve Sanayi Devrimi.....	32
--	----

2.2.2. Taylorizm ve Fordizm.....	40
----------------------------------	----

2.3. Post-Fordizm ve Esnekleşme.....	48
--------------------------------------	----

2.4. Kapitalist Çalışmanın Günümüzde Geldiği Aşama.....	54
---	----

3. KAPİTALİST ÇALIŞMA İDEOLOJİSİ.....	60
---------------------------------------	----

3.1. İdeoloji.....	60
--------------------	----

3.2. Fetişizm, Yabancılaşma ve Kapitalist Çalışma İdeolojisi.....	71
---	----

4. TÜRKİYE’DE ÇALIŞMA İDEOLOJİSİ.....	95
---------------------------------------	----

4.1. Türkiye’de Kapitalistleşme Süreci ve Çalışma İlişkileri.....	95
---	----

4.2. Türkiye’de İşçileşmenin İnşası ve İdeolojik Stratejiler.....	104
---	-----

SONUÇ.....	147
------------	-----

KAYNAKÇA.....	152
---------------	-----

TABLÖLAR ve ŐEKİLLER LİSTESİ

Tablo 1 Emek Sürecinin Ve Üretim Organizasyonunun Farklı Biçimleri.....	50
Şekil 1 Sınıf Üyelerinin İtaat Sürecindeki İdeolojik Aygıtlar.....	70
Şekil 2 Korku Ve Boyun Eğme Arasındaki Psikolojik İlişki.....	129

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

Ar-Ge: Araştırma Geliştirme

çev. : Çeviren

DBA: Devletin Baskı Aygıtları

DİA: Devletin İdeolojik Aygıtları

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

IAPP: Sanayi Akademi Ortaklığı Programı

İKY: İnsan Kaynakları Yönetimi

İSEDAK: İslam Konferansı Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi

İŞKUR: Türkiye İş Kurumu

M: Meta

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MÜSİAD: Müstakil İşadamları Derneği

OECD: Organization for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)

P: Para

s.: Sayfa

SBS: Seviye Belirleme Sınavı

SSK: Sosyal Sigortalar Kurumu

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCCB: Türkiye Cumhuriyeti Çalışma Bakanlığı

TİSK: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TKY: Toplam Kalite Yönetimi

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TÜBİTAK: Türkiye Bilimler Akademisi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TÜSİAD: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği

TÜSSİDE: Türkiye Sanayi Sevk ve İdare Enstitüsü

YGA: Young Guru Academy

yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

Altmışına yaklaşmış olan dayım, saat altıda kalkıp iki oğluyla beraber inşaatta çalışmaya giderken çalıştıkları firmanın sahibinden bahsederken “Helal olsun adama, 300 kişiye ekmek veriyor.” diye sözlerine devam ediyor. Başka bir akrabam otuz yıl öğretmenlik yaptıktan sonra emekliye ayrılıyor ve özel bir kurumda günde on saate yakın çalışmaya devam ediyor. Büfecilikle işe başlayan eski ev sahibim, işi büyütüp dönerci zinciri açarak yanında onlarca işçi çalıştırmaya başladığı halde, sabahtan işe gidip Taksim’deki büfesinin önünde çığırtkanlık yapmaya devam ediyor. Her sabah ve akşam kentin trafiğı yoğunluktan tıkanıyor ve insanlar saatlerini yollarda geçirmiş oluyor. Tanıdığım insanların çoğı yoğun bir koşturma içinde çalışmayı sürdürüyor ve zamanlarının çoğı işte geçiyor. Dünyanın geriye kalan büyük kentleri de yaşadığım İstanbul’dan farklı değil. İnsanlar neden bu kadar uzun ve sıkı çalışmayı sürdürüyor? En kolay ve zevkli işin bile hayatın büyük bölümünü kapsıyor olması neden insanlar tarafından sorun olarak gözüküyor? Çünkü görünen o ki, böyle bir çalışma, “yaşamak için çalışma”dan çok “çalışmak için yaşama”dır. Bu durumun ve işçilerin patronu “zenginleştirdiğı” yerine, patronun işçilere “ekmek veriyor” olarak gözükmesinin nedeni nedir, diye sormadan edemiyor insan.

Geçmiş birkaç yüz yıldan fazla olmayan kapitalist toplum, yüksek bir devinim hızını ve sürekli bir biriktirme anlayışını benimsemiş olmasının yanında, bu durumu insanlığın “doğal” hali olarak kanıksamış görünüyor. Kapitalist toplumda karşıt ve birbiriyle ilişkili olarak kavranılabilecek iki sınıf söz konudur: çalıştıranlar ve çalışanlar. Birbirleriyle ilişkileri çerçevesinde anlaşılabilcek bu sınıfların, en bariz ayırt edilecek yönü servetin *üreticisi* ile *sahibi* olma durumudur. Kapitalist toplumun temel ilkelerinden biri, her insanın, faaliyette bulunma “hakkı” olduğu, faaliyet gücünün de sahibi olduğunun varsayılmasıdır. “Sahip” olunan varlıkların azlığı, çokluğu ya da yokluğu kaçınılmaz olarak bir eşitsizlik doğuracaktır. O halde eşitsizliklerin olduğu bir toplum, kendini nasıl ayakta tutmakta ve yeniden üretmektedir? Elbette ki bir toplumu, yaşadığı günden ertesi güne taşıyan, geçimsel ihtiyaçlarını karşılayacak olan maddi üretimidir. Maddi üretimin gerçekleşmesi ise sadece bedensel etkinliklerle gerçekleşemez. Her üretim faaliyeti, bir bilgi ve beceri boyutuna sahip olacağından kapitalist üretim-tüketim işleyişinin de kendine has bir bilgisel/düşünsel boyutu vardır.

Bilinçli bir varlık olarak kendi eylemlerini tasarlayan insanın, eylemsel yönelimlerini etkileyen faktörlerin görünürleşmesi, yaşadığı sorunları aşmasına yardımcı olabilir. Parayı

verenin düdüğü çaldığı bir toplumsal düzen olan kapitalizmin varoluşu, üretim sürecine; üretim süreci de üretenlere bağımlıdır. Karl Marx'ın vurguladığı gibi yaşamsal kaynağı işçilerden alınan artı değere dayanan kapitalizm, kendi mekanizmasının sonucu olarak ortaya çıkan eğilimlerin kaçınılmaz sonucu olarak sürekli büyümek zorundadır. Bu da her devridaimde daha fazla artı değer gereksiniminin ortaya çıkması demektir. Yeniden üretim sürecinin genişleyerek sürmesinin sonucu olarak da toplumun üyelerinin işçileşme eğilimi sürecektir. *Burjuvazi* ve *proletarya* olarak adlandırdığımız iki sınıfın, toplumsal konumlarının ve ekonomik çıkarlarının karşıtlığı açık olmasına rağmen, düşünsel motiflerinin ve münasebetlerinin uzlaşımly gözükmesi, sosyal bilimler için açıklanması gereken bir sorundur. Bu sorunun yanıtlarından biri ideolojik bir “yanılsama”nın var oluşudur. İdeoloji, farklı dönemlerde farklı kullanımlara sahip, “ne olduğu” ve “nasıl etkili olduğu” tartışılan kavramlardan biridir.

Çalışma olgusu insanın, ihtiyaçlarını karşılamak ve geçimini sürdürmek için sürdürmüş olduğu temel faaliyettir elbette. Ancak kapitalist toplumda çalışma etkinliği, salt kendini yeniden üretmenin zorunluluğu olarak sürdürülmez. Çalışma olgusu, tarih boyunca farklı toplumlarda farklı algılamalara sahip olmuştur. Kimi zaman aşağılanmış, kimi zaman fetişleştirilmiş, kimi zaman gözden düşmüştür. Çalışmanın tarihsel süreçte nasıl bir ilgiyle algılandığına görmeye çalışarak kapitalist toplumda çalışmanın fetişleştirilmesine yöneleceğiz. Çalışma algısının yönetiminde, egemen sınıfların ve onlarla ilişkili politik iktidarın yönlendiriciliğine ve ideolojik söylemlerine değineceğiz.

Karşıt olan iki sınıfın üyeleri olarak kapitalistlerin ve işçilerin oluşumunu, kapitalizmin kökeniyle ilgili incelemelerde sıkça anılan Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* (1719) adlı romanı üzerinden sembolik bir mekanizma süreci olarak inceleyeceğiz. Robinson, kapitalistleri; Cuma da işçileri temsil edecek. Elbette Robinson Crusoe romanının kapitalizmin erken dönemine tekabül etmesi ve kurgusal bir eser olması dolayısıyla şematize bir modeldir. Romanın başkarakteri Robinson'un, hem zihniyeti hem de yapıp ettikleri, onun tam bir burjuva insanı olduğunu gösterir. Robinson, para kazanmak için girişimci bir genç olarak babasının engellemelerine karşın, uzak denizlere açılmayı seçmiş bir kişidir. Afrika'ya yaptığı ilk seferde başarılı olduktan sonra, ikinci seferinde fırtına nedeniyle gemisi kaza geçirir ve karaya oturur. Bu kazadan tek kurtulan Robinson olur. O da ıssız bir adaya çıkar ve parçalanarak karaya oturmuş gemiden çeşitli erzak ve araçları, kullanmak üzere adaya taşır. Taşdığı silah, barut, balta, çekiç gibi aletlerle kendisine korunaklı bir kulübe yapar. Gemide araç gereç ararken rastladığı altınlara bakar ve “bu altınların bu adada benim için hiçbir değeri yok” diye düşünse de altınları yanına alıp adaya götürür. Yıllarca adada kaldıktan

sonra paranın işe yaramadığını tecrübe ettiği halde bulduğu başka bir batıkta bulunan paraları adaya taşıyamayışı yüzünden üzüldür. Bütün hikayeyi adada bulunduğu zaman boyunca Robinson'un yazdığı günlükten öğreniriz.

Robinson adada hububat eker, keçileri evcilleştirir; kendisine arkadaşlık etmesi için birkaç papağana konuşma öğretir. Adada herhangi bir vahşi hayvan veya insan olmamasına rağmen kulübesini güvenlik çemberine alır. Yaptığı işlerin maliyet-kar analizini hesaplar ve “alacaklı ile verecekli gibi son derece tarafsız bir biçimde, çektiğim sefilliklere karşı rahatlıklarımın sefasını sürdürdüğüm rahatlık” şeklinde ifade eder. Gününü üçe bölerek etkinliklerini planlar. Günün yaklaşık üç saati silah elde etmek ve yemek aramakla geçer; diğer kısmı düzen, tedavi, korunma ve yemek pişirmeye ayrılır. Günün geriye kalan bölümünü ise arpa ve pirinç ekimi, üzümleri kurutma ve bir kano yapmaya harcar. Adada yirmi beş yıl yaşadktan sonra yakın adalardan yerli “vahşiler”in gelip gittiklerini görür; yamyam vahşiler getirdikleri esirleri pişirip kendilerine ziyafet çekmektedir. Robinson onları gizlice izledikten sonra korkuyla bir mağarayı kendisi için korunaklı bir kale haline getirir. Vahşiler adaya tekrar geldiğinde silahına ve barutuna güvenerek yamyamların birkaçını öldürür ve öteki vahşiler de ellerindeki esirlerden birini bırakarak adadan kaçarlar. Kurtardığı esiri kendisine köle yapar, ona isim verir, kendi kültürünü ve yaşam tarzını ona öğretir ve benimsetir.

Artık Robinson'un bir kölesi vardır ve onun için adada başka bir yaşam tarzının da önü açılmış olur. “Vahşi”nin ehlileştirilmesi, eğitilmesi gerekir Robinson'a göre. Bu ilişkinin sürdürülebilmesi ve Robinson'un onu idare edebilmesi için onu fikren de ikna olmuş olması gerekir bu yabanın. Kendi aklına ve iradesine sahip bağımsız bir birey olmasına karşın Robinson, Cuma'yı bir insan olarak değil, evcil bir hayvan ve akılsız olarak görür. Robinson'un Cuma'yı tahakküm altına almak için silahı vardır ancak Cuma'yı üretken kılmak için silah zoruyla çalıştırmak, zorlamak uygun değildir. Ast konumunu kabullenmesi için Cuma'nın durumu olağan algılaması daha uygun olacaktır. Robinson, onun hayatını kurtardığı için elinde bir koz vardır; Cuma da hayatını kurtaran bu adama karşı, bağlılık ritüeli göstermiştir. Robinson, titizlikle uyguladığı bir programla Cuma ile ilişkisini açık bir köle-efendi karşıtlığının ötesine taşır. Oysa vahşileri ilk gördüğünde onlardan birini kendine hizmetkar edinme isteği aklına düşmüştür. Bu programın aşamalarını inceleyelim:¹

1. Aşama: Robinson, Cuma'nın kendisine minnet borcu duymasını ister, bunu da sürekli başa kakarak yapmak istemediğinden başka bir yolla bu duyguyu hatırd tutmasını sağlamalıdır; çünkü onu aynı zamanda can yoldaşı olarak da görmek ister. İlk iş olarak onu

¹ Stephen Hymer, “Robinson Crusoe ve İlkel Birikimin Sırrı”, *Monthly Review*, Sayı 30, İstanbul, 2012, s.46-48.

kurtardığı gün olan Cuma'yı ona ad koyar. Cuma'nın da kendisine “efendi” demesi gerektiğini öğretir. Bu adlandırma aralarındaki bağımlılık ilişkisini sürekli yeniden üretecek olan bir semboldür. Semboller yarattığı çağrışımlarla insan eylemlerinin yönünü tayin edebilirler. Günlüğüne şöyle yazıyor Robinson: “İlk olarak adını onu kurtardığım gün olan Cuma koyduğumu bildirdim; onu günün anısına böyle çağıracaktım. Aynı biçimde ona Efendi demesini öğrettim ve bunun da benim adım olacağını belirttim.”² John Thompson, ideolojinin işleyiş stratejilerini incelerken tahakküm ilişkilerinin, çeşitli sembolik biçimlendirmelerin meşru bir hiyerarşinin yaratılmasına hizmet ettiğini belirtir.³ Louis Althusser, her tür ideolojinin, bireylere özneler olarak seslendiğini, tam da bu “seslenme”nin bireyleri özneleştirdiği iddiasındadır.⁴ Robinson'un, kendisine “efendi” denmesini isteyişi, Cuma'nın ad koyucusu oluşu, daha başlangıçta bir hiyerarşinin inşası anlamına gelir.

2. Aşama: Cuma yerli bir yaban olduğu için başta çıplaktı; oysa Robinson'un geldiği kültürlerde çıplaklık ayıplanacak bir durumdu. Robinson, Cuma'yı kendine benzetmeyi amaçladığından kendine yakın bir statü hissi uyandırmak için ona keten külot, yelek, kasket çorap gibi giysiler giydirebilir. Böylece Cuma, kendisini sahibi gibi giyinmiş halde görmekten memnuniyet duyacaktır. Biçimsel bir yakınlık, karşıtlar arasındaki gerilimi görünmez kılmayı sağlayabilir. Kapitalizmde biçimsel olarak bile olsa *standardizasyon* önemli bir yönelimdir. Özellikle seri üretim, kitlesel bir tüketime yönelik olarak pazara ürünler sunar. Öte yandan gerçek eşitsizlikler biçimsel benzerliklerce görünmezleşir.

3. Aşama: Robinson, Cuma'ya kısmen korunaklı uyuyabilecek bir yer verir; ancak bu yer, Robinson'un özel alanının dışında tutulmuştur. İlerleyen zamanlarda aralarında kurulan yakınlık bile Robinson'un ihtiyatlı tutumunu değiştirmez; Cuma'ya hala güvenmediğinden bütün silahları kendi tarafında tutar ve basit bir hırsız alarmı sistemiyle kendini güvenceye almaya çalışır: “... merdiven yardımıyla girip çıkmayı sağlayan oyuk ya da yere dışarıdan girilmeye kalkışıldığında açılmak yerine düşüp büyük bir gürültü çıkaracak bir tür gizli kapı yerleştirmiştik; silahlara gelince, geceleri hepsini yanıma alıyordum.”⁵

Mekanların ayrılması Robinson'un Cuma'ya güvensizliğini göstermektedir. Cuma'nın parçalanmış insan etlerini gördüğünde ağzının sulandığını ve doğasında hala yamyamlık barındırdığını düşünmektedir Robinson. Aynı zamanda Cuma'ya konumunu ast olduğunu hatırlatmak ve bunu unutmamasını sağlamak amaçlı olarak mekanın sınırlandırılması gerektiğini

² Daniel Defoe, **Robinson Crusoe**, çev. Fadime Kâhya, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.221.

³ John B. Thompson, **İdeoloji ve Modern Kültür: Kitle İletişim Çağında Eleştirel Toplum Kuramı**, çev. İdil Çetin, Ankara: Dipnot Yayınları, 2013, s.82.

⁴ Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, 4.basım, çev. Alp Tümerterkin, İstanbul: İthaki Yayınları, 2010, s. 102.

⁵ Defoe, s.224.

duymuştur. Bütün sınıflı toplumlarda egemenler ile tabi olanların yaşam alanlarının farklılaştığını görmek mümkündür. Egemenler sahip oldukları ayrıcalıkları her an kaybetme tehdidi altında olduğundan kendilerine korunaklı alanlar inşa etmişlerdir. Egemenlerin sınıf içi dayanışması, ellerindeki imkanlar dolayısıyla daha kolay olmaktadır.

4. Aşama: Cuma, Robinson için ıssız adada can yoldaşı olduğu kadar bir hizmetkardır. Robinson, verdiği emirleri anlaması ve komutlara uygun şekilde iş yapabilmesi için Cuma'ya belli yetenekleri kazandırmak zorundadır. Özellikle de konuşmayı öğrenmesi ve Robinson konuştuğunda anlaması için Cuma'nın bir eğitimden geçmesi gerekecektir. Sürecin devam etmesi ve yeniden üretimin gerçekleşebilmesi için kurumsal mekanizmaların oluşturulması ve mekanizmalara uygun davranmaların tabi olanlarca kavranması gerekmektedir. İşbölümünün çok fazla çeşitlendiği bir üretim tarzı olan kapitalist üretim tarzında sermaye birikiminin ihtiyaçlarına uygun olarak insanların eğitilmesi ve mesleklendirilmesi çok önemli bir konudur.

5. Aşama: Robinson, Cuma'ya mutlak bir şekilde boyun eğdirmek için bir korkutma stratejisi geliştirir. Cuma'nın gözünün önünde oğlak sürüsünden bir oğlağı silahıyla vurup öldürür. Cuma oğlağı öldüren aracın silah olduğunu anlayamaz. Robinson, Cuma'nın barutun gücünü bilmesini istemediğinden silahı Cuma'dan gizli bir şekilde doldurmuştur. Oğlağın aniden öldüğünü gören Cuma, Robinson'un doğaüstü bir gücü olduğuna inanır ve kendisini de öldüreceğini düşünerek Robinson'un önünde diz çöküp ona yalvarır. İlk karşılaştıklarında Robinson'un vahşileri öldürdüğünü görmüş ama bunu nasıl gerçekleştirebildiğini kavrayamamıştır Cuma: "...tüfeğin içine herhangi bir şey koyduğumu görmediğinden o şeyin içinde, ister yakında isterse uzakta olsun, ister insan, ister hayvan, isterse de kuş olsun herhangi bir şeyi öldürebilecek bir tür ölüm ve yok etme kaynağı bulunduğunu sanmıştı."⁶

Cuma'nın tüfeğin üstün bir gücü olduğuna inanması, onun doldurulduğunu görmemesine dayanır. Robinson tüfeği doldururken Cuma'dan gizler ve tüfek hakkında bilgisizliğinin sürmesini ister. Bu bilgisizlik onun doğaüstü bir "güç"e inanmasını sağlamaktadır; bu da Robinson'un çıkarımadır. Robinson, Cuma'yı kendi çıkarına sömürmektedir. Kapitalist toplumda da, egemenlik ilişkileri, çeşitli atıflar üzerinden kurulur. Örneğin kapitalistin, daha "girişimci" olduğu için servet edindiği tezi ortaya konur. Öte yandan günümüzde, teknolojik gelişime paralel olarak üretimde insan gücünün öneminin azaldığı, zenginliği yaratan asıl unsurun teknoloji olduğuna dair vurgular söz konusudur. Bu deterministik vurguların, çalışanlarda özdeğer kaybına neden olması muhtemeldir. Çalışanın kontrolünden çıkan makineler, çalışanları kontrol eden büyük bir "doğaüstü" mekanizma gibi

⁶ Defoe, s.228.

çıkılmaktadır. Bu durum salt telkin edilerek inşa edilmekten öte, üretim ve dolaşım süreci dev bir toplumsal makinenin çarkları gibi işlemektedir.

6. Aşama: Egemenlik ilişkisinin kuruluşunun ve eğitimin en önemli aşaması buraya kadar tamamlandığı için bundan sonra Cuma'ya yapacağı işleri öğretir Robinson. Cuma'ya sınırları belli bir arazi verir ve Cuma'ya burayı ekip dikmeyi öğretir. Araziyi ekip diken Cuma'dır ama ürünü sahiplenene Robinson'dur. Çünkü araziye ve tohumu Robinson vermiştir. Hiyerarşilerin üretimi ve kabullenilmesi ile mekan arasında önemli bir ilişki mevcuttur:

...istihdam yeri ve çalışma mekanları politik bilimin ekmek kapısıyla son derece alakalı gibi görünür: karar alma yeri olarak güç ve otorite ilişkileri tarafından yapılandırılmışlardır; hiyerarşik organizasyonlar olarak rıza ve itaat meseleleri yaratırlar; dışlama alanları olarak üyelik ve yükümlülükle ilgili soruları gündeme getirirler. Gayri şahsi güçler bizi çalışmaya zorlayabilse de, bir kez işyerine girdiğimizde, kaçınılmaz olarak kendimizi yöneten ve yönetilenlerin dolaysız kişisel ilişkileri ağına düşmüş bulunuz. Aslında çalışma mekanı çoğumuzun günlük olarak karşılaşacağı en dolaysız, belirsizlikten en uzak ve en somut güç ilişkilerini sıklıkla deneyimlediğimiz yerdir.⁷

Cuma, Robinson'un gücünü kabul ettikten sonra mülkiyet kavramını ve hiyerarşinin bölüşümde ortaya çıkardığı farklılığı da öğrenir. Daha doğrusu hiyerarşinin yarattığı eşitsiz bölüşümü kabullenmeyi öğrenir. "Mülkiyet hakkı"nın tanınması, mevcut eşitsiz ilişkilerinin *ussallaştırılması* anlamına da gelir. Bu durum tarihsel ve toplumsal koşulların bir sonucu olduğu halde, doğallaştırılmış ve ebedileştirilmiş de olur.

7. Aşama: Robinson, Cuma üzerinde etki kurmaya başladıktan sonra kendi dinini ona öğretmeye çalışmaktan geri durmaz: "...özellikle de bir keresinde onu kimin yarattığını sordum. Zavalıcık beni pek anlayamadığından babasını sorduğumu sandı."⁸ Robinson sonunda Cuma'ya kendi dinini öğretmeyi başarır; Cuma iyi bir Hristiyan olmuştur artık. İyi bir Hristiyan olması Robinson'un Cuma'ya güvenini artırır ve daha samimi ilişkiler kurmaya başlar onunla. Ona barutun sırrını verir ve avlanmalarda barut kullanmayı öğretir.

Althusser ideolojinin çifte nitelikli bir yapıya sahip olduğunu belirterek bu yapının (1) bireylere özne olarak seslenilmesi, (2) öznelerin kendi aralarında birbirlerini tanımaları ve öznenin kendini tanıması, (3) her şeyin tam da böyle olduğuna ilişkin mutlak bir güvence sağlar. Tabi olma, evrensel tanıma ve mutlak güvenceden oluşan üçlü bir düzenle sarılan özneler "işlerler".⁹ Türk, Müslüman, öğrenci, asker, kadın, genç, anne vb. Özneler bu ritüeller içindeki pratikler aracılığıyla adlandırma, karşılama, ibadet etme, oy verme, vatani savunma

⁷ Kathi Weeks, *Çalışma Sorunu*, çev. Tamer Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, s.13-14.

⁸ Defoe, s.233.

⁹ Althusser, s.112.

gibi eylemler ile kendi özne konumlarının farkına varırlar. Yani özne, bu “çağırılma”yla belli bir role dahil olur, bu rolün gerekleri onun davranma kalıbı oluverir.¹⁰

Ayrıca dinsel ideoloji, mevcut sosyal ilişkileri ve tarihsel nitelikleri kalıcı, değişmez şeyler olarak resmederek bir *ebedileşme* yaratır. Bu da üretim sürecindeki mahkumiyetleri ve bölüşümdeki mahrumiyetleri olağanlaştırmaya varır. Mevcut ilişkilerin çeşitli taslamalarla, evrenselleştirmelerle doğallaştırılması iç içe geçmiş ideolojik kipler olarak bütünleşir. Dinsel ideoloji, kadim gelenekleri *öyküleştirerek* yaşanan zamanı ebedi ve ezeli bir geleneğin parçası yapar. Bu öykülemeler genellikle gücü elinde tutanların bunu kullanmasını haklı çıkaracak bir içeriğe sahiptir; ötekileriye buna sahip olmadıklarına razı etmeye çağırır.

8. Aşama: Robinson kendi güvenliğini asla elden bırakmaz, her daim ihtiyatlıdır; Cuma’ya özgürlüğünü verdikten sonra bile ona güvensizliğini sürdürür. Cuma’nın yurduna dönme duygusu olup olmadığını yoklar ve onun yurdumu özlediğini sezinler. İhtiyatlılık ve kendini sağlama alma, kapitalist toplumun temel davranma eğilimlerinden biridir; çünkü riskler, belirsizlikler ve rekabet koşulları çatışmalı bir ortamda her zaman tehdit oluşturur. Bu nedenle eldeki varlıkların ve ayrıcalıkların teminatı mümkün olduğunca güvenceye alınmaya çalışılır. Başlangıçta adada kendi halinde yaşayan Robinson, Cuma’nın adaya gelişyle birlikte üretimi planlamayı ve birikimi arttırmayı düşünmüştür: “Nihayetinde o kapitalist uygarlığın çocuğudur; Cuma’yı görevlendirir, eğitir, yönlendirir. Robinson soyutlanmış bir birey değil, Yorklu bir İngiliz’dir. Kutsal kitabını yanında taşır, kabilesinin tanrısına dua eder.”¹¹ Onun gözünde Cuma, yaşadığı sürece hizmetinde olacak “her türlü kulluğu ve boyun eğmeye razı olabilecek” biridir. Adada kaldığı süre boyunca Cuma, kapitalist toplumun işçisi gibi sürekli çalışır ama bir şeye de sahip olamaz; oysa Robinson’un serveti sürekli artmaktadır. Bu ilişkinin günümüz, işçi ve işverenin durumuna benzediği söylenebilir.*

Cuma’nın adaya gelmesinden üç yıl sonra, ellerinde esirler olan başka yabancılar de gelir adaya. Robinson, Cuma ile bir olup bu yabancıların elinden iki esir kurtarır. Kurtardıkları esirlerden birinin Cuma’nın babası olduğu anlaşılır; diğeri de yaşlı bir İspanyol’dur. Böylece adanın nüfusu daha da artmıştır. Nüfus arttığı için ihtiyaçlar artmış olsa da Robinson, ihtiyaçların üretimini sağlayacak toprakların özel mülkiyetine sahip olduğu için bu durumdan hoşnuttur; çünkü üretim araçlarının mülkiyeti elinde olduğu için fazla üretimi saklayıp servetini arttırmayı düşünmektedir.

¹⁰ Serpil Sancar, **İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme**, Ankara: İmge Yay., 2008, s.52.

¹¹ Edward H.Carr, **Tarih Nedir?**, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.38.

*23 Eylül 2013’te Türkiye İstatistik Kurumu’nun açıklamalarına göre, en zengin kesimin geliri en yoksul kesimin gelirinin 8 katı oldu. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13594> (Erişim: 27.09.2013)

Robinson zenginliğini arttırdıkça, otoritesini pekiştirdikçe kendini yeniden üreten bir düzen oluşturmak adına din, hukuk, şiddet ve yetki adına her tür kurumsal araçları oluşturmayı da ihmal etmez. Çalışanlarının sayısı arttığı için bir taraftan da ihanet ve isyan korkusu da artmıştır. Robinson, adadakilere çalıştırıp üretim yaptırdığı için onlara iyilik ettiğini düşünerek onlardan minnettarlık beklemektedir. Ancak insan doğasında minnettarlık olmadığını da düşündüğü için onlardan korkmaktadır. Robinson mülkünü korumak için koyduğu yasaların yetersiz olacağını düşündüğünden dinsel itaati kurmaktan da geri kalmaz. İspanyol esir, zaten Avrupa kültürünü bildiğinden özel mülkiyeti doğa yasalarının bir gereği gibi görmektedir. Adadan kurtulmaları karşılığında hepsi de Robinson'un önderliği altında olacaklarına, onun emirlerine uyacaklarına dair İncil üzerine yemin ederler. Bu sayede Robinson kendisine olan borçları, Tanrı katında bir yükümlülüğe dönüştürmüştür. Bu sayede insanlar kendi akıllarının ürünüyle yönetilmiş olurlar.¹²

Robinson Crusoe romanında anlatılanlar, kapitalist sistem hakkında çok önemli bir görüş ortaya koyar. Daniel Defoe, kapitalist bir insanı piyasa sistemi dışındaki ıssız bir adaya gönderir ve burada işlerin nasıl döndüğünü gösterir. Robinson'un kapitalistleri, Cuma'nın ise işçileri temsil ettiğini düşünürsek ada, sermayenin asıl üretim mekanıdır. Adadaki birikimin oluşma sürecine bakıldığında zenginliğin insan emeğine dayandığı görülecektir. Bu nedenle kapitalist toplumda sınıf çatışmasının merkezinde çalışma süreci yer alır. Cuma gelene kadar adada tek başına 25 yıl yaşayan Robinson, herhangi bir zenginlik biriktirememişti. Bu nedenle Robinson-Cuma ilişkisine kapitalist-işçi ilişkisi olarak bakmak mümkündür. Bu süreçte zor, denetim ve ikna yoluyla da olsa Cuma'nın çalışması ve zenginlik üretmesi söz konusu olmuştur.

Kapitalist üretim tarzının söz konusu olduğu toplumlarda insan, çeşitli "ideolojik aygıtlar"ın (Althusser) tezgahından geçerek üretim sürecine dahil olmaktadır. Elbette ki işçilerin kapitalistlerin sadece telkinlerinden etkilenecek ikna olup da sürece dahil oldukları söylenemez. İnsanlar söylemlerin pasif alıcıları değildir. Kapitalizmin ideolojisi de bir çatışma ve mücadele alanıdır; alt sınıfların ihtiyaçları ve talepleri kapitalist ideolojinin söylemlerini esnetir. İki sınıfın karşıtlığından bahsederken karşılıklı bir etkileşim olduğunu da göz önüne almak gerekir. İnsanların maddi koşullarla ilişkisi aynı zamanda düşünsel bir süreçtir ve diyalektik bir etkileşimle şekillenir. Eğer böyle bir etkileşim olmasaydı, insanın içinde bulunduğu koşulları değiştirme etkinliğine girebilmesi söz konusu olamazdı. İnsan, girdiği her faaliyetle beraber içinde bulunduğu çevreyi ve kendini dönüştürmektedir.

¹² Hymer, s.53.

“Gerçek tarihsel tecrübeye bakıldığında bilinçli dönüştürücü failin biçimlenme sürecinin, ideolojiyle değil, örgütlenmeyle, kültürle, yaşam biçimleri ve ortak anlatılarla ilgili bir süreç olduğu görülür.”¹³ gibi bir düşünceyle ideoloji alanı kenarda tutulması eksik bir yorum olarak kalacaktır. İdeolojilerin, insanın maddi etkinliklerinde, örgütlenmelerinde, yaşam biçiminde bir kılavuz olarak hizmet ettiğini söylemek gerekir. İdeolojiler insanın toplumsallaşma sürecinde dilsel yeteneklerin gelişimi, eğitim, oyun, iş vb. süreçlerle beraber pratik faaliyetlerde test edilip değerlendirilir ve bu değerlendirmeler zaman içerisinde toplumsal pratiklerle olarak genişler, başka pratiklere maya olur. Bu nedenle ideoloji kavramının sosyal bilimlerdeki kullanımı, verimli analizler ortaya koyarak sosyalitenin bilinirliğini daha da netleştirebilir.

Kapitalist üretim tarzının eleştirel bir çözümlemesini yapan Karl Marx’ın ilgili yapıtlarının merkezinde *artı değer* kavramı vardır ve artı değer ancak işçilerin fazla çalıştırılmasıyla yaratılabilir. Yani çalışan, kendine yetecek üründen daha fazla ürün üretmelidir ki artı değer yaratılabilsin. Hayat damarı artı değer olan kapitalizmin merkezinde, işçilerin kendine yettiğinden fazla çalışması yer almaktadır. Kapitalist süreçte üretim, kıtlığa karşı yapılmakta olan zorunlu bir faaliyet değil, birikimin artması için yapılan organize bir faaliyettir. Yaratılan birikimi mülk edinemeyenlerin daha fazla çalışması nasıl sağlanmaktadır peki? Kapitalizmin gelişimine bakıldığında insanların büyük bir bölümü, mülksüzleştirildiği için, yani çalışmazsa geçimini sürdüremeyeceği için çalışmak zorunda kalmıştır. Ancak “zor” ile bu ilişkilerin sürdürülmesi her zaman mümkün olmayacağından, zor dışı unsurlar da sürecin parçası olmak durumundadır.

Marksist ekonomi kuramının varsayımlarından biri emekle sermaye arasında uzlaşmaz bir çelişkinin olduğudur. Bu uzlaşmazlık bu iki sınıf arasında sürekli bir sınıf çatışması doğurur. Marksist incelemeler de bu çatışmaya odaklandığından yapısal unsurların öne çıkarılması söz konusudur; toplumsal ilişkilerin üretim sürecindeki merkeziliği tali bir durum olarak kalır. Oysa bu işleyişin bir rasyonalitesi vardır ve bu çeşitli biçimlerde savunulmaktadır.

Bu tezde, artı değer kaynağı olarak emekçilerin, çalışmaya nasıl motive oldukları ve süreci nasıl algıladıkları, egemen sınıfın hakimiyetini ortaya koyduğu etkinlikler ve çalışma faaliyetiyle ilgili nasıl bir ideolojik hegemonya kurduğu kavranmaya çalışılacaktır.

¹³ Franco “Bifo” Berardi, **Ruh İşbaşında: Yabancılaşmadan Otonomiye**, çev. Fırat Genç, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, s. 65.

1. EMEĞİN ETİMOLOJİSİ: BİR KAVRAMIN ve FİKRİN EVRİMİ

Türkçe sözlükte *çalışma*, “bir şeyi öğrenmek veya bir şey meydana getirmek için vaktini ve gücünü verme, sürekli emek sarf etme”¹⁴ olarak tanımlanmış bir kelimedir. Çalışma sözcüğü *emek*, *iş* gibi kelimelerle eş anlamlı ya da yakın anlamlı olarak kullanılır. Çalışmanın anlamdaşı olarak kullandığımız “emek” kelimesinin “zahmet”, “eziyet” demek olan *emgek* kökünden gelmesi ilgi çekicidir. Çocuğun yürümeden önceki zahmetli sürünme eylemine “emeklemek” denmesi rastlantısal değil, bu gelişimin büyük bir zorlanma içermesindendir. İngilizcede de emek kelimesinin karşılığı olarak kullanılan *labour*, toprağı sürmeyi ya da işlemeyi, her türden el emeğini ve zorlu çabayı ifade edecek bir kökene sahiptir.¹⁵ Fransızcadaki *travailler* (çalışmak) kelimesi işkence yapmak ile etimolojik olarak ilişkilidir. Fransızcada *çalışma* (travail) 17. yüzyılda bile sıkıntı, bitkinlik, bıkkınlık, acı çekme ve aynı zamanda aşağılanma anlamlarını içermeyi sürdürmüştür.¹⁶ Emek, Türkçede “Beden ve kafa gücü harcanarak yapılan uzun ve zahmetli çalışma” olarak tanımlanmış eşanlamlı olarak “mesâî” ve “sa’y” kelimeleri verilmiştir.¹⁷

Friedrich Engels “emek” ile “iş” arasında yarım yapar; genel olarak emeği kastederken “iş” kavramının kullanılması gerektiğini, “emek” kavramını ise yalnızca kapitalizm içinde iş için kullanılması gerektiğini ileri sürer.¹⁸ Karl Marx da genel olarak kapitalizmin içinde emeğin özgün niteliklerini tartışmakla beraber, erken dönem yazılarında kapitalizmdeki emek için “yabancılaşmış emek”, onun karşısı olarak da “yabancılaşmamış emek” ayrımı vardır. Marx’ın genel olarak “emek” tanımı da vardır:

Emek her şeyden önce, hem insanın hem doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. (...) Emek sürecinin basit öğeleri (1) amaçlı etkinlik, yani işin kendisi, (2) bu işin nesnesi ve (3) işin araçlarıdır. (...) Geçmişteki emek araçlarının kalıntıları, toplumun artık yok olmuş ekonomik biçimlerinin aydınlığa kavuşturulmasında tıpkı soyu tükenmiş hayvan türlerinin saptanmasında fosilleşmiş kemiklerin taşıdığı önemi taşıyorlar.¹⁹

Harry Clever, Engels’in ve Marx’ın ayrımlarını hatalı bulur. Clever toplumsalla ilgili olan her kavramın tarihsel olduğuna vurgu yaparak kavramların ilişkiselliğine dikkat çeker ve

¹⁴ “Emek”, **Türkçe Sözlük**, İ. Ayverdi; A. Topaloğlu, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2007, s.195.

¹⁵ Raymond Williams, **Anahtar Sözcükler** (4. Basım), çev. Savaş Kılıç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.214.

¹⁶ Lucien Febvre, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları, 1995, s.109-110.

¹⁷ Türkçe Sözlük, s.320.

¹⁸ Harry Clever, “İş Hâlâ Temel Mesele! Yeni Bir Dünya İçin Yeni Bir Dil”, **Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme** (Derleyenler: A.C. Dinerstein; M.Neary), çev. Özgür Yalçın, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2011, s.204.

¹⁹ Marx’tan kısaltılmış alıntı Clever, s. 204 (Orijinal metinde: Karl Marx, **Kapital I**, çev. Mehmet Selik; Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları, 2011, s.181-186.)

Marx'ın iş/çalışma ya da emek kavramını kendi zamanının felsefi ve politik ekonomisinden aldığını belirtir. Bu yüzden emek, bu soyutlamayı doğuran ilişkiler kadar *modern* bir kavramdır ona göre. İnsanlar meta ürettiği sürece onlara hangi işin yaptırıldığının bir önemi yoktur. Bunun için de bu etkinliklerin hepsine birden “emek” demek sorunlu değildir.²⁰

Hannah Arendt'e göre üç temel insani etkinlik emek, iş ve eylemdir; bu üç etkinliği *vita activa* terimiyle ifade eder. Emeği, hayati zorunluluklara bağlı, insan bedeninin biyolojik yaşam sürecine karşılık gelen bir etkinlik olarak tanımlar ve emek harcama/çalışma durumunu hayatın kendisi olarak görür. İşi ise, zamanın akıp gitmesine karşı, ölümlülüğün getirdiği boşluğu aşma etkinliği olarak tanımlar: “Emek sadece bireysel sürekliliği değil, türün hayatını da garanti eder. İş ve işin ürünü olan insan eseri dünya; ölümlü hayatın beyhudeliğine ve insani zamanın uçarılığına bir kalıcılık ve süreklilik kazandırır.”²¹ Görüldüğü gibi bu tanımlarda emek, zorunluluk alemiyle, iş/çalışma yapaylık alemiyle ilişkili olarak sınıflandırılmıştır. Arendt, eylemi* de çoğulluk ya da toplumsallık alemiyle ilişkili olarak kullanmıştır. Hardt ve Negri bu terminolojik ayrımları, toplumsal pratiklerin eş zamanlı olarak zorunluluk, yapaylık ve toplumsallık düzlemini boydan boya kestiği için yararsız bulur. Çünkü doğal ve yapay, kamusal ve özel, vb. ayrımlar sabit, sona ermiş yapılar değildir; sürekli bir akış içerisindeyler. Bu yüzden de emeği, “doğal” ihtiyaçlara, “yapay” arzulara ve toplumsal ilişkilere karşılık gelen pratiklere işaret edecek şekilde kullanırlar.²²

Arendt, emek ile iş arasında yapmasının nedenini Antik Yunandan beri düşünce dünyasında, emek [*panein*] ve iş [*ergazesthai*] ayrım yapılmasına bağlar. Örneğin John Locke'un, iş gören el ile [emek harcayarak] çalışan beden arasında ayrım yaptığını belirtir. Arendt'e göre, “emek” kelimesi asla çalışmanın neticesi olan bitmiş bir ürünü anlatmaz. Antik dönemde bu ayrım üzerinde durulmuyordu; çünkü yurttaşlar zorunluluk alanına ait olan emekten kurtulmak istiyorlardı.²³

Modern dönemde emek, insan varoluşunun bir koşulu olarak tanımlanmıştır. Friedrich Engels, hayvandan insana sıçramada emeğin biyolojik bir önkoşul olduğuna dikkat çekerek insanın insan haline gelmesinde merkezi rolü emeğe yüklemiştir.²⁴ Hegel ve Marx çizgisini sürdüren Lukacs, emeğin, insanın sosyal varlık modeli olarak görülebileceğini söyleyerek,

²⁰ Clever, s.207.

²¹ Hannah Arendt, **İnsanlık Durumu**, (4. Basım) çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.35.

* Arendt çevirisinde “eylem” terimi Negri ve Hardt'ın Dionysos'un Emeği adlı kitabında “faaliyet” olarak çevrilmiştir.

²² Michael Hardt; Antonio Negri, **Dionysos'un Emeği: Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi**, (2. Basım), çev. Ertuğrul Başer, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.23.

²³ Arendt, s.134.

²⁴ Georg Lukacs, **Emek, Sosyal Varlık Varlıkbilimine Doğru III**, çev. Ayşen Tekşen, İstanbul: Payel Yayınları, 2014, s.33.

insanın “amaçlılık” yeteneğini emek sayesinde kazandığı görüşündedir. Lukacs’a göre, sosyal varlıktan mantıklı biçimde söz edebilmenin koşulu, “onun genesisinin, temelinden yükselişinin ve özerklik kazanması”nın emeğe dayalı olduğunu anlamakla mümkündür.²⁵

Zorunlu olarak yapılması gereken işler, savaş ganimeti köleler ve *demiorugoi* denilen işçilerce yapılıyordu. Homeros ve Hesiodos döneminde zanaatkarlar işçi sayılmıyordu örneğin. Mesleklerin sınıflandırılmaya başlaması ise ancak Milattan önce 5. yüzyıldan itibaren polisler kurulmaya başladıktan sonra ortaya çıkabilmiştir. Aristoteles, bedeni en fazla bozan mesleğin en değersiz meslek olduğunu söyler. Köleler ve heykeltıraşlar en değersiz işleri yapıyorlardı; çobanlar ve bahçıvanlar ise yurttaş kabul edilebiliyordu örneğin. Yurttaşlar siyasete katılabiliyorlardı. Aristoteles, muhtemelen devrin kanaatini paylaşarak tembelliği, siyasi yaşamın ön koşulu olarak anmıştır.²⁶

Antik Yunanlılar döneminde emeğe horgörü ile yaklaşma söz konusudur. Milattan önce 8. yüzyılda yaşadığı düşünülen Hesiodos’un, *İşler ve Günler* adlı şiir kitabında emek ve iş (*ponos* ve *ergon*) arasında ayırım yaptığı görülür. Emek, Pandora’nın kutusundan çıkmış olan ve kendisini aldattığı için Zeus tarafından Prometheus’a verilen cezadır; o zamandan beridir de tanrıların laneti, “ekmeğini kazanan insanlar”ın üzerindedir: Bu tür emeği köleler ve hayvanlar icra etmektedir. İş ise hünerli dövüşlerin tanrısı Eris’e layık görülmüştür. Ünlü tragedya yazarı Euripides, köleleri, her şeyi midelerinden gören murdarlar olarak nitelmiştir.²⁷ İnsanların ihtiyaçları için mecbur olduğu bedensel çalışmanın kölelik olduğu kanısı vardır. Genel olarak tarihçilerin yorumlarının bu yönde oluşuna Hannah Arendt katılmaz; emek ve işin köleler tarafından yapıldığı için hor görüldüğü yorumunun Antiklerin kafasının başka türlü çalıştığını anlamamak olacağını söyler. Onlar, “yaşamı sürdürmek için gerekli ihtiyaçları karşılayan bütün meslekler doğaları gereği kölece oldukları için”²⁸ öyle düşünüyorlardı. Çünkü özgürlüklerini yaşamın zorunluluklarından kurtaran şeylere egemen olmakla sağlayabileceklerini biliyorlardı. Aristoteles’e göre kölelerin efendisi olmak zorunluluğa hükmetmenin insani yoludur; bu yüzden de doğaya karşı bir durum değildir; yaşamın kendisi bunu gerektirir. “Çalışma kadınlara ve kölelere ayrıldığı için yurttaşa yakışmıyor değildi; tam tersine, ‘çalışmak zorunluluğa kölelik etmek’ olduğundan kadınlara ve kölelere ayrılmıştı.”²⁹ Kölenin esaretini ise bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi “kader”le, “tanrıların lanetiyle” açıklıyorlardı. Petronius adlı bir yazar “Köleleri özgür

²⁵ Lukacs, Emek, s.41.

²⁶ Arendt, s.135.

²⁷ Arendt, s.136.

²⁸ Arendt, s.137.

²⁹ Andre Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi* (2.Basım), çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007, s.28.

kişilerden ayıran şey kötü talihleridir.” diyerek insanların kendi dünyasındaki karşılığı metafizik gerekçelerle açıklamıştır. Aslında böyle bir kader, ölümden de farksızdı; çünkü insanı evcil hayvanların durumuna düşürüyordu.

Başta Aristoteles olmak üzere, tüm Yunan felsefecileri, hakiki özgürlüğün, yani insanın kendi içindeki en insani şey olan *logosa* göre davranmasını sağlayan şeyin, maddi ihtiyaçların tatmin edilmesine, yani zorunluluğun alt edilmesine bağlı olduğunu kabullenmişlerdir. Beslenmeden, giyinip kuşanmadan yani ihtiyaçlarını gidermeden felsefe yapılamazdı.³⁰ Aristoteles emekte, düşünme ve üretim öğelerini ayırıyordu. Düşünme, amacı önermeye ve gerçekleşmesinin araçlarını araştırmaya hizmet ederken üretim, önerilen amacın gerçekleşmesine ulaşmaya hizmet edecektir. Çünkü maddi gerçeklikte bir değişiklik meydana getirebilmek için maddi gerçeklikte değişime dair zihinsel bir plan gereklidir. Aristoteles, bir ev inşa etme örneğini verir. Ona göre ev, tıpkı kendini oluşturan taş, ahşap vb. gibi maddi bir varoluştur. Ama ev taş, ahşap gibi varlıkların kendine özgü niteliklerinden farklı bir amaçlılık ortaya konularak, maddi ve fiili olarak düzenleyecek insan düşünce ve istencinin gücü olarak ortaya çıkmıştır.³¹ Yunanlı filozoflar açıkça belirtmese de aslında emeğin yaşamsal öneminin farkındaydılar. Ancak sınıfsal konumları onları, mevcut egemenlik ilişkilerinin meşrulaştırılmasına götürüyordu. Köle bir insan değil, canlı bir aygıttır ve bir başkasına aittir; özgür olmak, gerçek *insan* olmak ise aklını geliştirmeye ilgilidir. Bu açıklama, neredeyse bütün insanlığı, günün yarı saati boyunca çalışmaya yönlendiren günümüz kapitalizmi açısından da önemli bir vurguyu bağrında taşır:

Yaşamın saf maddi yeniden-üretimi ile ilgili işler özü gereği kölecedir, çünkü bizi zorunluluğa bağlar. İkimizdeki en insani yanı geliştirmek, tanrısal olana yaklaşmak istersek, bu görevlerden uzaklaşmamız ve bunları, aslında insan olmayan kölelere bırakmamız gerekir. Gerçekten de insan olmak tamamen başka şey olacaktır: Felsefe yapmak, güzel olanı seyretmek, politik faaliyet yürütmek, her durumda aklını kullanmak, çünkü insan akıllı bir varlıktır.³²

Kölelerin durumunu hayvanlarla eşdeğer görüyor olmalarına karşın, en azından Aristoteles’in, kölelerin insan olmaya yetenekli olduklarını reddetmediğini görüyoruz; ayrıca kendisi, ölüm döşegindeyken kölesini azat etmiştir. Bunu da aslında köleliğe ve bedensel emeğe hor bakmanın bir “algı farklılığı”ndan kaynaklanmaktan ziyade bir sınıfsal sömürü ilişkisi olarak bakmanın daha yerinde olacağını düşünüyorum. İlginç olan şudur ki, köleler de bu durumu uysallıkla kabullenmiş olmalı ki, Antik dönemde hiçbir köle ayaklanmasından söz edilmemektedir. Elbette kölelerin isyanına karşı, baskı önlemleri alınmıştı ancak

³⁰ Dominique Mèda, **Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?**, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.41.

³¹ Lukacs, Emek, s.42-43.

³² Mèda, s.43.

kölelerin, devrin hakim ideolojisinin etkisinde olduğu da muhakkaktır. Melih Cevdet Anday, bu durumu “Defne Ormanı” adlı şiirine şöyle yansıtmıştır:

Köle sahipleri ekmek kaygusu çekmedikleri
için felsefe yapıyorlardı, çünkü
Ekmeklerini köleler veriyordu onlara;
Köleler ekmek kaygusu çekmedikleri için
Felsefe yapmıyorlardı, çünkü ekmeklerini
Köle sahipleri veriyordu onlara.
Ve yıkıldı gitti Likya.
Köleler felsefe kaygusu çekmedikleri
İçin ekmek yapıyorlardı, çünkü
Felsefelerini köle sahipleri veriyordu onlara;
Felsefe sahipleri köle kaygusu çekmedikleri
İçin ekmek yapmıyorlardı, çünkü kölelerini
Felsefe veriyordu onlara.
Ve yıkıldı gitti Likya. (...) ³³

Modern toplumdaki çalışmayla Antik dönemdeki çalışma arasındaki önemli bir fark; modern dönemdeki çalışmanın kamusal alanda, Antik dönemdeki çalışmanın ise ev çevresinde veya çiftlikte yapılıyor olmasıdır. Dolayısıyla Antik dönemde, satılmak üzere piyasaya değil, geçim ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan bir faaliyetti çalışma. Zaten etimolojik kökeni Yunanca olan *ekonomi*, sözcüğü, ev idaresi anlamına gelen “oikos+nomos”tur. Soyluların karıları bile evin idaresiyle uğraşmaktadır. Homeros’un *Odysseia* destanında, Odysseus’un karısı Penelope, sürekli ev işleriyle uğraşmakta, gelen misafirlere hizmet etmekte, geçimlik üretim işleri yapmakta olduğunu görürüz.

Çalışma fikrinin değer kazanması, Roma İmparatorluğu döneminde Hristiyanlığın ortaya çıkışı ile ilişkilendirilir. Özellikle Pavlus’un etkisiyle Yeni Ahid’de çalışma fikrinin değer kazandığı düşüncesi kabul edilse de Ortaçağ boyunca, “çalışmanın bir lanet olduğu” düşüncesi hakimiyetini korumuştur. Yunan düşüncesinden esinli olan Hristiyan düşüncesinde, tinin beden üzerinde bir üstünlüğü olduğu kabul ediliyor ve bedensel çalışma olumsuzlanıyordu. Çalışma merkezli bir modernitenin tohum vermesini sağlayacak teori ve pratiğin gelişmesi Ortaçağ sonunda gerçekleşmiştir. Aziz Augustinus manastırdaki keşişlerin kendilerini tamamiyle ibadete verip yoksulluk içinde yaşamaları yerine, keşişleri teşvik için kendi çalışma anlayışını ortaya koyar: “Halk, çalışırsın dürüstçe/ Ellerin emeğiyle geçinirsin... / Tıpkı havarinin bize öğrettiği / Ve kendinin de gece gündüz yaptığı gibi...”³⁴ Çalışmayı tembelliğin karşıtı olarak kullanır. Birdenbire boş vakit mahkum edilmiş olur. Tanrının yaratma eylemiyle insanın yaptıklarını aynı sözcük olarak kullanır. Daha sonra bu, felsefeye “Tanrı çalışıyor” olarak dahil edilecektir. Tembellik ruhun düşmanı olarak kabul

³³ Melih Cevdet Anday, **Sözcükler**, İstanbul: Everest Yayınları, 2013, s.220.

³⁴ Febvre, s.117.

edilmiş ve rahiplerin belli saatlerde manastırın arazilerinde kol emeğiyle çalışması, başka saatlerde ise Tanrı'yla ilgili konuları düşünmeleri istenmiştir.³⁵ Aziz Augustinus insan çalışması ile Tanrı'nın yaratma faaliyetini, benzeşim ilişkisi içinde ilişkilendirerek kendi çalışma anlayışını ortaya koymuştur. Daha sonra Alman idealizminde “Tanrı çalışıyor!” felsefeye dahil edilmiştir. Pavlus’un sözlerine dayanılarak Aziz Augustinus döneminde, ellerin çalışması tinin tamamen Tanrı'yla meşgul olmasını sağlayacağı yorumu yapılmış; çalışmanın, ruhun temel olan şeye yoğunlaşmasına yardım edecek, tını özgürleştirecek bir eylem olduğu kabul edilmiştir.³⁶ Ancak entelektüel çalışma hâlâ daha önemli görülmüş, bedensel çalışma gene de bir çile olarak görülmeye devam etmiştir.

18. yüzyıldan itibaren çalışma, soylu kılınmasa bile meşru hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu çağlarda çalışma, zenginlik edinmeyi sağlayacak bir uğraş değil, çiftçilerin veya zanaatkarların gündelik ekmeği ve giyeceği sağlayan etkinlikler olarak anlaşıyordu. Bu dönemin düşünürleri, çalışmanın bu algısına tepki olarak onu şerefli bir hale getirmeye, ona haklarını iade etmeye çalışırken öncelikle onu sefillerin payına düşen bir şey olmaktan çıkartıp herkes için bir ödev haline getirmeye uğraşmışlardır.³⁷ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabının giriş bölümünü emeğe ayırmıştır; insan emeği aniden ekonomi politiğin merkezine yerleşmiş olur böylece. Smith’in önemseddiği şey, doğru örgütlenmiş insan emeğinin misliyle değer yaratma yeteneğidir. Çalışma, zenginlik artışının asıl kaynağıdır Adam Smith’e göre. Onun topluluğne üretimindeki iş bölümlenmesi, verili bir zamanda daima en fazlasını üretmeyi sağlayan çalışmaya övgüdür. Adam Smith’e göre, nesnelerin mübadele edilebilmesini sağlayan şey, bu nesnelerin çalışmayı içeriyor oluşudur. Bu durumda emek, her şeyin ilk alımı için ödenen paradır, ilk fiyattır; para ise emeğin somut niteliği değil, genel mübadeleyi sağlayan şeydir: “...emek bütün malların değişim değerinin gerçek ölçüsüdür. (...) Emek, her şeyin ilk pahası, yani asıl satın alma bedeli olarak ödenmiş akçesidir. Kökeninde bütün dünya zenginlikleri, altın veya gümüşle değil, emekle satın alınmıştır.”³⁸ Artık çalışma, zenginlik üreten bir şey olarak ekonominin önemli bir kavramı durumuna gelmiştir. Smith ile birlikte emek, somut niteliklerinden ayrıştırılmış, ekonomik bir kategori olarak soyutlanmış olur: “Çalışma aniden birliğine kavuşmuştur ama içeriğinden bir şeyler yitirmiştir. Çalışmanın karşılığının ödendiği söylenebilmektedir artık. Ücret kavramın soyutlanmasıdır.”³⁹ Çalışmanın ücret olarak karşılığının ödendiği varsayımı, kapitalist

³⁵ Meda, s.54.

³⁶ Mêda, s.51 ve devamı.

³⁷ Febvre, s.113.

³⁸ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, (5.basım), çev. Haldun Derin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.31-32.

³⁹ Meda, s.64.

ideolojinin meşruiyet ürettiği, kritik bir noktadır. Çalışma sürecinin inşasındaki hukuki dayanak, bu kritik nokta üzerine bina edilecektir: Belli bir emek zamanı, belli bir ücretle mübadele edilmektedir.

Emek, bireyin toplum içerisindeki yerini sağlayan, özgürce satılabilen, bireysel özerkliğin bir sembolü olmuştur. Emegın bireysel özgürlüğün tezahürü olduğu fikri John Locke’a kadar uzanır. Locke, insanın kendi bedeni üzerinde mülkiyet hakkı olduğu iddiasını ortaya koymuştu: “Herkesin, kendi kişiliğı üzerinde özel bir hakkı vardır. Bu kişilik üzerinde başka kimse hak iddia edemez. Bedenin emeğı ve ellerinin eseri onun kendi malıdır diyebiliriz.”, “İnsan, mallara sahip olma hakkını çalışmayla, mal edinmek için girdiğı zahmetle elde eder.”⁴⁰ Adam Smith de en kutsal mülkiyet olarak insanın emeğini görmüş, bunun nedeni olarak da insan emeğinin tüm diğerk mülkiyetlerin kaynağı olmasını göstermiştir. “Yoksulun mal varlığı onun gücünde ve ellerinin maharetindedir.”⁴¹ ifadeleri ona aittir. Artık, insan emeğı bir alışverişin konusu olabilecek, alınıp satılabilen bir meta haline gelmiş bir etkinliktir. Emek, fiziksel olarak bir çaba, yorgunluk ve zahmeti içeren bir somutluk; satışı yapılabilen, karşılaştırılabilir soyut bir toplumsal bağ olmuştur.

Emeğı bütün değerlerin kaynağı olarak gören düşüncelerin, zaman içinde “üretici olan ve olmayan emek”, “vasıflı ve vasıfsız iş”, “kol ve kafa emeğı” ayrımları yaptığını görürüz. Bu üç ayrım arasında meselenin can damarı üretici ve üretici olmayan emek arasındaki ayrımdır. Arendt, bir dipnotta üretken ve üretken olmayan emek ayrımını üreten, mülk sahibi sınıflarla verimsiz sınıfları birbirinden ayıran fizyokratların kullandığını belirterek, bütün üretkenliğin ilk kaynağı olarak toprağı gören fizyokratların, üretkenliğin ölçütü olarak yeni nesneler yaratmayı gördükleri anlaşılıyor. 18. yüzyılın ünlü iktisatçılarından Marquis de Mirabeau, “yaptığı işler insanlar ve toplum için ne denli gerekli olursa olsun işçi sınıfı yine de üretken değildir” demiştir.⁴²

Marx’ın çalışma etkinliğı ile ilgili önemle ortaya koyduğı şey, ürünlerinin yarar ve kalıcılığına bakmaksızın, çalışmanın kendine özgü bir üretkenliğı olmasıdır. Bu üretkenlik, kendi geçimini sağladığı ve yaşamını ürettiğı halde, tükenmeyen, tersine kendi yeniden üretimi için gerekli koşulları üretmiş olan “güç”tür: “emek gücü”dür. Marx, kapitalistin, işçilerin emeklerini satın alıyor gibi göründüğünü ama bunun ancak görünüşte böyle olduğunu, gerçekte, onların para karşılığında kapitaliste sattıklarının *emek gücü* olduğunu söyler.⁴³ Emek gücü, bir metadır, kapitalist de bu emek gücünü, bir günlüğüne, haftalığına,

⁴⁰ Locke’dan aktaran Meda, s.70.

⁴¹ Smith’ten aktaran Meda, s.70.

⁴² Arendt, s.141.

⁴³ Karl Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye**, (8. Basım), çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2008, s.27.

aylığına vb. satın alır ve işçileri, satın aldığı süre boyunca çalıştırarak, bu emek gücünü kullanır. İşçinin kapitaliste bir meta olarak emek gücünü satması çok önemli bir durumdur; ücretli işçi bunu yaşamak için satar, “ama” der Marx ve devam eder:

...emek gücünün ortaya konması, emek, işçinin kendi yaşam etkinliğidir. Yaşamını ortaya koyma tarzıdır. Ve işte, işçinin, gerekli geçim araçlarını sağlamak için bir başkasına sattığı, bu yaşam etkinliğidir. Böylece, yaşam etkinliği kendisi için bir varolabilme aracından başka bir şey değildir. O, yaşamak için çalışır. Onun için çalışmak, yaşamının bir parçası değil, yaşamının feda edilmesidir. Bir başkasına devrettiği metadır.⁴⁴

İşte bu, kapitalizmdir. Yaşamın özel ve kamusal olarak bölünmesi sonucu çalışma, tamamıyla kamusal alanda gerçekleşen bir olgudur. Bu noktada çalışmanın temel karakteristiği, başkaları tarafından istenen, tanımlanan, yararlı görülen ve onlar tarafından ücretlendirilen ve kamusal alandaki bir faaliyet oluşudur. Ücretli çalışma ilişkisi içine giren her insan toplumsal bir varlık ve kimlik edinmiş de olur. Kişi artık kendini başkalarına göre değerlendirdiği, başkalarına karşı görevi olan bir ilişkiler ağına girmiş olur. Andre Gorz, çalışmanın modern bir toplumun icadı olduğunu, sanayileşmeyle birlikte icat edildiğini ve ardından genelleştiğini söyler.

Çalışmayı tanıma, uygulama, bireysel ve toplumsal hayatın ortasına yerleştirme tarzımız, sanayileşmeyle birlikte icat edilmiş, ardından genelleşmiştir. Çağdaş anlamıyla “çalışma”, ne herkesin yaşamını sürdürmesi ve üretmesi için kaçınılmaz olan günden güne tekrarlanan işlerle; ne bir bireyin, ne kadar zorunlu olursa olsun hedefi ve yararlanıcısı kendisi veya etrafındakiler olan bir görevi gerçekleştirmek için harcadığı çabayla; ne de harcadığımız zamanı ve çabayı hesaba katmadan sadece kendi gözümüzde önemi olana bizim yerimize kimsenin yapamayacağı bir hedefte kendi başımıza yaptığımız işle karıştırılmalıdır.⁴⁵

Emek tarihi konusunda çalışan isimlerden biri olan Dominique Mèda da, iki yüz yıldır çalışmaya dayalı bir toplumda yaşadığımızı belirtiyor.⁴⁶

“sahip olduğumuz”, “aradığımız”, “başkalarına sunduğumuz” bu çalışmaların temel karakteristiği başkaları tarafından istenen, tanımlanan, yararlı görülen ve bu sıfatla onlar tarafından ücretlendirilen ve kamusal alandaki bir faaliyet olmasıdır. Kamusal alana karşılığı ödenen çalışma aracılığıyla dahil olur, toplumsal bir varlık ve kimlik (yani bir “meslek”) ediniriz; kendimizi başkalarına göre değerlendirdiğimiz ve başkalarına olan görevlerimiz karşılığında onlar üzerinde haklar edindiğimiz bir ilişkiler ve değişim ağına dahil oluruz. (...) en önemli toplumsallaşma unsuru olduğu içindir ki sanayi toplumu kendini bir “emekçiler toplumu” olarak görür ve bu sıfatla kendinden önceki toplumlardan ayrılır.⁴⁷

Andre Gorz’un temel vurgu, önceki toplumlardan farklı olarak modern toplumda çalışmanın geçimlikten çıkıp toplumsal kimlik kazanma etkinliği haline gelmiş olmasıdır.

⁴⁴ Marx, Ücretli Emek ve Sermaye, s.29.

⁴⁵ Gorz, s.27.

⁴⁶ Mèda, s.8.

⁴⁷ Gorz, s.28.

Bedensel bir uğraşma ile yapılarak ortaya bir ürün ya da hizmet çıkaran “alın teri” olan çalışma değildir Gorz’un bahsettiği çalışma. Oysa “çalışmayınca kazan kaynamaz” atasözünde olduğu gibi, geçimlik bir faaliyettir çalışma. Kapitalizme kadar çalışma kavramının yaşamak için gereken ihtiyaçları ve her gün yenilenen hizmetleri kapsayan köylülerin, serflerin, gündelikçilerin yaptıkları faaliyetleri anlattığı kesindi. Günümüz toplumunda çalışma, üretken olan bütün insan faaliyetlerini kapsar. Günümüzde yaygın olarak çalışma biçimi, ücret karşılığı çalışmadır. Modern kapitalizmde ücretli emek çok yaygın bir insan faaliyetidir; çünkü işlerin neredeyse tamamı ücretli emekçiler tarafından yapılır. Alınan ücretin daha yüksek ya da daha düşük olması, görece farklılıklar oluştursa da neticede ücretli çalışanların hepsinin işçi olduğu su götürmez. İşçi olmak, kendi amacına göre üretim yapmak anlamına gelmez; belirli bir işveren bağılılığı gösterir.

2. TARİHSEL SÜREÇTE ÇALIŞMA

a. Kapitalizm Öncesinde Çalışma

İlk çağlarda neredeyse bütün işler beden gücüne ve el emeğine dayalı olarak yapılmak zorundaydı. Bu tür işleri köleler, savaşta ele geçirilmiş tutsaklar, halkın en yoksul ve horlanan kesimi yapıyordu. Vatandaşlar sınıfı olarak ayrılanlar bedensel çalışma gerektiren işleri yapmayı onur kırıcı ve aşağılayıcı buluyorlardı. Birçok eski çağ uygarlığında benzer durumlar olmakla beraber, en çok da Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu zamanında böyleydi. Vatandaşlar olarak sayılan insanlar devlet yöneticileri, filozof, sanatçı, askeri komutan gibi rolleri üstleniyordu. Köleler ve tutsaklar düzeyinde olmasa da kadınlar da yine geçimlik ihtiyaçların temini işlerinde çalışıyorlar, kumaş dokuma, örgü örme, evcil hayvanlara bakma işlerini yapıyorlar; özellikle de evin geçiminin yürümesini sağlıyorlardı. Kölecilik çok yaygın olmasına karşın kölelerin canlılığını sürdürmesinin bile güvencesini belirleyen bir yazılı ya da yazısız hukuki koruma söz konusu değildi. Köleler mal gibi alınıp satılmakta hatta sahibinin keyfine göre öldürülebilmekteydi.

Köleciliğin yaygın olduğu Antik Yunan’da bol miktarda köle emeği kullanılması ile üretimde günün şartlarına göre yüksek derecede verimlilik sağlanması sayesinde toplumun bir kesimi çalışmadan yaşayabilmiş ve bilim, sanat, felsefe, siyaset yapmaya vakit bulabilmişlerdir. Bu üretimin ve zenginliğin sayesinde tarihte bir “Yunan mucizesi”nden bahsedilmektedir. Kölecilik düzende asıl üretimi köleler yapıyordu ve köleler bir insana, devlete veya doğrudan yöneticiye, bazen de dini bir tapınağa ait olabiliyordu. Özel mülk olarak köleler bir kahyanın emrinde çiftliklerde, ev içi işleri görmede ya da kamuya hizmet sunan kimi işliklerde çalıştırılıyordu. Romalılar döneminde şehir köleleri ve çiftlik köleleri ayrımı vardı; çiftlik köleleri çok daha ağır koşullarda çalışıyor ve genelde erken yaşlarda ölüyorlardı. Antik kaynaklarda kölelerin ne tür işlerde çalıştığı ile ilgili olarak fazla bilgi yoktur. Yine de büyük iş alanlarında köleler arasında işbölümünün olduğunu biliyoruz.

Eski dünyada köle emeği en çok büyük anıtların yapımında kullanılmıştır. Çin, Hind, Mısır ve Yunan medeniyetlerinde çeşitli kutsallıklar ya da yöneticiler adına yapılan tapınaklar, anıtlar vb. yerler çok sayıda köle kullanmayı gerektiriyordu. Hesiodos ve Homeros’un metinlerinden milat öncesi 8. yüzyıllarda tarımda çalıştırılan köle sayısının pek de fazla olmadığını öğrenebiliyoruz. Ancak devamındaki 7. Yüzyıldan itibaren köleler tarım işlerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Aristoteles, *Politika* adlı kitabında, “...toprağın köleler tarafından işlenmesi gerekir. Ayrıca bunlar aynı kabile ya da ırka mensup olmamalıdır;

çünkü böyle bir yapı onları verimli işçiler yapacağı gibi, tehlikeli ayaklanmalardan da uzak tutar.”⁴⁸ Milattan önceki 5. yüzyılda tarımda çalışan köleler bir hayli arttığından Ksenophon, bir çiftçinin kölelerinden en iyi nasıl yararlanabileceği üzerine düşünceler belirtir:

Tarım insana bir grup disiplini olan yardımlaşmayı öğretir. Bir düşmana karşı savaşacağınız zaman insan kullanırsınız; toprağı işletmek de insan gücü ile mümkün olur. Bu nedenle, eğer iyi bir çiftçi olmak istiyorsanız, işçilerinize yardımlaşmayı ve size itaat etmelerini öğretmelisiniz. Aynı şekilde yürekliliklerini ödüllendirmek ve disiplinsizlikleri cezalandırmak da düşmana karşı başarı kazanmanın temel koşuludur.⁴⁹

Ksenophon’un anlattıklarına odaklandığımızda, Robinson’un Cuma ile ilişkisini hatırlamamak mümkün değil. Robinson’un Cuma’yı itaat altına almak için uyguladığı yöntemlerle Ksenophon’un önerileri arasındaki benzerlik ortada. Aynı şekilde günümüz kapitalizminde kapitalistlerin, işçiler ile ilişkisinin çok farklı olmadığını görürüz. İşletme sahipleri sürekli olarak, çalışmadaki verimliliği arttıracak denetleme ve güdüleme araçlarına başvurmaktadır. İlerleyen bölümlerde bu ilişkileri ve süreci ayrıntılı olarak ele alacağız.

Romalılar döneminde tarım köylüsünün durumu da içler acısıydı, birçoğu borçlarını ödeyemeyerek köleliğe düşüyordu. Zaman içerisinde asker ve vergi kaynağı olan bu kesim için tehdit edici olmaya başlamıştı. Ayrıca çok önemli bir üretim alanının tamamını kölelere terk etmekten korkuyordu yöneticiler. Örneğin Julius Caesar zamanında Roma İmparatorluğu’nda çeşitli yasal önlemlerle çalışma hayatıyla ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Nüfusun azalmasını önlemek için ülke dışına çıkmak yasaklanmış, çiftliklerde çalıştırılan çobanların en az üçte birinin özgür insanlardan oluşması zorunluluğu getirilmişti.⁵⁰ İlkçağda tarım üzerine kitap yazan kişilerden biri de Cato (MÖ 234-149) adlı bir çiftlik sahibidir. Cato’nun köleleri birer “alet” olarak gördüğünü ve onlara çok acımasız davrandığını yazdıklarından anlıyoruz. Columella adında bir Romalı tarım yazarını, toprağı kölelere işletmektense yarıcılara vermenin daha karlı olduğunu ve üretimin daha randımanlı olduğunu yazmıştır. Roma döneminde tarım hakkında yazan kişilerden biri olan Varro, kölelerin daha iyi çalışması için iyi kahyaların bulunması gerektiğinden, kahyalara bazı ayrıcalıkların tanınmasından bahsetmesi kayda değer bir durumdur. Kahyaların çiftliğe daha iyi bağlanması için evlenip çocuk yapmalarına izin verilmesi, onlara cömert davranılması gerektiğini salık vermesi günümüz kapitalizminde çalışma organizasyonlarındaki hiyerarşileri hatırlatmıyor değil. Günümüz işletmelerinde şeflere, müdürlere vb. kimi yöneticilere mülk sahibi kapitalist tarafından, çalışanların verimliliğini arttırma, onları daha iyi sömürme pahasına daha yüksek

⁴⁸ Aktaran Hasan Malay, **Çağlar Boyu Kölelik**, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990, s.86.

⁴⁹ Malay, s.87.

⁵⁰ Malay, s.87.

ücret, kar payı gibi bağlayıcı ilişkiler kurmanın yanında çeşitli ayrıcalıklar sunulduğu ortadadır.

Roma döneminde köle kadınların çocuk doğurması teşvik ediliyor, yeterince çocuk doğuran kadınlara özgürlük veriliyordu. Sistemin yeniden üretimi için gerekli emek kaynağının sağlanması gerekir. Mevcut sistemin uzun vadeli geleceği, egemen aktörlerin bireysel planlamalarından çok egemen politik güç olarak devletin planlamalarında karşılık bulmaktadır. Köle sayısının azaldığı bölgelerde veya zamanlarda, köleler ile efendileri arasındaki ilişkiler daha çok yumuşamış, köle çocukları efendilerin evinde büyütülüp yetiştirilip eğitilmişlerdir. Böylelikle köleler ve sahipleri arasında yakın duygusal bağlar oluşturularak kölelerin işten kaytarmalarının ve kaçmalarının ya da ayaklanmalar gibi sorunların önüne geçilmek isteniyordu.

Antik dünyada zanaatkarların veya zanaatkarlıkla ilgili sanatçıların durumu da hiç itibarlı değildi. Şiir ve müzik gibi sanat uğraşları üzerinde bir hayli övücü düşüncelere ve tartışmalara rastlandığı halde ressamlar ve heykeltıraşlıktan kölece sanatlar olarak bahsedilmiştir. Bu anlayışın Rönesansa kadar izlerinin sürdüğünü de görüyoruz. Ressamlar, camcılar ve aynacılar loncalarına, heykeltıraşlar taş ile zanaatkarlarının loncasına kaydoluyorlardı. Kölelerin sadece bedensel zorlanma gerektiren işlerde kullanılmadığını, eğitim işlerinin de kölelerce yapıldığını görüyoruz Antik Yunan kültüründe. Örneğin çocukların eğitiminde pedagog adı verilen köleler kullanılıyordu.

Roma İmparatorluğu'nun egemen olduğu dönem boyunca çalışma algısında büyük bir dönüşüm olmadı. Roma döneminde de çalışmaya hiçbir özel önem atfedilmediği gibi, onlar da Yunanlılardan alınmış bir paradigmayla çalışmayı küçümsemişlerdir. Çiçero işleri serbest çalışma ve kölece çalışma olarak sınıflandırmıştır. Başkasına bağımlılıkla yapılan işler kölece çalışma etrafında sınıflandırılmıştır, serbestçe işler ise kendilerinden başka amacı olmayan, özgür insanların yaptığı işlerdir.

Romalılar döneminde dünya tarihini gelecekte büyük bir şekilde etkileyecek olan Hristiyanlık ortaya çıktı. Başlangıçta ezilenlere kurtuluş umudu vermesine karşın daha sonra kurtuluşu ahirete ertelemiştir. “Ne mutlu size şimdi aç olanlar, çünkü tok olacaksınız. Ne mutlu size ağlayanlar, çünkü güleceksiniz. Fakat vay size zenginler, çünkü tesellinizi almışsınız. Ey şimdi tok olanlar, çünkü yas tutacaksınız.”⁵¹ Dünya zenginliğini sorun olarak görmesi ise Hristiyanlık dünyasında egemen ideolojisi olsa da ezilenlerin bu dünyadaki durumları konusunda etkileyici olan müdahaleyi sonradan Hristiyan olan Pavlus yapmıştır. Pavlus, İsa'dan bir kuşak sonra yaşayan Tarsuslu Yahudi bir Roma yurttaşıydı ve Şam'da

⁵¹ Alaaddin Şenel, **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, Ankara: İmge Yayınları, 2009, s.796.

İsacıların kovuşturulmasında aktif görev almıştı. Kendisinin anlattığına göre, bir gece gökten bir nur içinde yanına gelen İsa, onu Hristiyanlığa davet etmiş, o da kabul edip vaftiz olmuştu. Pavlus, kölelere özgürlük getireceğine inanıldığı için köleler arasında hızla yayılan bu yeni inanca, Tanrının sadece köleleri ve yoksulları değil, özgürleri ve zenginleri de çağırdığı yorumunu yapmıştır. Bunu da aslında bütün insanların eşit olduğu, köleyle özgür arasında fark olmadığını söyleyerek yapmıştır. Kurduğu mantık da şöyledir: “Köle olup Hristiyanlığa geçmiş kişi, Rabbin gözünde özgür sayılır; özgür olup Hristiyanlığa geçense, kendini Mesih İsa’ya adanmış kul sayılır.”⁵² Pavlus’un Korinthos Kilisesi örgütüne gönderdiğine inanılıp *İncil*’e eklenen mektubunda, İsacılığa geçen kölelerin, kurtuluşu bu dünyada sanıp özgür olmaya, İsacılığı özgürlük savaşımında kullanmaya kalkmamaları yolunda üzeri örtülü bir uyarı yapılmaktadır kölelere.⁵³ Pavlus’un etkisinde gelişen Hristiyan düşüncesinin çalışmanın değer kazanmasının nüvelerini taşıdığı söylenmektedir. Pavlus, Selaniklilere mektubunda, “Bir kimse işlemek istemezse yemek de yemesin.” demişse de Dominique Meda, bu yorumlara katılmaz. Eski ve Yeni Ahid’e dayanan Hristiyan düşüncesinin Yunan düşüncesinden miras alınmış olduğunu, tinin beden üzerinde üstünlüğünü kabul ettiğini ve bedensel çalışmayı bir lanet ve ceza olarak gördüğünü söyler.⁵⁴ Aynı mektupta “... kendi işlerinizi yapıp ellerinizle işlemeye gayret edesiniz diye, sizi teşvik ediyoruz, ta ki dışarıda olanlara karşı iyi surette yürüyesiniz ve bir şeye muhtaç olmayasınız.”⁵⁵ ifadelerini de kullanmıştır. Hristiyanlığı tam da egemenlerin çıkarlarına koştuğu iddelerse şöyledir:

...insanlara oluyor gibi değil Rabbe oluyor gibi iyi niyetle hizmet ederek ve gerek kul gerek hür herkesin ne iyilik yaparsa, Rab tarafından onu alacağını bilerek, bedene göre olan efendilerinize Mesih’e hizmet eder gibi, yüreğinizin sadeliğinde korku ve titreme ile hizmet edin.⁵⁶

Başlangıçta yasak olan ve kovuşturmaya uğrayan Hristiyanlık birkaç yüzyıl sonra Hristiyanlığı resmi din olarak kabullendi. Ortaçağ’da Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla beraber kölecilik anlayışta az da olsa bir gerileme oldu. Hristiyan halkın köle olarak alınıp satılması yasaklandı. Ancak başka biçimlerde devam ettiği de söylenebilir. Denizcilikte ustalaşmış olan Venedikliler, Slav ülkelerinden gençleri satın alıyor yahut kaçırıyor ve o dönemin zengini İslam dünyasına satıyordu.⁵⁷ İslam da kölecilik gelenekleri devraldığı için aynı şekilde köle emeğinden yararlanmayı sürdürmüştür. İslam dünyası tarımsal üretimin

⁵² Şenel, s.801.

⁵³ Şenel, s.801.

⁵⁴ Meda, s.49-50.

⁵⁵ Meda, s.53.

⁵⁶ Şenel, s.802.

⁵⁷ Henri Prienne, **Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.22.

yoğunlaştığı bir bölge olmadığı için bedensel emekten daha fazla hizmetler alanında köle emeğinden yararlanmıştır. Özellikle cariyelik kurumunun varlığı, ev içi köle kullanımını yaygınlaştırmış ve 19. yüzyılın sonuna kadar köleci çalıştırma varlığını devam ettirmiştir.

Roma hukukunda yer bulmuş ama kökeni Antik Yunanlılara kadar dayanan başka bir çalışma/ çalıştırma sistemi olarak *angarya* vardı. Angarya, toplumda nüfuz sahibi bir kişinin yakın çevredeki köylülere zorla yaptırdığı, genelde de karşılığında para verilmeyen bir çalışmadır. Hatta bazı durumlarda angarya çalışmadan kurtulmak için para vermek de söz konusu olabilir. Kölelikten farklı olarak çalışan kişi, çalıştırmanın mülkü değildir; çalışma zamanlarının dışında özgürdür. Ayrıca çalışma da sürekli değildir, belli bir işin tamamlanması üzerine çalışan kendi hayatına devam eder. Roma hukukunda angarya çalışılabilecek gün sayısı sınırlandırılmış, her yıl belli sayıda gün tayin edilmiştir. Angarya bir vergi olmamasına karşılık, çalışmamak için para ödeyebilme seçeneği olduğuna göre pratik olarak bir vergiye benzer. Angarya çalışma, feodal toplumlarda çeşitli adlar altında sıklıkla görülen bir çalışma/ çalıştırma biçimidir. Genelde merkezi bir bürokratik devletin varlığı, zor gücü olarak devreye girer. Hükümdar, derebeyi, köy ağası gibi güç sahibi kişiler, tarımsal ekim dikim ve hasat işlerinde, köprü, kale, sur, yol yapımı, dini mekanların inşası, sulama kanalı açma gibi işlerde çalışmak üzere tebaadan belli sayıda gün çalışma talep etmektedir. Angaryanın eski Mısır'da, Çin'de, Osmanlı'da, ABD'de, Fransa'da çeşitli zamanlarda uygulandığı görülmektedir. Eski Mısır'da vergi vermenin dışında, angarya çalışma yükümlülüğüne tabiydi. Özellikle Nil nehrinin taşmasını önlemek amacıyla yapılan setlerde, kanal açmada, ürün hasatlarında angarya çalıştırma söz konusuydu. İlk Çin imparatoru Qin Shi Huang zamanında yapılan Çin Seddi, angarya çalışma ile yaptırılmıştır. Fransa'da 1789 Devrimi'ne kadar hem kral hem derebeyleri angarya (corvée) çalıştırmadan yararlanıyordu. Devrimden sonra bir süre kesin olarak kaldırıldıysa da 1824, 1836 ve 1871'de angarya çalışma geri gelmiştir. Belli düzeyde vergi vermeyen her erkek yılda üç gün yol yapımında ya da bakımında çalışmak zorunda bırakılmıştı. ABD'de, İç Savaş'tan sonra bazı Güney eyaletlerine yapılacak kamu yatırımları için tüm vatandaşlar için zorunlu çalışma söz konusuydu.⁵⁸

Ortaçağ boyunca hakim sistem feodaliteydi. Feodalite yerel derebeylikler sistemi idi ve tarımsal üretimin egemen olduğu bir üretim tarzı söz konusuydu. Bu nedenle insan ve hayvan emeğine dayanan bir ekonomi söz konusuydu. Loncalar etrafında örgütlenmiş zanaatkarlar ve yeni yeni gelişen kentlerde küçük çapta ticari faaliyette bulunan tüccarlar dışında geniş bir halk kesimi tarımsal üretimde çalışıyordu. Toprak mülkiyetini feodal

⁵⁸ “Angarya”, Wikipedia, <http://tr.wikipedia.org>, (26 Temmuz 2013)

soylular elinde bulundurduğu için serf adı verilen toprağa bağlı köylüler, feodal beye üretim yapıyordu. Serfler, köleliğin yumuşatılmış biçimiydi aslında; köle değillerdi ama topraktan keyiflerince ayrılamazlardı. Toprakla birlikte alınıp satılırlardı. Feodal bey, toprağındaki halkı koruma bedeli karşılığında onlardan vergi alır, kale ve sur yapımında işçi olarak kullanır, gerektiğinde askere alır hatta uygun gördüğünde cezalandırabilirdi. Serfler, açlığın ve tehlikenin kol gezdiği dışarıda olmak yerine genellikle kalelerle, surlarla korunan feodal beyin tabiiyetinde kalmayı tercih ediyordu.

12. ve 13. yüzyıllarda ırmak ya da deniz kenarlarındaki kentler kurulmaya başlandı. Gitgide artan nüfus kentlerin büyümesine yardımcı oluyordu. Bu kentlerde daha çok ticaretle uğraşan ve yeni yeni zenginleşmeye başlayan bir sınıf söz konusuydu. Bu sınıfa “kent soylu” anlamında burjuva denmeye başlandı. Avrupa’da, Ortaçağın sonuna doğru gelindikçe feodalite zayıfladı ve merkezi otorite güçlenmeye başladı. Rusya ve Osmanlı gibi coğrafyalarda feodal üretim tarzı ağırlığını uzun bir süre daha devam ettirecektir. Osmanlı Devleti’nde serf yoktu ama toprağa bağlı reaya adı verilen köylüler vardı ve onların da işlediği toprağı bırakıp gitmesi kanunla yasaklanmıştı. Bir çeşit toprakta çalışmaya zorlamaydı bu da. Toprağa bağlı olarak çalışmak zorunda kalan reaya, özellikle savaş zamanlarında toplanan ek vergiler nedeniyle sıkça açlıkla karşı karşıya kalıyordu. Merkezi otorite, toprak sahibine toprak ve köylüler üzerinde bazı haklar vermişti. Artı ürüne el koyma bakımından Avrupa feodalitesiyle önemli bir farkı yoktu bu sistemin.

Avrupa’da 15. yüzyıldan itibaren Ortaçağın temel düşünceleri, tamamıyla ortadan kalkmasa da ekonomik, sanatsal, bilimsel, dini ve siyasi alanlarda önemli değişimler ortaya çıktı. Feodal beylikler zayıfladı ve merkezi devletler kurularak güçlenmeye başladı. Yeni kurulan bu devletlerin en önemli gelir kapısı ise ticaretti. Güçlenen merkezi otorite, özellikle dış ticaretin gelişmesi yönünde yükselmekte olan burjuvaları destekledi. Bu dönemin paradigmasını en iyi şekilde İtalyan düşünür Niccolai Machiavelli, *Hükümdar* (1532) adlı eserinde dile getirmiştir. Machiavelli bu eserinde, dağınık olan kent devletçiklerinin, güçlü bir devlet çatısı altında birleşmesinin gerektiğine vurgu yapıyordu. Güçlü bir devleti oluşturmak ve yönetmek için hükümdar, dini ve ahlaki ilkeleri dahi amacı için göz ardı edebileceğini; amaca ulaşmak için her yol mubah olacağını söylüyordu. Kapitalist kültürün bir başka önemli söylemi “kişisel çıkar”dı. Machiavelli, kişisel çıkar güdüsüne de değinmiş ve amaçlarına ulaşmak için her tür aracın kullanılabileceğini savlamıştı. Bu düşünceler, burjuvazinin çıkarlarının teorik meşruiyetiydi aslında.

Hristiyanlığın kimi kaideleri yeni ekonomik sistemin birçok eğilimi ile çatışıyordu; bu nedenle yaygınlaşan burjuva zihniyeti dinsel katılıklarla kavgaya tutuştu; bunun ilk sonucu

ticaret faaliyetleri ve zenginliklerle ilgili kısıtların esnediği, Hristiyanlığın yeni bir yorumlanması olarak Protestanlık ortaya çıktı. Protestanlıkla beraber “bireycilik” ideolojisi yaygınlaştı. “Bireysel özgürlük”, “bireysel sorumluluk” anlayışı olağanlaştı. Protestanlık “güçlü devlet” anlayışını da kabulleniyordu. Güçlenen ulus devletler ticari etkinliklere önem verse de tarımsal üretim ağırlığını sürdürüyordu. Çalışanların çoğu tarım işlerindeydi, imalat sanayi yavaş da olsa üretimdeki payını arttırıyordu. Zanaatkar birlikleri olan loncalar, önemini kaybederken işçi sorunları gündeme gelmeye başlamıştı.

Kapitalizmin gelişim tarihini inceleyen Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü* (1991) adlı kitabında kapitalizmin kentsel bir olgu olduğu görüşünü kabul etmez. Wood’a göre gerçek kapitalistin kökeni “burjuva”ya dayanmaz. Kapitalizm İngiltere’de doğmuştu ve orada kapitalist ekonominin kaynağı büyük toprak sahibi aristokrasinin egemen olduğu kırsal bölgelerdi. Kapitalizm, iyi gelişmiş ve bütünleşmiş bir iç pazarı olan, tarım ve sanayi sektörlerinin birbirini karşılıklı güçlendirdiği yerli, ulusal bir ekonomi olarak İngiltere’de ortaya çıkmış; diğer kapitalist ekonomiler de İngiltere’yle ilişkili olarak ve yeni sistemin mantığının zorlamasıyla gelişebilmiştir.⁵⁹

Feodalizm İngiltere’de daha erken bir zamanda çözülmeye başlamıştır. Sermayenin oluşumunun koşulu olarak tarım toprakları 12-14. yüzyıllar arasında özel mülk haline gelmeye başladı. Avrupa yünlu dokuma sanayisinde hammadde sıkıntısı söz konusuydu; bunu fark eden İngiliz soyluları serfleri topraktan kovarak toprakları özel mülklerine aldılar ve koyun yetiştirdiler. Serflik İngiltere’de 14. yüzyılın sonuna doğru fiilen ortadan kalktı. Nüfusun büyük çoğunluğu 14. ve 15. yüzyıllarda kendi topraklarını işleyen özgür köylülerden oluşuyordu; büyük malikanelerde özgür kiracı çiftçiler serflerin yerini almıştı. Ücretli tarım işçileri yanında az sayıda kısmen bağımsız olan asıl ücretli işçiler de vardı.

Fransızca işkence anlamındaki çalışma zaman içerisinde “cazip-çalışma”ya ulaşmış olur. Aziz Paulus’un Selaniklilere, işçinin yüceliğini ve bağımsızlığını sağlayan yegâne şeyin çalışma olduğunu anlatması Rönesans insanları tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış ve Rönesans düşünürleri el emeğini yüceltmeye, gündelik ekmeğini alın teriyle kazanan insanı yüceltmişlerdir. Asla aylak kalmayan, dua ve ibadet esnasında bile hep çalışan, bir yandan ilahi söylerken bir yandan parmaklarıyla ip eğiren becerikli insanlar tasvir edilmiştir.⁶⁰ Zenginliklerin artması, beraberinde doğanın işleyişini açıklayan yasaların benzeri olarak, ekonomiyi belirleyen yasaların da aranmasına neden oldu. Politik ekonomi, bu ilgiyle ortaya çıktı. Zenginleşme tutkusunun mahkum edilmesi bir yana, zenginliği arttırmanın yolları

⁵⁹ Wood, s.17.

⁶⁰ Febvre, s.115.

aranmaya başlamış; bununla ilgili araştırmalar, teoriler ortaya konulmaya başlamıştı. Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* (1776) kitabını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Artık zenginlik mutlak anlamda herkesin elde etmek için peşinden koşması gereken bir şeydi. Bolluk, refah, genel çıkar, kalkınma olarak adlandırılan bu zenginleşme hevesi elbette tek başına çalışmanın ortaya çıkışını açıklamayacaktır. Aslında henüz, çalışmanın zenginlik yarattığı fikrinde bile değildiler. Merkantilistlere göre zenginliğin kaynağı ticaretti, fizyokratlara göre zenginliğin kaynağı doğaydı. İşte Adam Smith tam da bu noktada yepyeni bir şey gösterdi: Zenginliğin kaynağı insan emeğiydi. Metnin daha girişi şöyle başlar:

Her milletin yıllık emeği, yaşamak için bir yılda yoğalttığı [tükettiği] bütün gerekli ve elverişli maddeleri ona sağlayan ana kaynaktır. Bu maddeler, her zaman için ya doğrudan doğruya bu emeğin ürünüdür ya bu ürün ile başka milletlerden satın alınmış şeylerdir. İşte ürününün yahut bu ürünle satın alınanın, onu yoğaltacaklara oranla az ya da çok oluşuna göre, millet ihtiyaç duyduğu gerekli ve elverişli bütün maddelerle iyi ya da kötü donatılmış olur. Bu oranı, her millette iki ayrı koşul belirler: Bunlardan birincisi, emek verirken genel olarak gösterilen ustalık, el yatkınlığı ve kavrayıştır; ikincisi, yarlı işle uğraşanların sayısı ile böyle bir işte çalışmayanların sayısı arasındaki orandır.⁶¹

“İşbölümü Üzerine” başlığını taşıyan ilk bölümde, çalışmanın üretkenliğine bir övgü söz konusudur, çünkü çalışma, zenginlik artışının ana unsurudur. Çalışma ne kadar bölünürse üretkenlik o kadar artacaktır. Adam Smith'in çözdüğü olgulardan biri de malların mübadele edilebilirliğidir. Nasıl oluyor da bir mal, belli bir para karşılığında alınıp satılıyor? İşte bunun çalışmayla bir ilgisi olmalı ki, farklı ürünler farklı fiyatlarla mübadele ediliyor. Bir mal için ödenen para aslında onun yapımında harcanan çalışmayı, yani emeği temsil etmektedir. Net sonuç şudur ki bir malın fiyatını belirleyen şey o malın üretimine harcanan emektir. Emeklerin kimi daha usta kimi acemi olacağından emek miktarlarının karşılaştırılması ancak zaman kullanılarak yapılabilir. Smith'in temel bakış açısı işte budur:

Farklı emek miktarlarının eşitlenmesi ve karşılaştırılması zaman aracılığıyla, yani en soyut ve en homojen şeyle yapılır. Demek ki çalışma/emek, yalnızca zaman gibi değildir, zamanın kendisidir; zaman onun hammaddesi, nihai oluşturanıdır. Emeğin kendisi son çözümlemede boş bir çerçevedir, homojen bir biçimdir; tek önemi, farklı metalleri karşılaştırabilir kılmasıdır.⁶²

Adam Smith, işbölümünün gelişkinliği kadar, emek gücünün üretkenliğinin de artacağını keşfetmişti. Emeğin bölünlenerek basitleştirilmesi, basitleştirildiği oranda da üretimin artması daha sonra inceleyeceğimiz gibi F.W.Taylor'a ilham olacaktır. Bu bakışta emeğin mümkün olduğunca mekanikleşmesi dikkat çekicidir. Adam Smith,

⁶¹ Adam Smith, s.1.

⁶² Meda, s.64.

manifaktürdeki toplu iğne üretimi örneğini verir. Toplu iğne üretiminde ufak bir iş bölümlemesi üretimi elli kat arttırabilmiştir.

Sanayi devriminin çıkış noktası, üretim araçlarındaki büyük ilerlemedir; en başta da makinedir. İnsan emeğinin yerini mekanik enerji almış, ustalığı makineye aktarılmıştır: Tüfek icat olununca mertlik bozulur. Zanaatkarın, ustanın üretimdeki hakimiyeti makineyle birlikte rafa kaldırılmış oldu. Makine çok kısa zamanda çok yüksek bir üretim gerçekleştirebiliyordu. Fabrika üretimine geçilmesiyle birlikte emeğin toplumsal niteliğinde de değişmeler oldu kuşkusuz. Emekçinin bir uzantısı olarak işe yarayan basit aletlerden “makinenin bir uzantısı” durumuna düşen emekçiye geçilmiş oldu. Makinenin kontrolünde işçiler büyük bir sömürüye tabi tutulmaya başladı. Artık kadınlar ve çocuklar da makinenin başında işçilik yapabiliyordu; vardiya sistemiyle çalışma hiç duraksamadan devridaim yapılabilirdi. Makine çok daha fazla insanın yapabileceğinden daha çok üretim yaptığı için önemli sayıda işgücünü de sokağa atmış oluyordu. Makinenin fazlalık haline getirdiği işgücü, emek pazarını yedek işgücü ordusu olarak dolduruyordu. Bu da çalışan işçilerin pazarlık gücünü kırdığı için ücretler en alt seviyede seyretilmiş oluyordu. Sanayi Devrimi sırasında işçilerin kötü çalışma koşullarını işçi sınıfı üzerine ilk çalışmaları yapan isimlerden biri olan Friedrich Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* (1845) adlı kitabında ayrıntılı olarak ele alır. Karl Marx’ın *Kapital* (1867), Eric Hobsbawm’ın *Devrim Çağı 1789-1848* (1962) E.P.Thompson’ın *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (1963) ve Jacques Ranciere’in *Proleterlerin Gecesi* (1981) eserlerinde 19. yüzyıldaki işçilerin çalışma koşullarını ayrıntı olarak incelenmiştir.

Bilimin ve iş teknolojilerinin gelişmesi işçiler için hiçbir “iyi” sonuç getirmedi; çünkü kapitalistin özel mülkiyetindeki makine, işçiyi işten kurtarmıyordu aksine onun hünerlerini bertaraf etmişken çalışma koşullarını ağırlaştırmış, çalışma zamanını hızlandırmış ve yoğunlaştırmıştı. Öte taraftan aynı işin mekanik bir şekilde tekrar edilmesi, işçi için daha da çekilmez bir durum yaratmıştı. Makine, sahibi için ise bambaşka anlamlar içerebilirdi; üretimde verimi arttırmıştı. Verimle birlikte canlı emeğin üretkenliği arttırılarak işçiden sökülüp alınan artı değer oranı da çoğalmış oluyordu. Bu üretkenlik artışının işçiye herhangi bir geri dönüşü olmuyordu.

Ortaçağ zihniyetinin başat değerleri din, kahramanlık, itibar gibi maddi dünya ile bağı daha zayıf olan tutumlardı. Tinsel değerler bedensel gereksinimlerden üstün tutuluyordu. Günlük yaşam da “bir lokma bir hırka” talebinin çok ötesinde sayılmadığından ihtiyaçlar çok çeşitlenmemişti. Gelecekle ilgili hesaplar yapma, planlar

kurma da söz konusu olmuyordu. Geçimsel ihtiyaçların temini üzerine kurulu bir ekonomik yaşam, azla yetinmeyi ve ölçülü olmayı benimsemişti daha çok. Belli teşkilatlar çevresinde örgütlenen meslekler, genelde babadan oğula veya usta-çırak ilişkisi dahilinde devrediliyordu. Çalışma daha çok, geçinmenin bir aracı olarak hayatın parçasıydı. Kapitalist etik ise çok kazanmayı, biriktirmeyi, mümkün olduğunca zengin olmayı teşvik eder. Çok kazanmanın yolunun ise daha çok çalışmaktan geçtiği düşünülür.

Kapitalizm öncesindeki çalışma daha çok “Tarlada izi olanın sofrada yüzü olur.” atasözünün anlam çerçevesinde geçimini sürdürme üzerinden organize olurken bir yandan da dayanışma ve paylaşma açısından “Komşun açken tok yatma” ilkesini de yaygın olarak paylaşmıştır. Oysa kapitalist biriktirme mantığında, çalışıp hesap yapmamayı reddettiği kadar cezalandırmayı tercih eden bir paradigma söz konusudur. Kapitalist ideolojinin başat anlatısı, kış geldiğinde karnı acıkınca komşusu karıncadan yardım isteyen ağustos böceğinin öyküsüdür:

Ağustosböceği bütün yaz
Saz çalmış, türkü söylemiş.
Karakış birden bastırınca
Şafak atmış zavallıda;
Bir şey bulamaz olmuş yiyecek:
Koca ormanda ne bir kurtçuk, ne bir sinek.
Gitmiş komşusu karıncaya:
— Aman kardeş, demiş, hâlim fena;
Bir şeycikler ver de kışı geçireyim.
Yaz gelince öderim,
Hem de faizi maiziyle;
Ağustosu geçirmem bile.
Ödemezsem böcek demeyin bana.
Karınca iyidir hoştur ama
Eli sıkıdır: Can verir, mal vermez.
— Sormak ayıp olmasın ama bütün yaz ne yaptınız?
— Ne mi yaptım? demiş ağustosböceği;
Gece gündüz türkü söyledim;
Fena mı ettim sizce?
— Yoo, demiş karınca, ne mutlu size;
Ama hep türkü söylemek olmaz;
Kışın da oynayın biraz.⁶³

Hristiyan dünyasında, özellikle de Calvinizm, Tanrı’nın insan için öngördüğü hayat biçimi olarak çalışmayı olumlamıştır. Çalışma sadece ekonomik bir araç olarak değil aynı zamanda kötülüklerden ruhu uzak tutan bir araç olarak düşünülmüştür. Max Weber’e göre kazanma ihtirası elbette kapitalizmle başlamış değildir. Bu ihtiras daha önceleri de rüşvetçi

⁶³ La Fontaine, **Masallar**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.9.

memurlarda, doktorlarda, fahişelerde, soylularda, dilencilerde görülmüştür. Musevilerin iktisadi alandaki başarısını ise onların içinde bulundukları toplumlarda hep azınlık pozisyonunda olmalarından dolayı kendilerini siyasi hayatta gösterememelerinin telafisi olarak iktisadi faaliyete yönelmeleriyle açıklar Weber. Ancak bu tarz bir biriktirme maceraperesttir ve spekülasyona dayalıdır; kapital ile emek arasında rasyonel bir organizasyon kurmamıştır. Calvinizm esinli Püriten ahlakta ise zenginlik peşinde koşma salık verilme bile “iyi iş” anlayışına dayalı olarak mesleki çaba kutsanmıştır. İnsanın yeniden doğmasının ve gerçek inancının en emin ispatının bir meslekle ilişkilendirilmesini Weber, kapitalizmin “ruhu” olarak adlandırır ve bu yaşam biçiminin yaygınlaşmasının en büyük manivelası da püriten ahlakı olmuştur.⁶⁴ Aslında Weber için tartışılması gereken şudur: Din hayatındaki değişim mi kapitalist zihniyetin kurucusu olmuş yoksa ekonomik hayattaki değişimler mi din hayatında farklılaşma yaratmıştır? Marx, bu konuya *Kapital*’de, metanın fetiş karakterini incelerken değinmiştir:

Üreticilerin genel toplumsal üretim ilişkilerinin temelinde, kendi ürünlerini, metalar, dolayısıyla da değerler olarak görmelerinin ve bu nesnel biçim altında kendi bireysel emekleri arasında eşit insan emekleri olarak ilişki kurmanın bulunduğu, meta üreticilerinden oluşan bir toplum için en uygun din biçiminin, soyut insan emeği kültüne sahip olan Hristiyanlık ve özellikle onun burjuva gelişiminin ürünleri olan Protestanlık, deizm vb.’dir.⁶⁵

Marx’ın ortaya koyduğu tarihsel materyalizme uygun olan bir yaklaşımdır elbette bu. Bu anlayışta düşünceler, fikirler yaşamı belirlemez; düşünceleri ve fikirleri yaşam belirler. Kapitalizm, Protestan ahlakının neticesinde gelişmiş bir ekonomik sistem değil, tam tersine Protestanlık kapitalist yaşamın “katılıkları buharlaştıran” gereksinmelerine uygun olarak ortaya çıkmış bir ahlaki tavır olabilir. Püriten ahlakı, yoksulluğu normal karşılamayı kesinlikle reddetmiştir; yoksullukla sağlıksızlık aynı şey olarak görülmüştür. İnsanın kendisine sunulan her şeyin değerini bilmesi gerektiğini savlayan bu anlayışta, insanın eline geçen her kuruşun değerini bilmesi gerektiği, malının çoğaldıkça sorumluluklarının da arttığını hatırlatır. İnsan kendisi için olmasa bile, Tanrı’nın şanı için, sahip olduğu zenginliği sürekli çalışarak arttırmayı tercih etmelidir bu anlayışa göre. Avrupa’nın farklı iklimlerinde bu yorumlar farklılaşarak yaygınlaşmış ve çağın atmosferine uygun olarak da kabul görmüştür. Hollandalı Kalvinistler ve Baptistler emeğin ve çalışmanın Tanrı’ya karşı ödev olduğu görüşünü savunuyorlardı. Bugün ABD parası olan doların üzerinde resmi bulunan Benjamin Franklin, Kalvinist bir babanın çocuğuydu ve babasının kendisine daha küçükken şöyle dediğini aktarıyor: “İşinde çalışkan insan kralların önünde yer alacaktır.” Eski ABD

⁶⁴ Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Gülistan Solmaz, Ankara: Alter Yayınları, 2010, s.143.

⁶⁵ Marx, **Kapital I**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, İstanbul: Yordam Yayınları, 2011, s. 88.

Başkanlarından T. Roosevelt de 1903 tarihli bir konuşmasında, “Hayattaki en büyük ödül, yapmaya değer bir işte çok sıkı çalışma fırsatıdır.” ifadeleri bu ahlaki tavrın ifadecisi olmuştur.

2.2. Kapitalizmde Çalışma

Kapitalist ekonomik sistemde çalışmayı izleyebilmemizin koşulu üretimin sonucu ile sürecinin anlaşılmasıdır. Kapitalizmde bir ürünün iki yönü vardır: *kullanım değeri* ve *mübadele değeri*. Kapitalizmin öncesinde de ürünler kullanım değerleri için üretilir ve talep edilirdi; oysa kapitalizmde ürün, daha üretilirken mübadele değeri için üretilir. Mübadele değeri olan bir ürünün kullanım değeri de vardır; ancak üretimin amacı kullanım değeri değildir. Mübadele değerinin öne çıkmasının nedeni ise ürünün *piyasada* satılacak olmasıdır. Ürünün piyasada rağbet görüp de değerlendirilmesi ise kendi benzerlerinden daha ucuza bir fiyata sahip olmasıyla ilgilidir. Fiyatın ucuz olabilmesi ise girdilerin ucuz olmasını gerektirir.

Üretim süreci, kapitalistin, sahip olduğu emek araçları ile belli bir süreliğine kiraladığı işçileri bir araya getirip organize ederek faaliyete sokması demektir. Bu kurguyu kapitalist, işçiden çalışma gücünden, iş becerisinden yararlanarak zenginliğini arttırma umuduyla hayata geçirir. İşçilerin üretim süreci boyunca harcadıkları çalışmaya *emek gücü* diyoruz. Emek gücü ayrımının gereği, kapitalistin işçiyi değil, işçinin çalışacağı süreyi satın almasıdır. Kapitalist, satın aldığı çalışma süresini mümkün olduğunca verimli kullanmak için de, emek sürecine sürekli müdahale etmektedir. Kapitalizmin başlangıcından günümüze kadar, kapitalist üretim sürecinin asıl ilgi odağı, *emek süreci* dediğimiz aşama olmuştur. Üretimle ilgili şimdiye kadarki teknolojik gelişmelerin, ağırlıklı olarak üretimin hızlandırılması, arttırılması ile ilgili olması rastlantısal değildir. Kapitaliste sadece üretim araçlarının gelişmesi yetmez; emek gücünü verimli kılmak üzere denetlemeye de yönelir. Bu da kapitalist ile emekçiyi bir mücadele içinde sokar. Kapitalist, satın aldığı süre dahilinde emek gücünden mümkün olduğu kadar çok yararlanmak isterken; mümkün olduğu kadar az ücret ödemeye çalışır.

Emek sürecinde işçiler, çeşitli nedenlerden dolayı grev, iş yavaşlatma, iş bırakma gibi sendikal mücadele yollarıyla hak taleplerinde bulunduğu anda, kapitalistin bu sorunlarla baş etmesi imkansızlaşabilir. Bu durumda organize bir güç olarak devlet genelde yardıma koşar ve duruma müdahil olacaktır.

Emek süreci ile ilgili incelemeler yapan Marx, emek gücünün kullanımını *çalışma* olarak adlandırır ve emek gücü satıcısının çalışarak işçi haline geldiğini söyler. Emek sürecinin tek öznel unsuru olan işçi için sürecin anlamı başkayken emek gücünü satın alan

kapitalistin bu sürece verdiği anlam başkadır. Üretim sürecinde emek araçlarıyla buluşan insan, emek aracını nesneye hayat veren bir sihirli peygamber asası gibi kullanır. İnsanların kullandıkları emek araçlarından onların tarihsel gelişmişliğini anlayabiliriz. Toprağı eşelemek için eliyle obsidyen taşı kullanan insan ile bu taşla sap takıp kullanan insan arasında önemli bir gelişim düzeyi farkı söz konusudur. “Emek araçları, insan emek gücünün geçirmiş olduğu gelişmenin derecesini ölçmekle kalmaz, aynı zamanda, bu emek gücünün hangi toplumsal koşullar altında kullanılmış olduğunu da gösterir.”⁶⁶ Emek sürecinin sonunda ortaya, kullanım değeri olan bir ürün çıkarken, daha önceki emek sürecinin ürünleri ise bu sürece üretim aracı olarak girmiştir. Bu sürecin ürünü olan kullanım değeri de bir diğer sürecin üretim aracı olacaktır: “Bunun içindir ki, ürünler, emek sürecinin sadece sonuçları değil, fakat aynı zamanda koşullarıdır.”⁶⁷ der Marx. Demek ki emek süreci uzun bir zincirin halkalarından biridir. Marx’ın burada asıl vurguladığı şeyse emek araçlarının kuşaklar boyunca sürdürülmüş bir dönüşümün ürünü olduklarına dikkat çekmektir. Kapitalist sadece, üretim sürecinde çalıştırdığı işçinin artı değerine el koymakla kalmaz, binlerce yıllık insanlığın toplumsal emeğini de kendine mülk yapar.

Emek sürecinin unsurlarına kapitalist açısından bakıldığındaysa üretim için satın alınmış metallerden ibaret elamanlardır bunlar: Üretim araçları metası ve emek gücü metası. Metanın kullanımı metayı satın alana aittir. Marx, kapitalistin emek gücünü satın alarak cansız unsurlara “canlı bir maya” olarak katmıştır. Dolayısıyla ürün, kapitalistin daha önceden satın almış olduğu kendi ürünlerinden üretilmiş olduğu için kendisininindir. İşçi, emeğini daha başlangıçta bir miktar geçim aracı karşılığı olarak sattığı için ürün üzerinde pay sahibi olmaktan da vazgeçmiş olur. Bu analizi ideoloji analiziyle ilişkilendirdiğimizde, “emek sürecinde kapitalist işçiyi sömürüyor” demek yetersiz kalacaktır. Vurgunun, proleterin geçinme zorunluluğundan dolayı, emek gücünü düşük bir ücrete razı olarak satmak zorunda kalışına yapılması yerinde olur. Daha önemlisi de özel mülkiyet dolayısıyla kapitalistin, işçinin emek gücünü satın alabiliyor oluşuna dikkat çekilmelidir. Emek süreci kapitalist sistemin en önemli düzlemidir; çünkü artı değerın ürüne aktarılma aşamasıdır. Emek sürecinde kapitalist ile işçinin karşı karşıya kaldığı pozisyon büyük bir eşitsizliğin varlığını gösterir. Biri ötekini misliyle satın alabilecek bir zenginliği mülkiyetinde tutarken, işçi yaşamını sürdürmek için kendisini bir meta olarak satmak zorunda kalmaktadır. Bu eşitsiz ilişki, bir egemenlik ilişkisidir ve daha önce de belirttiğimiz gibi devlet gibi dışsal araçlarla organize edilen ve sürdürülen bir ilişkidir.

⁶⁶ Marx, Kapital I, s. 184.

⁶⁷ Marx, Kapital I, s.185.

Emek süreci egemenlik ilişkilerinin de başlangıç noktasıdır. Marx'ta, emek sürecinin, kapitalizmin tahlilinin ve sınıf mücadelesinin ilk noktası olarak düşünülmesinin en önemli nedeni de budur. Kapitalist emek süreci, artı-değer üretme süreci (değerleme süreci) ile birlikte bir bütün oluşturmuştur. Diğer bir deyişle, kapitalist emek sürecinde, işçi, kullandığı üretim araçlarından tümüyle koparılmış olarak kapitalistin denetiminde çalışmakta ve artı-değer üretmektedir. Marx için artı-değer üretimi, yalnızca sermayenin karının kaynağı değildir; aynı zamanda acımasız egemenlik mantığını da içermektedir. Kapitalist emek süreci, yalnızca üretim ilişkilerinin yeniden üretim alanını içermez; aynı zamanda siyasal süreçleri de içerir. Dolayısıyla, emek süreci teorisi, kapitalist emek sürecinin ve işyerinde üretilen ve yeniden üretilen teknik ve toplumsal ilişkilerin, sınıf ilişkileri ve kapitalizmin ekonomi politikği içinde anlaşılabilirliğini vurgulamaktadır.⁶⁸

Marx'ın geliştirdiği emek süreci analizi, kendinden önceki ekonomi politikçilerden çok farklı olarak kapitalist sistemin düzeylerini daha anlaşılır kılmak olmuştur.

2.2.1. Manifaktür Üretimi Ve Sanayi Devrimi

Marx'a göre kapitalist üretim tarzının temellerini atan köklü dönüşüm 15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başında ilk belirtilerini gösterdi:

Derebeylerin (...) hizmetkar ve maiyet sürülerine yol vermeleri ile kendisi burjuva gelişiminin bir ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenliğe sahip olma çabasıyla bu zorla gerçekleştirilen çözümü hızlandırmış olmakla beraber, kesinlikle bunun tek nedeni değildi. Asıl olarak, krallık ve parlamentoyla kararlı bir mücadeleye girişen büyük feodal beyler, bulundukları topraklar üzerinde kendileri gibi feodal haklara sahip olan köylüleri kovma ve ortak topraklara el koyma yoluyla, görülmedik büyüklükte bir proletaryanın doğmasına neden oldu.⁶⁹

Eski üretim tarzını parçalayan gelişmenin beraberinde manifaktür ortaya çıktı. Manifaktür aslında büyük çaplı bir üretim değildi ama kapitalist çalışma biçiminin bütün dinamiklerini de içinde taşır. Manifaktür başlangıçta dokumacılığı ve iplikçiliği ele geçirmiştir; bu işler de kent işi değil, köy işiydi aslen. Deniz ticaretinin yoğun olduğu Hollanda, İspanya ve İtalyan kent devletlerinin arka alanı olan kırsallarda başladı manifaktür ilk olarak. Ancak asıl hızlı ilerlemesini İngiltere'de gerçekleştirdi. Flaman yünü manifaktürünün gelişmesi köylüler için acı sonuçlar doğurduysa da; uzun feodal savaşlarda yok olan eski feodal beylerin yerine, parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören yeni soylular için büyük avantajlar yarattı. Birçok büyük çiftlik ve büyük sürüler az sayıda elde toplanmaya başladı ve bunun sonucunda büyük toprak rantları sağlandı. Reform hareketleriyle otoritesi kaybolan kiliselerin malları da soylularca yağmalanmaya başladı. Toprakların büyük bir kısmını elde tutan kilise baskı altına alındı; manastırlarda oturan büyük bir kesim vardı,

⁶⁸ Gamze Yücesan-Özdemir, "Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma", *Çalışma ve Toplum*, 2010/4, s.37.

⁶⁹ Marx, *Kapital I*, s. 690.

onlar da proletaryanın arasına katıldı.⁷⁰ Bu insanlar kentlerde sorun olmaya başladı; dilencilere, hırsızlara dönüşüyorlardı. Bu “serserileri” kontrol etmek için Yoksul Yasaları (1836) çıkarıldı; yeni kurulmakta olan sanayi işlerinde çalışmaya henüz alışmadıkları için bir mekana kapatılıp çalışmayı da kabul etmiyorlardı çoğu kez. Çıkarılan yasalarla insanlar sokaklardan toplanıp çok kötü koşullara sahip “Çalışma Evleri”nde zorla çalıştırıldı. Çalıştırılmayanlara çok büyük cezalar verildi, şiddet uygulandı. Çalışanlar için tavan ücret belirlendi; istenildiği kadar düşük ücret verilebilirdi ama belirlenen ücretin üzerinde ödeme yapmak suçtu. 18. yüzyıla gelindiğinde bile, birçok bölgede çalışan madenciler adeta serf konumundaydı. İskoçya’nın kömür ve tuz yataklarında çalışanların boyunlarında isimlerinin yazılı olduğu halkalar bulunuyordu. İş çalışma saatleri 14-18 arasında değişiyordu, kadınlar ve çocuklar fazla sayıda iş hayatına katılıyordu.⁷¹

İktisadi rekabet baskısı sürekli olarak yeni iyileştirmeler ortaya çıkardı, üretkenlik git gide arttığı için ulus devletlerin etkinliği de artmış oldu. Artık toplumda düzenlilik, zamanı boşa geçirmeme, dakiklik gibi konular önem kazanarak orta ve üst sınıflarca hassasiyetle savunuldu; alt sınıflar tembel ve aylak olmakla suçlandılar. Daha sonra Max Weber’in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1905) adlı kitabında değindiği gibi, Protestan iş etiğinin en temel özelliği zamanın akılcılaştırılmasıydı. Kapitalizmin ruhu olarak zamanı gören Weber, bu görüşünü Benjamin Franklin’den uzun bir alıntı yaparak destekler, metnin ilk paragrafı şöyledir:

Şunu unutma; zaman paradır. Her gün çalışarak emeğinin karşılığı olarak on şilin kazanabilen ve yarım gün de gezinen veyahut odasında yan gelip keyfince yatabilen biri, kendi zevki için sadece altı pens harcarsa, bunu bile hesaplamalıdır. Bunların yanında beş şilin daha harcanmıştır. Ya da daha fazlasını sokağa atmıştır.⁷²

Kapitalist üretim tarzında sermaye üretimi iki farklı sürecin bütünlüğü olarak işler. Artı değer işçilerden çekilerek sermayenin değeri büyütülmeye çalışılır; buna değerlenme süreci denilir. Bir yandan da emek süreci olarak insan emeği ile üretim araçları bir araya getirilir. Bu diyalektik birlik kapitalist üretim tarzının özgün yanıdır. Emek sürecinde birçok işçi aynı zamanda ve aynı yerde, aynı türden metayı üretmek için buluşmuştur. Marx da kapitalist üretimin “aynı bireysel sermayenin daha çok sayıda işçiyi eş zamanlı olarak çalıştırdığı, yani emek sürecinin kapsamını genişlettiği ve nicel açıdan daha yüksek düzeyde ürün sağladığı yerde” başladığını söyler.⁷³ Başlangıcında bu üretim tarzıyla loncalara bağlı üretim arasında yalnızca nicel bir fark söz konusudur o kadar. El birliği doğrudan doğruya

⁷⁰ Marx, Kapital I, s.693.

⁷¹ Oya Köymen, **Sermaye Birikirken**, İstanbul: Yordam Yayınları, 2007 s.165.

⁷² Max Weber, s.36.

⁷³ Marx, Kapital I, s.314.

hükmeden-hükmedilen ilişkilerine, köleliğe dayanır aslen. Elbirliğinin kapitalist biçimi ise emek gücünü sermayeye satan özgür ücretli işçinin varlığı ile söz konusu olabilir.

Emeğin, el birliği yoluyla gelişmiş olan toplumsal üretici gücü nasıl sermayenin üretici gücü olarak kendini gösterirse, el birliğinin kendisi de, kendi başına faaliyet gösteren bağımsız işçinin ve hatta küçük ustanın üretim sürecine karşıt düşen, kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi olarak görünür. Fiili emek sürecinin sermayenin egemenliğine girmesiyle birlikte geçirdiği ilk değişiklik budur. Bu değişiklik kendiliğinden olur. Bu değişimin ön koşulu olan, çok sayıda ücretli emekçinin aynı emek sürecinde aynı zamanda çalıştırılması, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur.⁷⁴

Çok sayıda işçinin bir arada kaynaşmasıyla ortaya çıkan toplumsal temas, üretken faaliyetlerde, rekabet duygusu ve canlılık yaratarak bireylerin kişisel iş çıkarma yeteneklerini arttırır. 12 saat çalışan 12 işçi, arka arkaya 12 gün çalışan bir işçinin sağlayacağından çok daha büyük bir toplam ürün sağlar. “Bunun nedeni, insanın, doğası gereği, Aristo’nun düşündüğü gibi politik olması değilse bile, her durumda toplumsal bir hayvan olmasıdır.”⁷⁵ Toplumsal emeğin üretkenliği, doğrudan doğruya el birliğinin kendisinden doğmaktadır.

İşçi kendi başına yalıtık bir emek gücü sahibidir, kapitalistle pazarlık ettiği sürece, bu bireysel emek gücünü satabilir. Bütün tek tek işçiler aynı durumdadır. İş bitiminde kapitalist tek tek her işçiye başlangıçta anlaşılan ücreti yani emek gücünün değerini öder. Kendi aralarında ilişki bulunmayan bireyler olarak işçiler de sattıkları emek gücünün değerini alır. Fakat emek sürecine girdikleri zaman sermayenin bir parçası olurlar ve emek sürecinde el birliği ile “toplumsal işçi olarak geliştirdiği üretici güç, sermayenin üretici gücü” olarak kalır.⁷⁶

...işçinin, toplumsal işçi olarak geliştirdiği üretici güç, sermayenin üretici gücüdür. İşçiler belirli koşullara tabi olur olmaz, emeğin toplumsal üretim gücü parasız olarak gelişir ve sermaye işçileri bu koşullara tabi kılar. Emeğin toplumsal üretici gücü, kapitalist için hiçbir maliyeti bulunmadığından, diğer yandan işçinin kendisi sermayeye ait olmadan önce işçi tarafından geliştirilmediğinden, bu üreci güç, sermayenin doğası gereği sahip olduğu, onda içkin bir üretici güç gibi görünür.⁷⁷

Başkalarıyla bir arada ve örgütlü bir şekilde çalışmakla işçi, kendi bireysel gücünün sınırlarını aşacaktır. Üretimin boyutlarını büyütmeyle birlikte el birliği, çalışma mekanının daraltılmasına da imkan verir ki bu da emeğin ritmini ortaklaştırması yanında, emeğin bir egemenin denetimi altına sokulmasıyla sonuçlanır. Çok sayıda işçinin bir arada çalışıyor olması, emek sürecinin yürütülebilmesi için sermayenin emek üzerinde komutasını bir zorunluluk olarak ortaya çıkaracaktır. Sermaye mümkün olduğunca artı değer üretilmesini amaçlarken işçi kitlesinin direnme gücü de artacaktır. Sermaye de işçilerin bu direnme gücünü

⁷⁴ Marx, Kapital I, s. 326.

⁷⁵ Marx, Kapital I, s. 318.

⁷⁶ Marx, Kapital I, s. 324.

⁷⁷ Marx, Kapital I, s. 324.

kırmaya yönelik baskılarını arttıracaktır. “Emek sermayenin emrine girip el birliği içinde harcanmaya başlar başlamaz, yönetim, denetim ve eşgüdüm işlevi, sermayenin işlevi olur. Yönetim işlevi, sermayenin özgül işlevi olarak, özgül nitelikler kazanır.”⁷⁸ Üretim araçlarının büyümesi, bunların kar amacına uygun biçimde kullanılmasının denetimi kapitalist için zorunlulaşır. Kapitalistin otoritesi, işçilerin karşısına “onların kendi faaliyetlerini kendi amacının boyunduruğu altına alan yabancı bir iradenin iktidarı olarak” çıkar. Dolayısıyla kapitalist yönetim işçinin karşısında her halükarda bir baskı unsuru olarak bulunmaktadır. Denetim ve gözetim, işçi için de zamanla içselleşir ve doğal karşılanır.

Manifaktür üretimde ise üretim sürecine işbölümünün sokulması ve işçilerin yaptığı işe göre uzmanlaşmaya yönlendirilmesi söz konusu olmuştur. İşbölümüne dayalı el birliği olarak manifaktür, kapitalizmin uzun bir dönemi boyunca egemen olmuştur. Manifaktür ilk olarak bağımsız zanaatlardan işçilerin, bir atölyede tek kapitalist için çalışmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Manifaktür farklı uzmanlıkları olan zanaatçıları tek bir işlikte birbirlerini tamamlayacak şekilde bir araya getirir. Metanın farklı parçalarını aynı ortamda çalışarak üreten zanaatkarlar basit bir el birliği ile aynı kapitalist için üretim yapmış olurlar. Bu haliyle zanaatçının faaliyeti daraltılmış etki alanı içinde amaca en uygun biçimi kazanmış olur. Manifaktürün başka bir tarzı da çok sayıda zanaatçının her birinin metanın tamamını yaptığı ve aynı sermaye tarafından aynı anda aynı atölyede çalıştırılmasıdır. Bu tür manifaktür çalışması eski yöntemlerle çalışmaktan farklı değildir fakat işçilerin aynı yerde toplanmaları ve çalışmalarının eş zamanlı oluşu sonucun farklılaşmasına neden olur. Zamanla zanaatçıların yaptıkları işlemler aynı zanaatçıya yaptırılmak yerine daha çok miktarda meta üretmek gerekeceğinden, her biri farklı zanaatçıya yaptırılarak sistematik bir işbölümü ortaya çıkacaktır. Meta, pek çok iş yapan bağımsız zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkacak ve zanaatçılar topluluğunun toplumsal ürününe dönüşecektir. Aynı zanaat farklı özel işlemlerine ayrılarak her biri tek bir işçinin işlevi haline gelene kadar yalıtılır ve bağımsızlaştırılır.⁷⁹ Manifaktür üretime işbölümünü sokar ve bunu geliştirir. Üretim sürecinin bu şekilde parçalanması, zanaatçının herhangi bir işlemde uzmanlaşmasını sağlasa da ürünün bütününe becerisinden yoksunlaşmasını getirecektir. Ancak manifaktür üretimde işçinin becerisi ve bilgisinin önemi devam etmektedir.

Ömrü boyunca aynı basit işi yapmayı sürdüren işçinin bütün bedeni bu işe odaklanarak tek yönlü bir organa dönüşür, bu nedenle bir işi dönüşümlü olarak yapan zanaatçıyla karşılaştırıldığında daha az zaman harcayarak ürün elde edilir. Dikkatin aynı faaliyete

⁷⁸ Marx, Kapital I, s. 322.

⁷⁹ Marx, Kapital I, s. 327-329.

odaklanması tecrübeyi hızlandırır ve daha az güç sarf ederek ürün ortaya çıkarılabilir. “Manifaktür, zanaatların toplumda hazır bulduğu doğal farklılaşmasını atölyenin içinde yeniden üreterek ve sistematik bir şekilde uç noktasına götürerek, bütünün bir parçasını yapan işçinin ustalaşmasını sağlar.”⁸⁰

Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş aslında kırlardan şehirlere doğru göçlerin yoğun olduğu, işçi sınıfının oluşumunun da tarihidir. Emeğin topraktan sanayi koşullarında üretime geçmesi pek de kolay olmamıştır. Sanayi üretiminin gerektirdiği disiplin kesinlikle tarım koşullarından farklıydı, zamanın kullanımı mevsimlere göre düzenlenirken doğaldı. Oysa fabrikada insanlar birer mekanik aygıt gibi kullanılıyordu. Dur durak bilmeyen bir üretim ideolojisinin egemen olduğu sanayi toplumunun Raymond Aron’a göre çeşitli ayırt edici özellikleri vardır. Bunlardan ilki işyeri ile evin birbirinden ayrılmasıdır; üretim etkinliği artık ev içi üretimden kopmuştur. İkinci olarak, sanayi toplumu kendine özgü bir teknolojik işbölümü oluşturmuştur. Üçüncü olarak sermaye birikiminin hesap edilemeyecek kadar büyük oluşu ve bunun dolayımında sermaye artırımını için emek gücünün sermaye üzerinde işler kılınmasının zorunlu oluşudur. Dördüncü olarak bu tarz bir toplumda gelişkin bir muhasebe sisteminin var oluşudur. Hesaplamalar sayesinde tüm olası durumlar önceden görülebilmekte ve üretim sürecinde sürprize yer bırakılmadan üretim kontrol altına alınabilmektedir. Son olarak iş yerine işçi toplama meselesidir; bu da üretim araçlarının mülkiyeti sorununu ortaya çıkarmış olur.⁸¹ Sanayi toplumunun ayırt edici bu nitelikleri, bu toplumdaki çalışma rejimini de belirlemektedir. Çalışma ev dışında bir ekonomik örgütlenme olarak gelişmiş ve belli bir işbölümü çerçevesinde şekillenmiştir. Çalışanlar emek gücünü satarak sermaye birikimini yaratmakta ve matematiksel bir hesaplama dahilinde kendisini sürdürmektedir. Bu şekilde süren bir üretim, sermaye sahiplerinin tam olarak denetiminde, işçinin ise tamamıyla seyirci bırakıldığı bir üretim biçimidir.

Çalışma, çalışanları mekanik ve disipline bir rutinin içerisine sokmaktadır. En önemli toplumsallaşma unsuru olarak çalışma, bir “emekçiler toplumu” olarak sanayi toplumunu kendinden önceki toplumlardan ayırır.⁸² Sanayi öncesi toplumlar geçim için çalışma etkinliği içine giriyordu. Böyle bir çalışma tarzı, toplumsal bütünlük unsuru olarak öne çıkmıyordu. Hatta çoğu toplumda, zorunluluğun alanı olarak görülüp insanın özgür olmasının önünde bir engeldi. Modern öncesi toplumlarda sadece günlük ihtiyaçların giderilmesi için yapılan faaliyetler “çalışma” değil, uğraştır ve bu tür uğraşlar günlük 5-6 saatten fazla da değildir. Fabrikaların ve büyük iş ortamlarının gelişimi yeni ilişkiler ortaya çıkarmış, üretimin

⁸⁰ Marx, Kapital I, s. 330.

⁸¹ Raymond Aron, **Sanayi Toplumu**, çev. E. Gürsoy, İstanbul: Dergah Yayınları, 1997, s.65-67.

⁸² Gorz, s.28.

arttırılması için teknik yenilikler seri üretimi arttırmış bunlara paralel olarak da uzmanlaşmalar ve yeni işbölümleri icat edilmiştir. Bu tür bir çalışma biçimi kapitalizm öncesinde söz konusu değildi ve insanların alışık olmadığı bir olguydu. Bu yepyeni çalışma ilişkileri, yepyeni bir çalışma ideolojisi de ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma ideolojisinin şekillenmesi ve kitlelerce içselleştirilmesi yeni yaşam biçiminin yaygınlaşmasıyla birlikte gerçekleşmiştir.

Kapitalizmde yaşamın bütün amacı, kazanma anlayışına dönüşmüştür. Kapitalizmin toplumsal örgütlenmesi, üretim sürecinin asli unsurları olarak işçilerin eğitilmesi, becerilerinin geliştirilmesi ve dayanıklılıklarının arttırılması üzerine kuruludur. Oysa emekçiler bu sıkı çalışma tarzını kolayca kabullenmezler. Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk* (1968) adlı kitabında sanayi öncesi işçisinin durumunu şöyle belirliyordu:

Sanayi öncesinin deneyim, gelenek, mantık ve ahlakı, bir kapitalist ekonominin gerektirdiği davranış türü için hiç de yeterli bir rehber değildi. Sanayi öncesinin işçisi, Tanrı'nın kendisine uygun gördüğü toplumsal düzeyde konfor olarak düşünülebilecek neyse, ondan yararlanmaya yetecek parayı kazanmak istediği ölçüde, maddi özendiricilere karşılık veriyordu, fakat konfora ilişkin düşünceleri bile geçmiş tarafından belirlenmişti ve kendi bulunduğu yere ya da belki bunun biraz üstündeki bir yere uygun olanla sınırlıydı.⁸³

İşçiler bu halleriyle kapitalistlerin taleplerine uygun gözüküyordu. Emek güçlerinden başka satacak bir şeyleri olmasa da yoğun ve hızlı çalışmanın mekanizmine alışık değillerdi. İşbölümünün farklılaşmış olması da nitelikli işçi sorunu doğuruyordu. Oysa fabrika sahipleri daha az ücretle çalışmayı sağlamak için kapının önünde, daha ucuza çalışmayı bekleyen nitelikli emek gücü ordusu olsun istiyordu. Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar* (1998) adlı kitabında çalışanların yeni çalışma koşullarına yönelik isteksizliklerini bir fabrika sahibinin ağzından şu şekilde aktarır:

Herhangi bir düzenli çalışma saatine ya da düzenli alışkanlığa duyulabilecek en büyük tiksintiyi işçilerde gördüm... İşçiler epeyce hoşnutsuzdu, çünkü istedikleri gibi girip çıkamıyorlar, istedikleri zaman tatil yapıp tekrar dönüp eskisi gibi çalışmaya devam edemiyorlardı; ve iş saatlerinden sonra diğer işçilerin ters sözlerine maruz kalıyorlardı ki tüm sistemden tamamen tiksindiler...⁸⁴

Sermaye birikimi açısından sürekli ve hızlı üretimin bu kadar önem kazandığı göz önüne alınırsa çalışmanın denetlenmesi ve işçilerin itaatinin sağlanması da çok önemlidir. Sermaye sahipleri işçilerin denetimi ve rızası için pek çok strateji geliştirmişlerdir. “İşleyen demir ısıldar.” mantığına dayalı olarak “çalışma” kutsanmıştır. Üretimin arttırılmasına yönelik olarak çalışma süreleri uzatılmış ve yoğunlaştırılmıştır. Çalışmanın bu denli önem kazandığı

⁸³ Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Yayınları, 1998, s. 81.

⁸⁴ Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, çev. Ümit Öktem, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1999, s.17.

kapitalist toplum adeta bir “çalışma toplumu” oluvermiştir. Yalnız yetişkin erkekler değil, çocuklar ve kadınlar da işe koşulmuştur. Marx, *Kapital*’de 19. yüzyılda işliklerde çocuk ve kadınların nasıl bir sömürüye maruz kaldığını gösterir. Devrin edebi eserlerinde de bu zor koşulların hikayeleri anlatılır. Charles Dickens’ın *Zor Zamanlar* (1854), Elizabeth Gaskell’in *Mary Barton* (1848), Emile Zola’nın *Germinal* (1885), Gerhard Hauptmann’ın *Dokumacılar* (1893) adlı edebi yapıtları bunlara örnek sayılabilir.

Elbette çalışmanın kutsal olduğu ideolojik söylemi, insanların eziyetli bir biçimde saatlerce çalışmasını sağlayamaz. Temelde teknik bir işleyiş içerisinde denetimi söz konusudur çalışmanın. Özellikle makinenin, üretimin hızlanmasında belirleyici bir önemi vardır. İnsan makinenin uzantısı bir çalışan durumunda onun hızına eşlik eder duruma getirilmiştir. Sıkı bir disiplin altında, belli saatler arasında çalışmak zorunda bırakılarak zamanın denetlenmesi önem kazanmıştır. Zamanla birlikte çalışma hızı denetlenmektedir. Mark Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi* (2000) adlı kitabında ücretli emeğin oluşumu yani emeğin metalaşması ile 18. ve 19. yüzyıllarda polis erkinin tesis edilmesi arasında paralel bir ilişki olduğunu gösterir. Neocleous’a göre yoksulluk yasaları, ileri düzeyde düşkün olanlar dışında herkese yardımı yasaklayarak çalışan nüfusun ücretli emekçi haline getirilmesini amaçlamıştır. Polis erki de toplumsal bir zapt etme operasyonu olarak ücretli emek formunun sağlamaştırılması amacıyla yürürlüğe sokulmuştur: “Yeni yoksulluk yasasının ve yeni polisin aynı kavramsal temelleri ve ideolojik varsayımları paylaştıkları ve kurumlarının büyük oranda çakiştıkları şüphesizdir.”⁸⁵ Endüstriyel kapitalizmin inşası ile birlikte düzene uygun bir işçi sınıfının oluşturulması gerekmiştir. Ücret dışı geleneksel geçinme olanakları hızla ortadan kaldırılarak insanlar ücretli emeğe zorunlu bırakılmışlardır. Geçinme pratiklerinin ortadan kaldırılmasında polis denetimi önemli bir faktör olarak kullanılmıştır. Hakim burjuva sınıfı ücretli emeğe dayalı bir üretim sürecinde düzensizliklerin çok daha kolay patlak vereceğini biliyordu. Bu nedenle sağlam kurumlar inşa edilerek düzenliliği sağlayacak mekanizmalar oluşturulmuş oldu. Neocleous “düzen”den sadece ayaklanmaların olmayışı veya sokaklarda genel bir huzurun ve sessizliğin oluşu anlaşılmamalı, sermayenin işçi sınıfı üzerinde tahakkümü olarak sermaye-emek ilişkilerinin kabullenilmesi de anlamak gerektiğini ifade ediyor.⁸⁶ Foucault, kapitalizmin emeğin önemini anladıktan sonra çalışmayı kutsayan bir ahlakın yaratılmasının önemini şöyle ifade eder:

Bedenin iktidar ve egemenlik ilişkileri tarafından kuşatılmasının nedeni büyük ölçüde, üretim gücü olmasından kaynaklanmaktadır, fakat buna karşılık bedenin işgücü olarak

⁸⁵ Mark Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, çev. Ahmet Bekmen, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.120.

⁸⁶ Neocleous, s.140.

oluşması ancak, onun bir tabiyet ilişkisi içine alınması halinde mümkündür (burada ihtiyaç aynı zamanda özenle düzenlenen, hesaplanan ve kullanılan siyasal bir araçtır); beden ancak hem üretken beden hem de tabii kılınmış beden olduğunda yararlı güç haline gelebilmektedir. Bu tabii kılma durumu yalnızca ya şiddet, ya da ideoloji araçlarıyla elde edilebilmektedir.⁸⁷

Alıntıda da görüldüğü gibi Foucault, çalışmanın erdeminin vurgulanmasının, ideolojik birtakım yönlendirmeler ve baskı araçlarının bir arada kullanılmasıyla sağlandığını düşünmektedir. Modern toplumda “çalışma” nasıl ki bir icatsa çalışma ahlakı da bir icattır. İşçiler kendiliğinden bir hevesle “çalışma toplumu”nu kurmamışlar; çeşitli baskı araçları ve ideolojik manipülasyonlarla böyle bir topluma dahil olmuşlardır. Kapitalizmin gelişimi bir değer olarak çalışmanın üretilmesinde en önemli etkindir ve bütün toplum adeta bir çalışma kampına dönüştürülmüştür. Çalışma ilişkilerinin düzenlenmesinin yanında bütün bu örgütlenmelerin çatısını kuran, kendini dışsal bir aktör olarak gösteren devlet ve siyaset mekanizmasıdır.

Devletin ekonomik faaliyeti, insanların idaresinden çok, toplumsal ilişkiler ve onların gelişimini yönetmek biçimindedir. Devlet bunu, sınıflar üstü konumuna göre zorlayıcı ve ideolojik bir faaliyet şeklinde sunar. Bu teknik görünüm sayesinde güvenilirlik de artar. Böylece ekonomide devlet öznesine dışsal olarak bir müdahale isteği tasarlanır.⁸⁸

Gamze Yücesan, “fabrika rejimi”nin, emek süreci ve devlet arasındaki kritik kavramsal ilişkide varolduğunu belirtiyor. Fabrika rejimleri, üretim içindeki ilişkileri düzenlerken; devlet ve siyasi rejimler makro düzeyde üretim ilişkilerini düzenler ve korurlar. Dolayısıyla, bu rejimler karşılıklı olarak birbirlerini tanımlar, şekillendirir ve sınırlarlar. Burawoy’un “*fabrika rejimi*” kavramı, emek süreci analizine toplumdaki siyasi ve ideolojik boyutları taşıması ve devletin, üretim ve emek siyasetinin doğasını şekillendirmedeki temel rolünü tanımlaması anlamında kritik bir katkıdır.⁸⁹ Çalışma sürecinde, yalnızca mal ve hizmet üretilmez; aynı zamanda toplumsal ilişkiler de üretilir. Dolayısıyla çalışma süreci, siyasetin de üretildiği ve yeniden üretildiği bir alandır. Çalışma sürecinin örgütlenmesi ve onun içine gömülü olan iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılar ile birlikte düşünülmelidir. Emek sürecinin örgütlenmesini ve bunlara tekabül eden iktisadi, siyasi ideolojik yapı bütününe “*emek rejimi*” diyoruz. Emek rejimi, emek sürecinin örgütlenmesinde zaman ve mekandaki dönüşümlerini, üretimin içine gömülü olan diğer yapılarla birlikte düşünme çabasıdır.

⁸⁷ Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları, 2000, s.63.

⁸⁸ S. De Brunhoff, **Devlet ve Sermaye**, çev. Kuvvet Lordoğlu, Ankara: İmge Yayınları, 1992, s.7.

⁸⁹ Gamze Yücesan-Özdemir, “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”, **Çalışma ve Toplum**, 2010/4, s.40.

2.2.2. Taylorizm Ve Fordizm

Kapitalizmin tekelleri aşamaya ulaşmasıyla birlikte büyük ölçekte üretim yapan işletmeler, üretimde belirleyici sermaye biçimi olarak ortaya çıktı. Dev ölçekli tekeller, üretim sürecinde emeğin kontrolünü daha fazla sağlayacak, artı değer çekimini daha fazla arttıracak yöntemlere ihtiyaç duymaya başlamıştı. Kapitalist için sermayenin sürekli olarak büyümesi elzemdir; bu kapitalistin bireysel açgözlülüğünden kaynaklanmaz, kapitalist rekabetin dayatmasından dolayı böyledir. Üretimin artması ise üretim araçları ve emek gücünün verimine bağlıdır; kapitalist bir yandan emek gücünün denetimini yaparak verimliliği arttırırken bir yandan da üretim araçlarının teknolojik olarak geliştirilmesine yönelik yatırımlar yapmak zorundadır. Üretim araçları kendi mülkiyetinde olduğu için her daim hazır olmasına karşın emek gücünün insan unsuruna bağlı oluşu üretim için risk oluşturmaktadır. Her ne kadar devletin yasal zor ve ideolojik aygıtları hazır ve nazır olarak bulunsun da yeniden üretim garanti altında değildir. Bu nedenle kapitalist emek gücüne bağımlılığı mümkün olduğunca azaltma yönünde çabalar gösterir. Kapitalizmin tarihine bakıldığında sürekli olarak emek gücüne bağımlılıktan kurtulma mücadelesinin tarihi olduğu görülecektir. Üretim araçlarının iyileştirilmesi için sürekli olarak harcamalar, masraflar yapılırken emek gücünün iyileştirilmesi eğiliminden söz edilemez. Emek gücü sahibi olan işçiler kendi içinde örgütlenerek grev ve iş yavaşlatma gibi üretimi durduracak ya da yavaşlatacak eylemlerde bulunabilirler. 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Taylorizm, kapital sahiplerinin emek üzerindeki denetimi arttırma girişimlerinden biridir. ABD’li F. W. Taylor üretimde büyük bir verimlilik devrimi yaratmıştır. Taylor’un getirdiği “bilimsel yönetim” yaklaşımı, işin bilgisinin işçiden kopararak yönetime devredilmesini, yönetici tarafından planlanmasını içerir. Taylor’un yöntemler pahalı olduğundan ancak dev işletmelerin geniş ölçekli üretiminde makul hale gelmekteydi. Bu nedenle kapitalizmin tekelleri aşamaya geçmesi bir önkoşul olmuştur.

Net ürünün tüketim ve üretim arasındaki dağılımının uzun bir vade boyunca istikrar kazanmasını tanımlayan “birikim rejimi”, hem üretim koşullarında hem de ücretlilerin yeniden üretim koşullarında meydana gelen dönüşümler arasında bir karşılıklılığı içerir.⁹⁰ Belirli bir birikim rejimini mümkün kılan, yeniden üretim şemasının tutarlı olmasıdır. Ancak sorun çalışanların ve kapitalistlerin davranışlarının, beklentilerinin birikim rejimiyle bütünleşmesindedir. Dolayısıyla, “sürecin birliğini, yani bireysel davranışların yeniden üretim şeması ile tutarlılığını güvence altına almak için, birikim rejiminin, normlar, alışkanlıklar, yasalar, düzenleyici şebekeler ve benzeri biçimler altında cisimleşmesi gerekir.

⁹⁰ David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s.143.

Bu içselleşmiş kurallar ve toplumsal süreçler bütününe *düzenleme tarzı* adı verilir.”⁹¹ Kapitalist bir ekonomik sistemde, sistemin ayakta kalabilmesi, karı yaratan emek gücünün kullanımı üzerinde yeterli kontrolün sağlanmasına bağlıdır. Kapitalist ekonomide insanların emek gücünün bir şekilde emek sürecine dönüştürülmesi gerekir.

Hangi türden olursa olsun emeğin, belirli bir yoğunlaşmaya, öz disipline, farklı üretim aletlerine alışkanlığa ve çeşitli hammaddelerin yararlı ürünlere dönüştürülme açısından taşıdığı olanakların bilgisine ihtiyacı vardır. Ancak, ücretli emek koşulları altında yapılan meta üretimi, bilginin, teknoloji konusundaki kararların ve disiplin sağlayan mekanizmanın büyük bölümünü, işi pratikte yürütmekte olan kişinin kontrolünün dışına yerleştirir. Ücretli emekçilerin kapitalizme alışması zamana yayılmış ve epeyce ıstıraplı bir tarihsel süreç olmuştur; üstelik bu süreç her yeni kuşak işçinin işgücüne katılmasıyla birlikte tekrarlanmak zorundadır.⁹²

Emek gücünün sermaye birikiminin amaçları uğruna denetime alınması sanıldığı kadar kolay olmayan karmaşık bir süreç olmuştur. Emek üzerinde denetim, farklı düzeylerde baskı, sürece bedensel ve psikolojik alışkanlıkların kazanılması, massetme ve işbirliği içerecek çeşitlendirmeleri gerektirmiştir. Erken dönemlerinde denetim sadece işyerinde söz konusu iken ilerleyen zamanlarda söz konusu işlemlerin genel olarak toplum çapında örgütlenmesi gerekecektir.

İşçinin kapitalist üretime toplumsal entegrasyonu, fiziksel ve zihinsel kapasitenin çok geniş bir zeminde toplumsal denetimi anlamına gelir. Genel eğitim, mesleki eğitim, ikna, (çalışma etiği, şirkete bağlılık, ulusal ya da bölgesel gurur türünden) belirli toplumsal duyguların seferber edilmesi ve (çalışma aracılığıyla kişisel kimlik arayışı, bireysel inisiyatif, toplumsal dayanışma türünden) psikolojik eğilimlerin her biri rol oynar.⁹³

Bütün bu örgütlenme süreci iletişim araçları, eğitim kurumları, dini kurumlar ve devletin bilim kurumlarınca beslenerek aktive edilir. Emek gücü, sermaye birikimin amaçları doğrultusunda örgütlenerek birikim güvence altına alınmış olur.

Kapitalistler üretimi arttırmanın çeşitli çarelerinden biri olarak çalışma sürecini belli standartlarla denetlemenin, yönetmenin yollarını aramışlardır. Bu aşamanın en önemli ayaklarından biri Taylorist üretim modelinin inşasıdır. Taylorizm 20. yüzyılın başlarında üretim örgütlenmesinin bilimsel bir tarzda oluşturulmasının biçimi olarak gündeme gelmiştir. **Frederick Winslow Taylor** (1856-1915), zengin bir ailenin çocuğu olmasına karşın, üniversite bile okumadan fabrikaya çırak olarak girmiş, zamanla terfi etmiş biriydi. Çalışma hayatının çeşitli kategorilerinde bulunan Taylor, fabrika atölyelerinde geniş bir bilgi ve deneyim kazanmış, işçi sınıfının davranışlarını iyi tanımıştı. Yönetici olduktan sonra üretim

⁹¹ Harvey, s.144.

⁹² Harvey, s.145.

⁹³ Harvey, s.146.

maliyetlerini düşürmek için bir hayli denemeler yaptı. Taylor temel görüşlerini *Bilimsel Yönetimin İlkeleri* (1911) adlı kitapta toplayarak kapitalist emek sürecinin örgütlenmesi ve denetlenmesinde bazı ilkeler oluşturmaya çalışmıştır. İşçilerin kaytarmalarını azaltmak, sahip oldukları vasıfları ortadan kaldırarak kontrolü yönetime aktarmak amacına uygun olarak işin organizasyonunu dönüştürmüştür. Emeğin kullanılma biçimi ile ilgili yöntem ve bu yöntemin ardındaki ideoloji *Taylorizm* olarak bilinir. Bir makine mühendisi olan Taylor şu dört yeni görevi belirlemiştir:⁹⁴

- (1) Bir kişinin yaptığı işin tüm bölümleri için, eski gelişigüzel yöntemlerin yerine bir bilim geliştirilir.
- (2) Eskiden olduğu gibi işçinin işi kendisinin seçip mümkün olan en iyi şekilde kendini yetiştirmesi yerine, her işçi bilimsel olarak seçilip, eğitilip geliştirilir.
- (3) İşçilerle, yapılan bütün işin geliştirilmesi bilimsel ilkelerle uyumlu olmasını sağlayacak biçimde samimi bir işbirliğine gidilir.
- (4) Yönetim ve işçiler arasında hemen hemen eşit bir göreve ve sorumluluk dağılımı vardır. Yönetim işçilerden daha iyi yerine getirebileceği konularda işin tümünü devralır. Halbuki önceden işin neredeyse tamamı, sorumluluğun ise büyük kısmı işçilere bırakılmaktaydı.

Taylor uzun yıllar işletmelerde şef olarak çalışıp işçilerle yakın ilişkiler kurmuş olduğundan yıllarca yaptığı gözlemleri not ederek bu sonuçlara varmıştır. Taylor’a göre bilimsel yönetimi eski plandan çok daha verimli yapan şey, çalışanın gayreti ve yönetimin yeni üstlendiği rolün bir araya getirilmesidir.⁹⁵ Taylor’un ısrarlı bir vurguyla belirttiği şey, işçinin yaptığı iş hakkındaki bilgisinin önüne geçmektir. Ayrıca bütün bu sürecin işçiyle “samimi bir işbirliğine gitme”yi gerektirmesi bir rıza mekanizmasını gerektirmektedir.

Taylor’dan önce emek sürecinin denetimi, işçilerin fabrika çatısı altında toplanmasıyla belli nebzede gerçekleştirilse de işçilerin “kaytarmadan” çalışmasını sağlamak ve disiplin altına almak zaman zaman cezalandırma yöntemleri ile sağlanmaya çalışılıyordu. “Fabrikanın içinde herkesin yeri ve yapacağı iş kesin olarak belirleniyor ve hep aynı işi yapıyorlardı; her biri, onları itaate zorlayan, ceza ya da işten atma tehdidi altında, bazen dayak bile atan bir ustabaşının gözetiminde düzenli ve aralıksız çalışmak zorundaydılar.”⁹⁶ Taylor kendinden önceki denetim biçimlerini devraldığı gibi yaptığı araştırmalar ve denemeler sonucunda “bilimsel yönetim” dediği teknikler aracılığıyla denetimi ve sömürüyü daha da

⁹⁴ Frederick W. Taylor, *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, 3. Basım, çev. H.Bahadır Akın, Konya: Çizgi Kitabevi, 2007, s.23.

⁹⁵ Taylor, s.24.

⁹⁶ Erkan Aydoğanoglu, *Fabrikada Emek Denetimi*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2011, s. 172.

derinleştirmiştir. Taylor'un üretim süreci üzerindeki kontrolü işçiden kopararak sermayeye devretme çabasında üç husus söz konusudur:⁹⁷ (1) İşçilerin üretim sürecindeki bilginin sermayeye kazandırılması, (2) işin tasarımı ile uygulamasının birbirinden koparılması, (3) emek sürecinin her bir adımının ayrıntılı olarak planlanarak sürecin sürekli kontrol edilmesini sağlamak.

Endüstriyel verimi arttırmak için bilimsel yönetim anlayışının kurucusu olan Taylor, üretim sırasında işçilerden en iyi verimi elde edebilmek için işçilerin çalışma verimini ölçen *zaman-hareket (time-motion)* inceleme yöntemini bulmuştur. Taylorist modelde çalışma temel zamanlara bölünerek en sık tekrarlanan temel hareketler yeniden oluşturularak sınıflandırılmış ve gereksiz hareketler asgari düzeye çekilmeye çalışılmıştır. Emek üzerine önemli çalışmalar yapmış Dominique Meda, Taylorizmin mantığını, Adam Smith'in mantığının manevi evladı olarak görür. Ona göre kapitalizmin kaçınılmaz olarak varacağı yer de bu mantıktır.⁹⁸ Taylor'a göre hızlı ve verimli çalışmanın sırrı yöntemlerin standartlaşmasında, en iyi araçların eşgüdümün sağlanmasında ve çalışma koşullarının araçlara uyarlanmasında yatıyordu. Taylor işçileri, tam anlamıyla mekanik bir üretim aygıtı olarak görüyordu; ona göre en basit işleri bile işçilerin anlamaları gerekmiyordu. Aslında daha önceden farklı bir bakışla Marx, sanayi üretiminde yer alan işçinin bir özne olmaktan çok robot, bir nesne duruma düştüğünü ifade etmişti.⁹⁹ Taylor davet edildiği Amerikan Kongresi'ne 1911 yılında şu konuşmayı yaptı:

...iş süresinde dinlenme molaları alınarak işçinin yorgun konumundan ayılmasını sağlamak gerekir. Normal iş olarak pik demir ile çalışabilmenin üstesinden gelebilecek bir adamın sağlayacağı ilk şarta göre o kişinin o kadar durgun ve aptal olması gerekir ki akli durumu daha çok bir öküzü andırmalıdır. Uyanık ve zeki bir kişiye böyle bir iş, kendi karakterine uymayan bezdirici bir monotonluk içerdiği için hiçbir biçimde uymaz. Bu nedenle de pik demiri ile uğraşan bir işçi hiçbir zaman yaptığı türde bir işin gerçek bilimini kavrayamayacaktır.¹⁰⁰

Görüldüğü gibi Taylor, insan bedenini tam bir aletmiş gibi düşünüyordu. Bu bakış, kapitalizmin genel olarak insan anlayışı sayılabilir bir anlamda. Taylor, işin düzenlenerek insanın en verimli bir biçimde nasıl kullanılacağını inceleyen ilk kapsamlı bilimsel anlayışı ortaya koymuştur. Taylor'un yöntemleri kısa zamanda ABD, Fransa, İsviçre ve Sovyetler Birliği gibi endüstrileşen birçok ülkede uygulanmaya başlanmıştır. Taylor'un ortaya koyduğu bilimsel yöntemlerin fiiliyata geçebilmesi, işçinin bu çalışma koşullarını benimsemesine bağlıdır. Taylorizm bunu yönetime uygun bir ücret politikası ile aşmaya çalışmıştır. Bu

⁹⁷ Savran, Sungur (2007), "Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması", Devrimci Marksizm, Sayı: 3, s.142.

⁹⁸ Meda, s.147.

⁹⁹ Kemal İnan, **Teknolojik İş(lev)sizlik: Kitle Üretiminden Yaratıcı Tasarıma**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.207.

¹⁰⁰ İnan, s.205-206.

yönteme uygun olarak parça başı ücret politikası etkili olmuştur. Ücret politikasının dışında çalışma ideolojisi de doğallaştırılmaya çalışılmıştır. İşçiler, belli bir rutinle “kendine ve topluma yararlı” olmak adına çalışmaktadır. Çalışmak her zaman çalışmamaktan daha değerli olarak görülerek meşrulaştırma söz konusu olmaktadır.

Taylor’un yaptıkları günümüzde fiziksel ve zihinsel iş alanlarında en verimli çalışma yöntem ve koşullarını inceleyen ergonomi biliminin atası sayılabilir. Uluslararası Ergonomi Topluluğu, *ergonomi* sözcüğünü şöyle tanımlıyor:

Ergonomi (ya da insan faktörü) bir sistem içindeki insanların ve diğer elemanların karşılıklı ilişkilerini anlamaya yönelik bilimsel bir disiplin ve insanların refahını eniyilemek ve sistemin performansını arttırmak amacıyla kuramları, ilkeleri, verileri ve tasarım yöntemlerini uygulayan bir meslektir.¹⁰¹

Günümüze gelinceye kadar insanı bir alet gibi gören anlayış söylemini daha çok inceltmiş ve hümaniter bir yaklaşıma evirmişe benziyor. Kabullenilir bir algı yaratmak için “insanların refahını” da tanıma ekleme lüzumu hissedilmiş olduğu da ortada. Taylor’dan günümüze bir asırdan fazla zaman geçmesine karşın kapitalist üretim tarzının emek gücü açlığı bitmediği gibi çalışma koşullarının kontrolü de bitmemiş bununla beraber doğallaştırmayı sağlamaya çalışan ideolojik söylemlerin yenilenerek sürdüğü göze çarpmaktadır.

F.W. Taylor kapitalizmin savunucuları tarafından çok önemsenmiş bir isimdir. Örneğin Peter F. Drucker, modern dünyanın kurucuları olarak bilinen isimlerin genelde Darwin, Marx ve Freud üçlüsü olduğunu, ancak şayet adalet diye bir şey varsa bu listeden Marx’ın çıkarılıp F. W. Taylor’un eklenmesi gerektiğini savunur.¹⁰²

1908 yılında Amerika’da Henry Ford, otomotiv sanayinde seri üretimin başlangıcı olarak kabul edilen T-Modeli projesiyle, çalışma yaşamında yeni bir dönemi başlatmıştır. Ford, otomobil üretiminde büyük atılım yaparak sanayi kapitalizmini kitle tüketim aşamasına sokan kişidir. Fordizm adıyla anılan üretim örgütlenme biçimi, emek sürecinde işçilerin becerilerine olan bağımlılığı ortadan kaldırıp, işçileri vasıfsızlaştıran bir dizi mekanize olmuş bileşimdir.¹⁰³ Kapitalistlerin görelî artı değeri arttırmak için üretkenlik arttırılarak gerçek ücretlerin emek cinsinden düşürülmesi için başvurdukları bir düzenlemeydi Fordizm; Taylorizmden de aslen bir farklılığı yoktu. Fordist üretim sisteminin belirleyici özelliği aynı

¹⁰¹ İnan, s. 206.

¹⁰² Fuat Man, "Kapitalist Emek Süreci Teorisi ve Dönüşümü", 2009, s.8, https://dosya.sakarya.edu.tr/Dokumanlar/2013/202/22170320_9_kapitalist_emek_sureci_ve_donusumu.docx

¹⁰³ Aydoğanoglu, s. 68.

şirket içinde (i) *eşzamanlılık*, (ii) *dakiklik (precision)* ve (iii) *uzmanlaşma* özelliklerinin birleşmesinden oluşmasıdır. Fordizm üç ilkedен oluşmaktadır.¹⁰⁴

- (1) Ürünün standartlaştırılması. (Elle yapılan hiçbir parça yok: her şey makineler ve kalıplar ile yapılıyor, üretim içinde bireysel ustalığa dayalı işçiliğe yer verilmiyor.)
- (2) Montaj (üretim) hattının gerçekleşmesi için özel amaçlı alet ve malzeme kullanımı: aletler düşük nitelikli iş gücünün “montaj hattında” çalışabilmesini sağlıyor; öyle ki her işçi aynı işi tekrar tekrar yapıyor; bütün bir gün bir parçanın yalnız üst kısmını vidalamak gibi.
- (3) İşçiler daha yüksek “yaşayan” ücretler alıyorlar ve böylece ürettikleri ürünleri satın alabilecek güce sahip oluyorlar.

Bu sistemde üretim süreci; tasarım, nitelikli iş gücünün yaptığı işler ve niteliksiz işgücünün yaptığı işler olarak hiyerarşik bir düzene ayrılmıştır. İş hüneri sadece az sayıdaki iş gücünde aranmaktadır. İş gücünün hiyerarşik olarak kategorilere ayrılması çalışanların toplumsal konumlarında belirleyici olmuştur. Fordizmle birlikte işçiler, *üretimin* parçası olduğu kadar *tüketimin* de kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Aslında J.M. Keynes ve Henry Ford’un kapitalizmin yarattığı sanayi toplumunda işçilerin çift şapkalı olduğu bakış açısını daha önceden Marx, bir üretim tüketim dengesizliğinin yaratacağı bunalımları dile getirirken işçilerin tüketici yanını görmüştü. Yine de işçilerin tüketici kitle olarak oynadığı rol ancak 20. yüzyılda söz konusu olmuştur.¹⁰⁵ Yönetim, tasarlama, denetim ve uygulama arasındaki ayrıştırma aracılığıyla emeğin vasıfsızlaşması Fordizmden önceye dayanıyordu; Fordizmi asıl ayıran şey kitle üretiminin kitlesel tüketimle realize edilmesi idi. “Kitle üretiminin kitle tüketimi, emek gücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem, emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika, yeni bir estetik ve psikoloji”¹⁰⁶ demekti. Taylor, işçilerin iş dışındaki yaşamlarını önemsememişti; denetim ve yönlendirme iş yeriyle sınırlıydı, Ford, Taylor’un yönetim ilkelerini montaj hattıyla daha ileri taşıyarak emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir sistem öngörmüştür. Çalışma disiplinine uygun bir işçi sınıfı kültürü oluşturmak için işçilerin fabrika dışındaki gündelik hayatlarının ideolojik denetimi de söz konusu olmuştur. İşçileri yoğun çalışmaya uyarlayabilmek için yeni yöntemler geliştirmek gerekiyordu. Yoğun çalışmadan dolayı bozuk kaliteli ürünler, üretimde kesintiler, işten kaytarma, sendikal faaliyetlere katılması artıyordu; bu durumda işçilerin motivasyonunun sağlanması ve razı edilmesi elzemdi. Henry Ford, 8 saatlik ve 5 dolarlık işgünü uygulamasını getirdi. Yüksek ücretler, işçi ailesine istikrarlı bir aile yaşamı sağlayarak çalışan bireyler

¹⁰⁴ İnan, s.208.

¹⁰⁵ İnan, s. 207.

¹⁰⁶ Harvey, s.148.

yaratmanın maddi özendiricisiydi. Ayrıca sorunların çözümüne yönelik olarak disiplinli ve ahlaklı bir yaşam anlayışını savunan Püriten değerler öne çıkarılmış; içkiden ve sefahatten uzak, istikrarlı bir aile yaşamı içinde yaşayan çalışkan birey anlayışı eğitim, kültür, sanat aracılığıyla hegemonik kılınmaya çalışılmıştır. Dönemin popüler sinemasında, edebiyatında bu ahlaki izleklerin ağırlıkla öne çıkarıldığı görülür. Kapitalist bir otomotiv devinin, “eğitimi ve bilimi destekleme” amaçlı Ford Vakfı’nı faaliyete sokması bu açıdan dikkate değer bir durumdur. Yeri bura değilse de şunu eklemekte yarar var: Soğuk Savaş yıllarında Türkiye’de İngilizce eğitim vermek üzere 1954’ten itibaren kurulmaya başlanan Anadolu Liseleri fikrinin ardında Ford Vakfı’nın faaliyetleri söz konusudur. Bu tür vakıfların, STK’lerin... sadece Ford firması ile sınırlı kalmadığı herkesin malumudur. İşçilerin, piyasaya büyük miktarlarda sürülen kitlesel ürünleri tüketmeleri gerekiyordu. Sermayenin ihtiyaçlarına ve beklentilerine uygun “yeni insan”ın ahlaki bakımdan dürüstlüğü, iyi bir aile hayatına, boş zamana ve rasyonel bir tüketim anlayışına sahip olmasını sağlamak amacıyla sosyal hizmet uzmanlarını soktu şirketler devreye. Tüketimi arttırıcı bir etken olarak ücretlerde iyileşme de söz konusuydu.

Fordizm, Taylorizmi daha çok derinleştirmiş, emek sürecinin farklı bölümlerini taşıyıcı sistemlerle birleştirerek üretimi hızlandırmış, kaybedilen zaman azalmıştır. Ayrıca işçilerin emek süreci içindeki bölümlerle bütünleşmesi sağlanmış, işçinin konumu makine sistemlerinin düzenlenişine göre belirlenmiştir. Bu şekilde, işçi, iş üzerindeki bütün denetimini yitirmiş, makine sisteminin bir uzantısı durumuna düşmüştür. Bu durum, işçilerin sadece üretim içinde değil, sosyal yaşantısında da dışlanmışlık ve pasiflik duygusunun yaşanmasına neden olmuştur. İşçinin çeşitli komutlarla makinenin ritmine eşgüdümlenerek işin bilgisinden yoksun bırakılması, onun iş dışında da politik olgular karşısında da pasif tutumlarla yaşamasına neden olur. Fordizm, Taylorizme ideolojik bir boyut kazandırmıştır. İşçinin makinenin pasif bir uzantısı haline gelmesi, işçinin bilgi ve becerisinin gereksiz hale gelmesi, tecrübesiz yeni işçilerin yıllarca çalışmış tecrübeli işçilerin yerlerini alması anlamına geleceğinden, sermaye için bir avantaj sağlamakla birlikte emek gücüne bir ücret baskısı uygulamasının önünü açmaktadır.¹⁰⁷

Fordist üretim modelinin sosyal ve ekonomik açıdan olumsuz etkileri de söz konusudur. Bir kere tarihsel bir umudu tersine çevirmiş oldu. Teknolojinin ve makinelerin gelişmesi, üretimi yapan işçilerin yaşamında kolaylıklar sağlayacağı, daha az çalışmak gerekeceği gibi iyimser beklentiler, kapitalist sistemin “daha fazla üretim” mantığını görünür kılmıştır.

¹⁰⁷ Aydoğanoglu, s. 70.

Çalışma dışı zamanların artması beklenirken çalışmaya daha fazla zaman ayrılmaya başlanmıştır.

Fordist çalışma koşulları çalışanları büyük bir strese sokmakta, fiziksel sorunlar bunun bir yansıması olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu stresin temel kaynağı, güvencesiz bir iş ortamı, ağır çalışma koşulları, çalışanın işi üzerinde sınırlı otoritesiydi. Buna karşılık, Fordist sistem insancıl olmayan bir çalışma ortamı yaratmasına rağmen verimlilik açısından mükemmel bir modeli ifade etmekteydi. Sıkıcı ve monoton işler çalışanlara yüksek ücret düzeyleri karşılığında benimsetilmişti.¹⁰⁸

İşçilerin büyük ölçekli fabrikalara doluşturulması daha güçlü bir işçi örgütlenmesinin de önünü açarak işçi sınıfının gücünü arttırmasını ortaya çıkarmıştı. 1945 sonrasında işçi hareketinin içindeki radikal unsurlara bir yönelme söz konusudur. Bu dönemde sendikaların çoğu kez şirket ile işçi arasındaki işbirliğini üstlendiği söylenebilir. Sendikalar ücret kazanımları karşılığında üyelerini denetlemeyi ve üretkenliği arttırmayı hedefleyen planlar doğrultusunda şirket yönetimiyle ortak hareket etmiştir.¹⁰⁹ Fordizm, canlı emekle sermaye arasındaki karşılıklı çıkarların özgüllüğünü tanıması bakımında önemlidir. Şirket ile işçiler arasındaki ilişki özü itibariyle çalışmaya dayanıyordu ve sürekli yapılan toplu pazarlıklarda, emekle sermaye arasındaki çatışma görünür kılınıyordu. İşçiler şirkete ait değildi ve iş sözleşmelerindeki tanımlanmış yükümlülöklere uyuyorlardı. Andre Gorz, Fordist üretim tarzında işçilerin ve sermayenin karşıt konumunu şöyle ortaya koyar:¹¹⁰

Özneler olarak kendilerine, sendikalarına, sınıflarına ve toplumlarına aidiyetleri şirkete aidiyetliklerinden önce gelir. Toplumsal ve politik yurttaşlıklarına bağlı hakları patronun emekleri, yetenekleri ve kişisel varlıkları üzerinde tasarrufta bulunma haklarından önce gelir. Enerjilerinin önemli bir kısmını kendilerine saklar ve bu enerjiyi araçsallaştırılmadan -sömürüden- kurtarırlar. Yabancılaşmışlıklarını, kolektif eylem ve pazarlıkla ve çalışma hukukuyla sınırları belirlenmiş bir alanda şartlı olarak kabul ederler. Fordist üretim ilişkisinin çatışmaya dayalı dinamiğı, sermayenin emeğın sömürüsü ve bu sömürünün kiplikleri açısından tasarrufta bulunabildiğı mekan-zamanın gitgide daha kesin bir şekilde sınırlandırılması yönünde gelişir.

Emek ile sermaye arasında temel çelişkilerin görünürleşmesi, emek sürecinin çatışma mekanına, işyerlerinin de mücadele alanı olmasına varmıştır. Üretim aygıtı büyüdüğü için karmaşıklaşma artmış, dolayısıyla denetim de zorlaşmıştır. Bundan dolayı Fordizmin işçilerin ideolojik denetimine özel bir önem verdiği söylenebilir. Taylorizmde teknik ve hiyerarşik denetim uygulamalarına ek olarak Fordizmde ideolojik denetim de eklenerek emek sürecinin denetim ve gözetiminin yoğunlaşması sağlanmıştır.¹¹¹ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*'nde Amerikanizm ve Fordizmden, yeni bir işçi ve yeni bir insan tipi yaratan “bugüne kadar tanık olunan en büyük kolektif girişim” olarak bahsediyordu. Çalışma

¹⁰⁸ Lewchuk ve Robertson'dan aktaran: Aydoğanöğlu s. 72.

¹⁰⁹ Harvey, s.158.

¹¹⁰ Andre Gorz, **Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri**, çev. Nilgün Tural, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, s.58.

¹¹¹ Aydoğanöğlu, s. 73.

yöntemlerinin düşünme ve hayatı hissetme tarzından koparılamaz olduğunu belirten Gramsci'ye göre cinsel, ailevi, ahlaki baskı, tüketim çılgınlığı ve devlet politikalarına ilişkin sorunların kökeninde “yeni tür çalışmaya ve üretim sürecine uygun” işçi tipinin ortaya çıkması yatıyordu.¹¹² Bütün gerilimlerine karşın Fordist sistem 1973'e kadar başarılı sayılabilecek şekilde ayakta kalabildi. Erken kapitalistleşmiş ülkelerde nüfusun büyük bölümünün maddi yaşam standardı yükseldi ve sermaye kar oranlarında bir istikrar sağlamış oldu.

2.3.Post-Fordizm ve Esnekleşme

Kapitalist sistem İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir canlılık dönemi geçirmişti. Bu dönemde teknolojik bileşimle emeğin denetlenmesinin yanında tüketim alışkanlıklarının yaygınlaşması söz konusu olmuştur. Fordist üretim modeli ve Keynesçi iktisat politikalarının öne çıktığı bu dönem, 1970'li yıllardan itibaren hızla çöküşe geçmiş, çalkantı ve belirsizlik yaratmıştır. Ortaya çıkan bunalımı aşmak açısından en başta emek süreçlerine müdahil olunmuş ve daha esnek bir emek piyasası oluşturulmuştur. Bunun yanında üretim ve pazarlama anlayışlarında değişme, girişimcilik kültürü ve sosyal yaşamda muhafazakarlığın canlanması dikkat çekici gelişmelerdir. İletişim ve ulaşım alanında ortaya çıkan yeni teknolojik gelişmeler, sermayeye daha esnek ve küresel boyutta yeni bir örgütlenme kapasitesi de sağlamıştır. Üretim sürecinde ve emeğin örgütlenmesindeki yeni esnek mekanizmalar ve teknolojik girdilerdeki farklılaşma krizin ötelenmesi imkanını da sağlamıştır. Yaklaşık yarım yüz yıl boyunca üretimde başat bir yöntem olarak uygulanan Fordizmin sonuna gelindiği düşünülerek *genel olarak Post-Fordizm* kavramının altında, farklı üretim modelleri uygulanmaya başlanmıştır. Üretim sürecinde enformasyon, bilgi, iletişim teknolojileri önem kazanmış ve Fordizmin kendine özgü katılıkları bu dönemde daha esnek bir sürece dönüşmüştür. Post-Fordist üretim modelinin belirgin özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:¹¹³

- (1) Küçük boyutlu üretim,
- (2) Ürün çeşitleme ekonomileri,
- (3) Uzmanlaşmış üretim ve iş olanakları,
- (4) Yeni enformasyon teknolojilerinin kullanımı,
- (5) Toplumsal sınıflar yerine tüketici gruplarını ön plana alan yaklaşımlar,
- (6) Servis işçilerinin ve beyaz yakalı işçilerin ön plana çıkması,

¹¹² Harvey, s.148.

¹¹³ İnan, s.209.

(7) Emek gücünün kadınları daha yoğun olarak içermesi.

Esnek birikim modeli olarak da adlandırılan post-Fordizm, Fordizmin çizgileri belli üretim modeliyle uyumsuzdur. Bu yeni modelin emek süreçleri ve işgücü piyasaları esnektir. Kapitalizmin küresel çapta esnek örgütlenmesi, ulus ötesi bir işbölümü sayesinde taşeron çalışma sistemini yaygınlaştırmıştır. Taşeron işbölümünün yaygınlaşması üretim yapan küçük işletmelerin çoğalmasına ve yerelleşmesine neden olmuş; böylece emekçilerin politik bütünleşme imkanları da parçalanmıştır. Yepyeni üretim sektörleri ve piyasalar ortaya çıkmış, teknolojik ve örgütsel yenilikler hızlanmıştır. “Hizmet sektörü” adıyla da anılacak istihdam alanı bu dönemde hızla yükselmeye başlamıştır. Esnek birikim modelinden çalışan sınıflar olumsuz olarak etkilenmiştir.

Esnekliğin ve akışkanlığın artışından gelen gücü, sermayeye, işsizliğin ileri ülkelerde savaş sonrasında görülmemiş düzeylere yükselmesiyle sonuçlanan iki vahşi deflasyon nöbetinden sonra zaten zayıflamış olan işgücü üzerinde daha güçlü bir denetim baskısı uygulama olanağı tanıyordu. Daha önceden sendikal gelenekleri olmayan bölgelerde esnek birikim odaklarının kurulması ve bu yeni bölgelerde yerleştirilen geriletici norm ve uygulamaların eski merkezlere ithali, örgütlü işçi hareketinin altındaki zemini kaydırıyordu.¹¹⁴

Önceki dönemde devletin sosyal yanına yapılan vurgu bu dönemde ortadan kalkmış, eğitim ve sağlık hizmetleri dahil birçok kamu işletmeleri özelleşme dalgasının içine dahil edilmiştir. Özel sektör ve sivil toplum kuruluşları yeni kapitalizmin aktörleri olarak öne çıkarılmıştır. Sendikaların gücünün gerilemesi özellikle bu dönemden sonra söz konusu olmuştur. İşgücü piyasalarında, önemli bir yeniden yapılanma gerçekleşmiştir. Piyasa dalgalanmalarıyla düşen kar oranları, işsizliğin artmasıyla birlikte, fazla işgücünü baskı aracı olarak kullanıp esnek çalışma rejimlerini işçilere kabul ettirmeye çalışmışlardır. Tam zamanlı ve sürekli istihdam yerine yarı zamanlı, geçici veya taşeron türü uygulamalar yaygınlaşmaya başlamıştır. Çalışan sınıfın kendi içinde bu tarz bölünmeleri siyasal ortaklaşmaları engellemiş ve sınıf bilincini geriletmiştir. Şirketlerin uzun vadeli geleceği açısından ve önemli üretim alanlarında görece statüler verilen sürekli çalışanlar yaratılmıştır. Emek süreci incelemelerinde bu tür çalışanlara *çekirdek işgücü* denmiştir. Çekirdek işgücü, güvenceli ve görece daha iyi koşullarda çalışırken daha az beceri gerektiren ve bedensel emek düzeyi yüksek olan işlerde, işgücü piyasasından her an bulunabilecek geçici veya taşeron işçiler çalıştırılmaya başlanmıştır. Kendi içinde farklılıklara sahip olan bu gruba *çevresel işgücü* denmiştir. İnsanlar birden fazla işin bilgisine sahip olarak yeni dönemin riskli koşullarına uygun olarak modüler bir niteliğe teşvik edilmiştir. İnsanlar emek piyasasına sürekli yeni vasıflarla dahil olmaya zorlanmış, piyasa mantığı hayatın bütün hücrelerine sızmış; bu da

¹¹⁴ Harvey, s.171.

bütün yaşamın meta merkezli olması sonucuna yol açmıştır. Bireycilik ideolojisi çerçevesinde girişimcilik, bireysel rekabet ve özerklik kurucu değerler olarak teşvik edilmiştir.

İşgücü devir hızı yüksek olan bu tür işlerde mesleki yükselme olanakları da düşüktür. Çevresel işgücü kendi içinde farklı iki alt gruptan oluşur. İlki ofis işleri, sekreterlik, tezgahtarlık gibi mesleki yükselme olanağı ve iş güvencesi düşük olan tam zamanlı işlerdir. İkincisi yarı zamanlı çalışan, ancak ihtiyaç duyulduğunda çalıştırılan ve kısa süreli sözleşmelerle çalışanları kapsar. Aşağıdaki tabloda esnek birikim koşullarındaki bu işgücü piyasası, üretim tipine göre sınıflandırılmıştır.

Tablo 1
Emek Sürecinin Ve Üretim Organizasyonunun Farklı Biçimleri

ÜRETİM TİPİ	BİÇİM	SÖMÜRÜNÜN TEMELİ	ÜRETİM POLİTİKASI
Kendi işinde çalışan	Danışmanlar, zanaatkarlar, enformel sektör	Mal ve hizmet mübadelesi	Bireyci ve piyasa öncülüğünde tekel ve devlet düzenlemesi karşılıklı
Kooperatif çalışma	Kolektifler, kooperatifler	İçeride anlaşmalar, dışarıyla mübadele	pazarlık
Ataerkil (patriyarkal) çalışma	Küçük aile şirketleri (“terleme atölyeleri”)	Yaş ve cinsiyete bağlı akrabalık	Mutfak politikası
Komünal paternalizm	Büyük yerli firmalar (“kan ter içinde çalışma”)	Kurallara, göreneklere ve zora dayalı topluluk	Yüze ve statüye dönük politika
Bürokratik Paternalizm	Şirket ve devlet yönetim sistemleri	Hesapçı akılcılık, sadakat, kıdem	Organizasyonlar içinde kariyer basamakları ve rekabet
Patrimonyal	Üretim, ticaret veya finansa hiyerarşik olarak sıralanmış imparatorluklar	Güç ilişkileri ve karşılıklı kayırma (geleneksel ayrıcalıklar)	Pazarlık, çift yanlı kazanç, hanedan mücadeleleri
Proleter	Kapitalist firmalar ve fabrika sistemi	Emek gücünün alım satımı, emek süreci ve üretim araçları üzerinden kontrol	Piyasa rekabeti, kolektif eylem, pazarlık, sınıf mücadelesi

Kaynak: David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s.178.

Esnek istihdam düzenlemeleri özellikle sigortalı çalışma, emeklilik hakları, ücret düzeyleri ve iş güvencesi bakımından çalışanların aleyhine bir seyir izlemiştir. Bu süreçteki dönüşüm “enformel”, “kayıt dışı”, “yeraltı” gibi ifadelerle literatüre yansımıştır. Kapitalist üretim biçiminin bu dönemde en belirgin yanı küçük ölçekli üretimin benimsenmiş olmasıdır. Günümüzde, çalışmanın farklı görünümleri olan “evde çalışma”, “eve iş verme” ve “fason üretim”, vb. ile emek süreci örgütlenmesinin “fabrika”nın kapılarının ardında yaşamın her alanına doğru genişlemiştir. Büyük fabrikalara yığılan işçi sınıfı kendi içinde kolay örgütlenebilirken küçük ölçekli işletmelerle bölünen işçi sınıfının örgütlenmesi de geriletilmiş

oldu. Yeni çalışma rejiminde kapitalist ile ona tabi olan çalışanların sınıfsal karşıtlığını ve çatışma halini yansıtan büyük resim gözükmez olmuştur.

Sınıf bilinci artık sermaye ile emek arasındaki düz sınıf ilişkisinden türemez; hiyerarşik olarak düzenlenmiş toplumsal ilişkilere dayalı bir akrabalık ya da klan benzeri sistem çerçevesinde, aileler arasında çatışmaların ve güç mücadelesinin karışık alanında gelişmek zorundadır. Fabrikada kapitalist sömürüye karşı mücadele etmek, çokuluslu sermayeye fason çalışan bir ev içi atölyede aile emeğini yüksek derecede disiplinli ve rekabet gücüne sahip hale getirmeyi hedefleyen bir baba ya da amca ile mücadele etmekten çok farklıdır.¹¹⁵

Kadınların üretime ve işgücüne katılımı ve üretimdeki rolleri de değişmiş oldu esnek birikim sürecinde. İşgücü piyasalarının yeni yapısı kadınların emek gücünü yarı zamanlı ve düşük ücretle sömürür hale geldi. Taşeron çalışma, eve iş alma, aile çalışmaları arttı. Bu da ücretlerini yükseltmeyi talep eden çekirdek işçiler açısından da bir baskı oluşturdu.

Emek sürecinin düzenlenmesi bu dönemde "Post-Fordizm", "toplam kalite yönetimi" (TKY), "yalın yönetim" ya da "insan kaynakları yönetimi" adı altında gerçekleşen ve bütünleşmeci bir perspektif ile işçilerin çalıştıkları işe tam entegrasyonunu hedeflemektedir. Emek-sermaye ilişkisinin yeni doğası, birçok kapitalist ideolog tarafından, düşmanlık ve çatışma yerine karşılıklı yükümlülüğün olduğu, işçinin söz hakkının arttığı, katılımcı ve demokratik bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Önceki dönemlerden kalma söylemler olarak işçi ile yöneticilerin çıkarlarının bağdaşabilir olduğu iddiası sürdürülmektedir.¹¹⁶

Toplumsal işbölümünde üretim, dağıtım, tüketim alanındaki montaj işçileri, tersane işçileri, maden işçileri, belediye işçileri, çağrı merkezi işçileri, kadınlar ve erkekler, yetişkinler ve çocuklar, göçmenler ve göçmen olmayanlar, vasıflı ve vasıfsız taşeron çalışma biçiminin içinde yer alan işçiler benzer stratejilere endeksli olarak yer almaktadır.

Güvencesizliğin ve sömürünün tepe noktası olan taşeron çalışma, özellikle de 1980'lerden itibaren bütün dünyada uygulanan neoliberal politikaların emek sürecindeki yansımasıdır. Taşeron çalışma, yasal mesnetler hazırlanarak uygulamaya sokuldukça ona eşlik eder biçimde politik ve akademik dile de sızarak çeşitli ideolojik söylemler halinde savunulmaktadır. Özellikle üniversitelerin ilgili bölümlerinde taşeron çalışma üzerine yapılan akademik araştırmaların büyük bölümü, toplumsal gerçeklikleri anlaşılır kılmayı önlemekte ve insanları alışılmış düşünce kalıpları içinde tutsaklaştırmaktadır.¹¹⁷ Egemen yaklaşım, "taşeron çalışma"yı sıradan bir istihdam biçimi olarak yansıtmakta, çalışanların yaşamına nasıl bir etkisi olup olmadığını sorgulamadan, kapitalist üretimden bağımsız ve makul hatta

¹¹⁵ Harvey, s.177.

¹¹⁶ Yücesan-Özdemir, s.38.

¹¹⁷ Yücesan-Özdemir, s.35.

gerekli bir uygulama olarak göstermektedir. Uygulayıcıların politik dilindeyse işçilerin yararına olduğu dahi söylenmektedir.

Emek sürecinin şekillenişini hiçbir zaman kapitalist birikimin yönelimlerinden bağımsız olarak düşünmemek gerekir. Emek süreci artı-değerin işçiden alındığı yerdir ve kapitalistin emek gücünü satın aldığı andan itibaren de kurucu bir egemenlik ilişkisidir. İşçi, emek gücünü bir kez sattıktan sonra, onu artık kapitalistin taleplerine göre kullanmak zorundadır. Kendi bedeninde olan gücü, başkasının kontrolüne, Marx'ın söylediği gibi kapitalistin “tüketimine” vermektedir. Çalışma sürecindeki iş bilgisi, teknik ve toplumsal ilişkiler, sınıf ilişkileri ancak kapitalizmin birikim mantığı içerisinde anlaşılabilir. İktisadi, siyasi ve ideolojik dönüşümler, emek sürecinin daha başında şekillenmektedir. Taşeron çalışma da emeğin rolü ve emek-sermaye ilişkisi merkeze alınarak daha iyi anlaşılabilir. Emek süreci, artı-değer üretimini kapsadığı ve dolayısıyla iktisadi ve toplumsal yaşamın merkezini oluşturduğuna göre, emeğin rolü ve emek-sermaye ilişkisi merkezdedir. Emek-sermaye arasındaki toplumsal ilişki ise yapısal bir uzlaşmazlığa dayanmaktadır. Taşeron çalışmada da emek denetlenmektedir. Değer üretimini sürekli kılabilmek için denetimi gerçekleştirmek, sermaye için sürekli bir gerekliliktir; fakat bu denetim, yalnızca baskı üzerinde yükselmez, işçinin katılım ve rızasını da kendine eklemler.

Taşeron çalışma, üretim sürecinin parçalanmasının bir ürünüdür ve bu parçalanma, ana firma ile taşeron firma arasında *bağımlılık* ilişkisi yaratmaktadır ve bu bağımlılık ilişkisinde ana firma çok güçlüdür. Ana firma kendisi işçi çalıştırmak durumundayken görece iyi ücretler verip sosyal güvence tanırken; taşeron firma aracılığıyla işgücüne düşük ücret ve en asgari düzeyde haklar vermektedir. “Taşeron çalışma, despotik bir emek rejimidir; çünkü taşeron firmalar arası rekabet, ‘dibe doğru koşu’ biçiminde gerçekleşmektedir. Taşeron firma, ana firmanın verdiği işi alabilmek için despotizmi, ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşulları anlamında en sert biçimde uygulamaktadır.”¹¹⁸ Taşeron çalışma işçiler arasında büyük bölünmeler ortaya çıkarmış ve ortak hareket edebilmenin koşullarını ortadan kaldırmıştır. Vahim bir şekilde bu çalışma tipi, işçi sınıfı içinde hiyerarşiler yaratmış bu da sınıfsal düşüncüyü engellemektedir. Öte yandan her bir işçi “bir şeylerin değiştirilemeyeceği” duygusuna kapılmaktadır. Bir çalışma sahasının mekansal sınırları içinde, işçi sınıfının daha iyi ücret alan, sosyal güvenceli ve görece iş güvencesi olan kesimi, çekirdek işçiler, yoğun ideolojik denetim aygıtları altında bu işçilerin firmayla, firmanın vizyon ve misyonu ile özdeşleşmesi amaçlanmaktadır. Bu ideolojik denetim en çok da aynı mekanda, taşeron firma işçilerine despotik emek rejimi uygulanması sürecinde işlemektedir. Yani başında daha kötü

¹¹⁸ Yücesan-Özdemir, s.41.

koşullarda çalışan işçiler, firmalarının kendilerine ayrıcalıklı davrandığı düşüncesine ikna olabilmektedirler. Böyle bir parçalanma çekirdek işçilerde “haline şükretme” düşüncesini doğurmakta ve firmaya aidiyeti benimsemektedir.

Kapitalizmin yeni boyutunda emeğin vasfına ve niteliğine ait farklılıklar çalışma deneyimlerinde bir *benzeşme* ortaya çıkarmaktadır. Emeğin yüksek veya düşük vasıflı oluşu, kol emeği veya zihin emeği oluşu arasındaki nitelik farkları *görünmezleşmeye* başlamıştır. Emek sürecinin iş yerleriyle sınırlı olarak kalmadığı, yaşamın bütün alanlarına doğru yayıldığı yorumları yapılmaktadır. Ekonomi hayatın her alanını işgal eder hale gelmiş, iş zihinsel etkinliklerin alanına doğru genişlemiştir; “filine değeri üreten yaratıcı emek zihin emeği”¹¹⁹ olmuştur. İş, zihinsel bir sürecin parçası haline gelmiş oluyor. Bu da derin bir uzmanlaşmayı ortaya çıkarıyor:

“...avukatlar, mimarlar, bilgisayar teknisyenleri, alışveriş merkezi çalışanları aynı ekranın önünde oturup aynı klavyede tuşlara basıyorlar ama yine de işlerini birbirleriyle değiştiremiyorlar. Yaptıkları etkinliklerin içerikleri tümüyle farklı, biri diğerine aktarılamaz. (...) iş kişiselleştikçe, yani değiş tokuş edilmesi giderek daha zor hal aldıkça işin yeniden birleştirme işlevi daha özgül hale gelir. Sonuç olarak high tech işlerde çalışanlar, emeği, hayatlarının en esası, en özgül, en şahsileşmiş parçası görme eğilimindedirler. Bu durum, sekiz saatlik ücretli emeği, ancak işgününün bittiğini haber veren sirenler çaldığında uyanabileceği bir tür geçici ölüm telakki eden sınai işçisinin durumunun tam zıddıdır.”¹²⁰

Emek süreci örgütlenmesinin artık fabrika düzleminin sınırlı alanından çıkıp, toplumun yaşamsal alanlarına yönelmesini, bu zamansal ve mekansal yeniden örgütlenmeyi, Michael Hardt ve Antonio Negri “biyopolitik üretim” olarak tanımlamaktadırlar.¹²¹ Sermaye akımları, teknolojinin iletişimi hızlandırması ve küresel meta zincirlerinin oluşumu zamanın ve mekanın yeniden düzenlenmesini içermektedir. Bu düzenlemeler uluslararası bir işbölümü içinde şekillenmektedir. Bu düzenlemeler yerel siyasal, iktisadi ve ideolojik yapıların şekillenmesini de etkilemektedir. Post-Fordist rejimle beraber esnek bir ücret sistemine geçilmiş, gelir dağılımındaki eşitsizlik ve işsizlik daha fazla artmıştır. Buna karşılık 1970’li yıllara göre, 1980’ler ve 1990’lerde ortalama iş saati de şaşırtıcı biçimde artmıştır.¹²² ABD ve Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de 1980 sonrasında çıkarılan yasalara bakıldığında, işverenlerin hareket alanının sınırsızca genişletildiği, işçilerin güvencelerini sağlayan yasaların ise birer birer rafa kaldırıldığı görülmektedir. Buna karşın ideolojik olarak esnekleşme, ekonomik krizler sırasında rekabet gücünü arttıracak ve işsizlik sorununu çözeceği iddialarıyla savunulmuştur.

¹¹⁹ Berardi, s.74.

¹²⁰ Berardi, s.75.

¹²¹ Yücesan-Özdemir, s.41.

¹²² Berardi, s.76.

Çalışma hayatında esnekliğin geliştirilmesi, işletmelerin ve çalışanların değişime uyum yeteneklerinin artırılması, AB'nin istihdam stratejisinin temel taşlarından biridir. Esneklik rekabet gücünü, o da istihdamı artırır. Kısmi süreli, belirli süreli, geçici süreli vb. esnek çalışma türleri özellikle Avrupa ülkelerinde istihdam artışının sağlanmasında başrolü oynamaktadır. (...) esneklik hükümlerinin sosyal güvenlikle ilişkilendirilmemesi ve işçi sendikalarının tutumu nedeniyle bunlar dahi uygulanamamaktadır. İş Kanunu'ndaki esneklik olanaklarının geliştirilmesi gereklidir.¹²³

Formel denetimin yapılabildiği fabrika, atölye vb. gibi imalat alanlarındaki çalışma ile ofis vb. alanlarda hizmet sektörü çalışmaları kuşkusuz farklı müdahalelerle şekillenir. Bu nedenle neoliberal dediğimiz döneme denk gelmekle birlikte, işletmelerde söz konusu olan denetim ve yönetim uygulamalarının daha da incelererek pekiştiğini ve farklılaştığını söylemek de mümkündür.

2.4.Kapitalist Çalışmanın Günümüzde Geldiği Aşama

Vincent de Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum* (2013) adlı kitabında, neoliberal dönemde hizmet sektöründeki işletmelerde, işletmenin yönetimi meselesinin inceliklerini ele alır. Yönetim, ücretlilerin firmaların taleplerine uygun bir şekilde çalışmasını amaçlayan, sermaye ile emek arasındaki bir iktidar teknolojisidir. İşletme ise insan ve toplum arasındaki ilişkilere araçsal, faydacı ve hesapçı bir yaklaşımı meşru hale getiren bir ideolojidir.¹²⁴ Kapitalist toplumda ekonomik yaşam hep savaş benzetmesiyle nitelenerek çoğu kez, kapitalistlerin kendi aralarındaki acımasız rekabet adeta toplumun gözüne sokularak gayrı insani uygulamalar mazur gösterilmeye çalışılır. Bu “savaş” metaforu, somut gerçekliği bilinmeden toplumsal imgelemde, ideolojik bir işlev kazanarak günlük yaşamda olup bitenlerin açıklanmasına eklemlenmiş de olur. Toplumsal imgelem, toplumun normallerini bağrında taşır ve toplumsal öznelere algılamalarının biçimlenişinde önemli bir yönlendiricidir. Gaulejac'a göre, işletme, rasyonel ve pragmatik bir görünüş altında ekonomik savaş hakkı gösteren bir dünyanın temsilinin temelini oluşturur.¹²⁵ Performans, verimlilik, rekabet gibi olguları olağan şeylermiş gibi toplumsal normale eklemler. Özel işletmelerde doğan bu ideoloji, kamu işletmelerinde ve iktisadi olmayan dünyada da yayılma göstermektedir. Kısacası işletme ideolojisi her yere bulaşıyor. Okulda, ailede, duygusal ilişkilerde hep bir yönetme ruhsallığının gölgesi kendini gösteriyor. “Her birey, kendi hayatının girişimcisi olmaya davet ediliyor. İnsani olan, üretken kılınması gereken bir

¹²³ TİSK, *İşsizliğin Çözümü: Girişimci Odaklı Yaklaşım*, TİSK Yayınları, 2006; <http://tiskweb.com/yayinlar.asp?sbj=ic&id=1802>, (15.07.2013)

¹²⁴ V.de Gaulejac, *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, çev. Özge Erbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, s.23.

¹²⁵ Gaulejac, s.23.

sermayeye dönüşüyor.”¹²⁶ Nihayetinde işletme, zaman içinde gelişmiş, evrimleşmiş ve günümüz toplumu açısından başat bir ideoloji konumuna yükselmiştir.

Toplumsal imgelem hayalleri, arzuları, tutkuları, aynı zamanda “epistemolojik dürtüyü” yani bilgi üretmeye iten merakı yönlendiren kapitalist mantığın tahakkümü altındadır. İşletme kapitalizmin, temelinde tamamen rasyonel görünen bir hakimiyet arzusu yatan bir bilime dönüştü. Bu hakimiyet arzusu sadece ekonomik alanı değil, tüm toplumu hedefliyor.¹²⁷

Yaşamın bütün alanlarında kar-zarar hesabının yapılması, bütün etkinliklerin değerlendirme kriteri olarak verimliliğin kullanılması, rekabetin normal karşılanması kısaca bütün toplumsal alanın bir mücadeleye dönüşmesi gerçekte insanı taciz etmektedir. İnsan, bütün yaşamın yüksek performans kültürünün etkisinde olmasından dolayı duygusal bir gerilime mahkum olur. Kesintisiz bir yüksek performans yakalanamayacağına göre bireylerin, hayal kırıklına uğraması kaçınılmazdır. Bertell Ollman, okullarda neden bu kadar çok sınav yapıldığını analiz eden bir makalesinde; sınavların sıkça yapılması, disipline edilerek uygulanması, notlandırılması, başarı yüzdesinin belirlenmesi, zaman kısıtıyla sınırlandırılması gibi bir ritüeli olmasını; öğrencilerin kapitalist işletmelere çalışan olarak hazırlanması sürecini kapsadığından bahseder.¹²⁸ Sınavlar sadece soruları okuyup cevap yazmayı içermez; aynı zamanda diğer öğrencilerle zorunlu bir yalıtılmışlığı, konuşma, etrafta yürüme, lavaboya gitme yasağı, normalden daha hızlı yazmayı, rahatsız bir fiziksel ortamı, endişeyi, korkuyu, kaygıyı ve sıklıkla da suçluluk duygusunun hissedilmesini içerir. Yüksek performans gösterememiş olmanın suçu, çok çalışmadığı için öğrencide aranır. Peki neden böyledir sınavlar? İşte tam burada iktidarı kontrol eden kapitalist sınıfın eğitim sistemiyle ilişkisine bakmak gerekiyor. Kapitalistler, kendi işlerinin yürütücüsü olarak bilgili ve becerikli genç insanlara ihtiyaç duyar. Eğitim sisteminin düzenlenmesi bu nedenle, kapitalist birikim koşullarının yeniden üretimini kolaylaştırmak için ihtiyaç duyulan tarzda insan üretmek için önemlidir. Bu süreç elbette, belli tüketim alışkanlıklarını oluşturmak açısından da çok önemli bir işlevi aynı anda yerine getirmektedir. Bu süreç aynı zamanda toplumun uysal insanının yetiştirilme sürecidir.

...yeni kapitalizm çağında işlerini yürütebilmeleri için doğru beceri demetine ve bilgiye sahip işçilere ihtiyaç duysalar bile, bir o kadar da -ve hatta ben daha fazla olduğuna inanıyorum- bütün toplumlarda kötüleşen koşulları ve bunlara eşlik eden korkuları ve kaygıları gıklarını çıkarmadan kabul edecek, özellikle işçi sınıfından insanlara ihtiyaç duyarlar.¹²⁹

¹²⁶ Gaulejac, s.23.

¹²⁷ Gaulejac, s.64.

¹²⁸ B.Ollman, **Diyaletik Soruşturmalar**, çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s.269-283.

¹²⁹ Ollman, s.279.

Eğitim sisteminin tezgahından geçen bireyler için yönetim, okulda ve okul dışında artık bir “kendiliğinden ideoloji” haline geliyor. İdeoloji, akılcı görünen bir düşünce olmasına karşın yanılsamanın sürmesini sağlar ve bir egemenlik ilişkisini gizler. Kapitalist ideolojinin egemenliğinde yüksek kar etme, her ne şekilde olursa olsun yüksek kar etme, başarı için yüksek performans gösterme, bireysel çıkarlarına kilitlenme, başkalarıyla pragmatist ilişkiler kurma, denetimi ve denetlenmeyi normal sayma gibi yanılsamalar üretilir ve sürdürülür.

İşletme ideolojisinin içeriğine baktığımızda, genel olarak kapitalizmin mantığının içinde olduğunu görürüz. İşletme ideolojisi yönetsel iktidarı onaylayan faydacı bir eylem anlayışı ve ekonomist bir insan görüşünün üzerine kuruludur. İşletme ideolojisinde insan, *homo economicus* olarak alınır; bu ideolojinin paradigmalarından birinin “anlamak ölçmektir” olduğuna göre, rasyonel davranışlı insanın seçimlerini optimize etmek, davranışlarını öngörmek, varoluşunu programlamak mümkün olabilir diye bakılmaktadır. Hiçbir zaman insanların davranışlarını ve örgütlerin tarihini anlamamıza bir faydası olmasa da işletme ideolojisinde, gerçekliğin denklem haline getirilmesi olarak ekonomi, matematiğe dönüştürülür. Önemli olanın faktörleri listelemek, parametreleri ölçmek, maliyet oranlarını hesaplamak, satış eğrilerini optimize etmek olarak görülür.

Çalışma yaşamı, tamamıyla uzmanlaşmaya dayalı olarak organize edilerek çalışanların en verimli şekilde sonuç vermesi için uzmanlar tarafından tasarlanır. Bu tasarımda iş, en verimli yöntemin uygulanması için birimlere ayrılmıştır. Bu model, F.W. Taylor’un, çalışmanın “bilimsel yönetimi”nin işletmelerde uygulanmasından başka bir şey değildir.

Çalışanlar bir makinenin çarkları ve bir sistemin unsurları olarak kabul edilir. Araçsal rasyonellik, verimlilik mecburiyetine cevap vermek üzere insan faaliyetini ölçme, göstergelere dönüştürme, belirli parametrelere göre çapını ölçme, yönlendirme yöntem ve tekniklerinden oluşan etkileyici bir repertuarı uygulamaya koymaktır.¹³⁰

İşletme ideolojisinin bir başka paradigması, “insanın firmanın kaynağı” olarak görülmesidir. İnsanı duygularıyla, tutkularıyla, hayalleriyle kapitalist rasyonelin hakimiyetine alma, insanı üretim hizmetinde bir araç olarak görmek anlamına gelir. Bu faydacı anlayış, toplumu bir bütün olarak ekonominin hizmetine koşmuş olur. İşletmelerde “İnsan Kaynakları” departmanları kurulur ve onların insanlığını ellerinden alacak bir iş görevlendirmesi kurulur. Bütün bunlar, en az maliyetle büyüme anlayışıyla da rasyonalize edilir. İşletme ders kitaplarında insan, firmanın bir faktörü olarak görülmektedir: “Bir işletmenin faaliyete geçebilmesi için üretim faktörleri diye bildiğimiz 5M’nin yani “Machine: makina, Money: kapital, Material: malzeme, Management: yönetim ve Man: insan” bir araya getirilerek

¹³⁰ Gaulejac, s.61.

uyumlu bir şekilde kullanılma veya çalıştırılmaları gerekmektedir.”¹³¹ Oysa insanın bir firmanın faktörü olduğunu söylemek ekonomi ve toplum arasındaki ilişkilerin tersine çevrilmesi demektir.¹³² Kapitalizmin olağan varoluşu olarak insanın emek gücünün metalaşması da aşılmış, bir bütün olarak insan metalaşmıştır artık. “İnsan faaliyetinin nihai hedefi artık “toplum oluşturmak” yani toplumsal bağ yaratmak değil, firmaların başındaki işletmeciler yöneticilere en büyük faydayı sağlamak için maddi yahut insani kaynakları işletmek.”¹³³

Girişimcilik, ilerleme, başarı, kalite gibi kavramlar işletme ideolojisini çekici hale getirmenin söylemleri olarak sürekli hayatımızın içinde dolaşmaya başladılar. İşletme ideolojisinde bu tür kavramlar, pozitif anlamlar yüklenerek eğitim kurumları ve medya araçlarıyla sürekli olarak gözümüzün içine sokulmaktadır. Değişim, mükemmeliyet, kalite, yaratıcılık, girişimcilik üzerine yazılmış kişisel gelişim kitapları her yerde. Özellikle kapitalizmin “merkez” ülkelerinde çeşitli düşünce kuruluşları, vakıflar oluşturulmuş; bu kuruluşların aracılığıyla yayınlar çıkarılmakta, paneller, toplantılar, seminerler vb. düzenlenmektedir. Türkiye’de de medyada sıkça şöyle haberler görmekteyiz:

İl Performans ve Kalite Koordinatörü Dr. Sibel PASİN başkanlığında Kalite Yönetim Direktörleri Eğitim Toplantısı yoğun katılımla gerçekleştirildi. (...) tarafından SAS kriterleri ile ilgili olarak hastanelerin kalite yönetim direktörleri ve çalışanlarının görüşlerinin alınması ile tamamlandı.¹³⁴

Neoliberal dönemde firmalarda örgütlenme ve yönetim pratiği, disiplin yerine, görünüşte baskıcı olmayan bir yönetim modeline dönüşmüş durumda. Bu modelin temel ilkeleri şöyle sıralanabilir:¹³⁵

- 1) *Disipline Dayalı İktidardan Yönetmelik İktidara:* Firma kişiselleştiriliyor ve çalışanlardan firmaya duygusal bir bağlılık talep ediliyor. Burada psikik bir enerjiyi işgücüne dönüştürme hedefi söz konusu.
- 2) *Bedenlerin Denetiminden Arzunun Seferber Edilmesine:* Yönetmelik iktidar, bedenleri denetlemek yerine, libidinal enerjiyi işgücüne çevirmekle ilgilenir. Yönlendirilmiş ihtiyaç ekonomisinin karşısına yüceltilmiş arzu ekonomisi çıkmaktadır. Baskının yerini baştan çıkarma, dayatmanın yerini katılım, itaatin yerini minnettarlık alır. Yönetmelik firmada arzu, istekli ve tatminkar bir benlik ideali tarafından yüceltilir. Firma

¹³¹ Nuran Öze, “İşletmenin Hayat Kaynağı Olarak İnsan”, Yakınoğu Üniversitesi Halkla İlişkiler Bölümü, 2012, http://staff.neu.edu.tr/~noze/index_dosyalar/Page663.htm, (29.07.2013)

¹³² Gaulejac, s.65.

¹³³ Gaulejac, s.66.

¹³⁴ “Kalite Yönetim Direktörleri Toplantısı Gerçekleştirildi”, 2013, <http://www.sondakika.com/haber/haber-kalite-yonetim-direktorleri-toplantisi-yapildi-4835568/>, (29.07.2013)

¹³⁵ Gaulejac, s.92-96.

kendini gerçekleştirme mekanı haline gelir. Bu tür işlerde çalışanlar yaptıkları işi, işadaminin yatırımı gibi bir teşebbüs olarak görürler: “...emek sürecine özgül becerilerini, yaratıcı iletişimsel enerjilerini, başka bir deyişle entelektüel kapasitelerinin en iyi kısmını yatırırlar.”¹³⁶

- 3) *Kurallarla Düzenlenmiş Zaman Çizelgesinden Sınırsız Teslimiyete:* Yönetim teknikleri, disiplin özelliğini kaybeder. Gözetim artık fiziksel değil, iletişimseldir. Gözetim manyetik kartlar, cep telefonları, bilgisayarlar, çağrı cihazları sayesinde aralıksız sürer. Çalışmanın biçimine önem verilmez, sonucuna yönelinmiştir. İş zamanıyla iş dışı zaman arasındaki sınır gittikçe daha geçirgen olmuştur; iş zamanı sınırsız ise mekan da sınırsız olmak zorundadır. Her zaman ve her yerde çalışabilmek gerekir.
- 4) *Bir Emre İtaatten Kendini Bir Projeye Adamaya:* Emirlere dayalı bir yönetimden proje bazlı bir yönetime, hiyerarşik gözetimden kontrollü bir özerklik düzenine geçilir. Kontrol fiziksel faaliyetten zihinsel faaliyete yöneliyor. Bedenleri bir kalıba sokmaktan ziyade itkilerin yönlendirilmesine ve zihinlerin seferber edilmesine çalışılıyor.

İşçilerin büyük bir kesimi, işi hayatlarının en ilginç parçası kabul ediyor, çalışma saatlerinin uzamasına da karşı çıkmadığı gibi bu durumu tercih ettiği bile oluyor. Çünkü zenginliğe odaklanmış bir bakış yönlendirici olur hale gelmiştir. Bu zenginlik, iktisadi alım gücüne indirgenmiş bir zenginliktir. Parayla mutluluk arasında ilişki kuran bir ideoloji, başta medya aracılığıyla her daim toplumsal alana servis edilmektedir. İş sevmenin para, paranın da mutluluk getireceği söylemleri dolaşır ortalıkta. Tüketimle, mutluluk arasındaki ilişki günümüzün en yaygın ideolojik söylemlerinden biridir.

Tüketim araçlarını edinmeye ne kadar fazla zaman harcarsak önümüzde duran dünyanın keyfini o kadar az süreriz. Sinirsel enerjimizi ne kadar fazla alım gücü elde etmek için kullanırsak, hayatın keyfini çıkarmaya o kadar az enerjimiz kalır. Bugün hiper-kapitalist toplumlarda mutluluk ve mutsuzluk sorunsalı tam da –ekonomi söyleminin tümünden görmezden geldiği- bu konu etrafından döner. Daha fazla ekonomik güç elde etmek adına toplumsal olarak eşmantıklaşmış emeğe daha fazla zaman sarf etmek gerekir.¹³⁷

Çalışanlar artık performans ve başarıdan haz duyan, kendisini bedenlen ve ruhen işine adamaya hazır bir insan haline gelmeye başlamıştır. Kendi bireyselliklerini tanıyacak boş zaman söz konusu değildir, iş dışındaki zaman bile işe hasredilmiş durumdadır. Firmalar çalışanlarına sürekli ortak bir ideal sunar. Kendi benliğini çalışma dışında inşa edemeyen, kendini gerçekleştiremeyen birey, firmanın kendisi için sunduğu ideali bir “oyun” olarak

¹³⁶ Berardi, s.76.

¹³⁷ Berardi, s.79.

kabullense dahi oynamayı seçer. Firmalar daha işe alırken testler, görüşmeler, anketler, psikolojik analizler yaparak beklenen davranış modeline uyum sağlamak için en iyi özelliklere sahip olanları seçer.

Çalışma ilginç, zenginleştirici ve canlandırıcı bir deneyim olarak sunulur. Her çalışan, beceri ve yetenekleri gibi yaratıcılığını da geliştirebilmek için, kendini sonuçlardan sorumlu hissetmelidir. Artık esas olan, biçimsel kural ve normlara uyulması değil, hedefleri gerçekleştirmek için daimi bir ilerleme yarışı içinde olmaktır. Kişisel seferberlik bir gereklilik halini alır. Herkes hedeflerini coşku ve kararlılıkla yerine getirmek için motive olmalıdır.¹³⁸

Birey kendini tamamen işine adanmak, her şeyi kariyerine feda etmek zorundadır. Başarı gereksiniminin temelinde, bilinçsiz bir mutlak güç arzusu vardır. Firma bireyin kendi narsisizmini yansıttığı bir büyüme ve sınırsız iktidar imgesi sunar. Kendi arzusunun yanılması içindeki birey, başarısız olma, sevilen nesnenin (burada örgüt) sevgisini kaybetme korkusu, işi yapacak yetenekte olmama kaygısı, iyi bir eleman olarak tanınmamanın yol açacağı aşağılanma duygusuyla kışkırtılır. Firmaya en fazla yararı sağlamak için birey, benliği ile benlik ideali arasındaki bir gerilim hattında yaşar.¹³⁹

¹³⁸ Gaulejac, s.93.

¹³⁹ Gaulejac, s.102.

3. KAPİTALİST ÇALIŞMA İDEOLOJİSİ

3.1. İdeoloji

İdeoloji kavramının net bir tanımı vermek çok kolay değildir; tanımlanabilirlik açısından taşıdığı güçlüklerle karşın günlük yaşamda yaygın bir kullanıma sahiptir. Günlük kullanımında genellikle dışsal bir konuma gönderme yapan ve ilişkili olarak kullanıldığı durumu olumsuzlayan bir duruma işaret eder. Sıkça duyduğumuz “bu yapılanlar ideolojik”, “ideolojik bunlar”, “ideolojik davranıyorlar” gibi yargılar; kullanılan durum ya da kişiler için suçlayıcı olduğu kadar dışlayıcı bir konumdan dile getirilir. Bu durumda ideolojinin “ne”liğini ortaya koymanın kendisi de *ideolojik* bir konum olarak ortaya çıkacaktır. Ayrıca ideolojinin genellikle kültür, din ve mitoloji gibi sembolik anlamlandırmaların etkin olduğu alanlarla en çok ilgili olması, netliğini de engellemektedir. Bununla birlikte, ideolojiyle ilgili her tür eleştirel incelemenin, mevcut egemenlik ilişkileriyle ilgili anlamlandırmalarla ilgisi olması kaçınılmazdır. John B. Thompson’a göre, ideolojiyi incelemek, anlamın “tahakküm ilişkileri”ni kurmaya ve muhafaza etmeye nasıl hizmet ettiğini incelemektir: “İdeoloji, genel olarak bakıldığında, *gücün (iktidarın) hizmetinde olmak* demeye gelir.”¹⁴⁰ Bu ilgiyle ideolojinin incelenmesi gündelik yaşamda sembolik biçimlerin dolaşıma sokulduğu ilişkileri incelemeyi gerektirecektir. Sembolik biçimlerin inşa ettiği anlam, acaba mevcut egemenlik ilişkilerini korumaya hizmet etmekte midir, yoksa maddi koşulların kaçınılmaz bir belirleyiciliği mi söz konusudur? İdeolojilerin insanlar ve topluluklar üzerinde etkililiğine dair yapılacak vurguların toplumsal yaşamın maddi unsurlarını silikleştirme riskleri bulunduğu gibi, fikirlerin toplumsal yaşamdaki rolünü göz ardı ederek maddi koşulların kesin belirleyiciliğine odaklanacak analizlerin de eksik kalacağı muhakkaktır.

İdeoloji kelimesi, yaygın olarak Fransız Devrimi’nden sonra Aydınlanma geleneğini sürdüren Fransız materyalistleri tarafından metafizik karşıtı bir bilim olarak, “düşünce bilimi” anlamında kullanılmıştır. Rasyonalist bir düşünür olan **Destutt de Tracy**, 1796 yılında, düşünce anlamında *idea* (Fr. *idée*: *düşünce, kanı, inanış*) ve bilim anlamında *logos* sözcüklerini birleştirerek Fransızcada *idéologues* sözcüğünü önermiştir. Dönemin düşünürlerinden biri şöyle yazar: “Tracy bir bildiri okudu ve zihin felsefesini ideoloji olarak adlandırmayı önerdi. İdeoloji, yani düşüncelerin bilimi, onu eski metafizikten ayırmak amacıyla”¹⁴¹ Fransız Akademisi, 1835 basımı sözlükte “ideoloji” maddesine ilk kez yer vermiştir. Destutt de Tracy’e göre de ideoloji, özel mülkiyet, bireysel özgürlük, serbest

¹⁴⁰ John B. Thompson, s.16.

¹⁴¹ Raymond Williams, s.185.

piyasa, devlet iktidarının meşru sınırları gibi konuların da sağlam bir temel üzerinde savunulmasını sağlayacak olan liberal toplumsal ve ekonomik felsefedir.¹⁴² Tracy tarafından ideolojiyi “bilimlerin kraliçesi” olarak kabul edilen fikirlerin bilimi olarak ideoloji, teolojiyi bertaraf etmeyi ve bilimlerin birliğini oluşturmayı amaçlamaktaydı. Tracy, insanların yanlış düşüncelerini düzeltmeye yarayacak fikir bilimini yaymanın zamanı geldiği iddiasındaydı. Tracy’nin ideoloji kavramına atfettiği önemli bir özellik de hangi düşüncenin doğru, hangisinin yanlış olduğunu bulmaya yarayan, daha eğitilmiş bir toplum yaratma projesine sahip, insanların geleceğini kuracak bir bilim olmasıdır. Bu anlamda ideoloji hem insan düşüncesini ve onun kaynaklarını inceleyen bir bilim dalı hem de toplumun geleceğine yönelik bir projedir. Yani ideolojinin ilk anlamlandırmalarından biri, bir toplum mühendisliğinin hedeflendiğini veya en azından barındırdığını göstermektedir.

Vaktiyle kendisi de enstitünün üyesi olan ve bu üyeliğin ayrıcalıklarından yararlanan Napoléon Bonaparte, Enstitü’yü, kendi despotik yükselişi karşısında bir tehdit olarak görmeye başlamıştır. İdeologların fikirlerinden rahatsızlık duymaya başlayan Napoléon, 1812’de Moskova’da aldığı yenilginin ardından Fransa’ya dönüşünde, ideologları bu ağır yenilginin sorumlusu olarak suçladı. Bozguna uğrayan Napoléon, “bozguncular” anlamında kullanmıştır “ideolog” kelimesini. İdeologlara yöneltilen bu eleştirilerden sonra ideoloji, olumsuz bir vurguyla kullanılmaya başlanmıştır. İdeoloji günlük kullanımda genellikle nesnel olmamayı, bilimsellik taşımamayı çoğu kez de taraflılığı ve dogmatikliği karşılar biçimde kullanılmaktadır.

Aydınlanmacı ideologlar felsefi olarak kendilerinin materyalist olduğu iddiasını sürdürseler de Batı metafiziğinden de kopamamışlardı. Raymond Williams bu durumun Batı felsefesinin temel niteliği olduğunu, fikirler ve anlamlandırmaların toplumsal gerçekliğin dışında bir sorunsal olarak ortaya çıktığını belirtir:

Dilin dünya ve doğa düzeniyle, tanrısal ve insansal yasayla ve akıl ile bir bütün oluşturduğu görüşü (Sokrates öncesine dayanan logos’un birliği görüşü) terk edilmiş ve aslında da tamamen unutulmuştur. “Dil” ve “gerçeklik” arasındaki kökten ayrıma (“zihni” ve “fiziksel” etkinlik arasındaki pratik ve gerçek ayrımlara karşılık olan “bilinç” ve “maddi dünya” ayrımında olduğu gibi) o kadar alışılmış ki yoğun dikkatin bu etkinlik alanları arasındaki son derece karmaşık ilişki ve bağıntılara yönelmesi doğal görünüyordu.¹⁴³

Özne ile nesneyi birbirinden kopartan nesnel dünyayı öznenin karşısına yerleştiren bu düşünüş, gerçekliğin öznel ve nesnel iki parçası arasındaki etkileşimi düşüncede kurmaya

¹⁴² Nur Betül Çelik, **İdeolojinin Soykütüğü I: Marx ve İdeoloji**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005, s.34.

¹⁴³ Raymond Williams, **Marksizm ve Edebiyat**, çev. Esen Tarım, İstanbul: Adam Yayınları, 1990, s.22-23.

çalışıyordu. İdeologlar zihinsel süreçlerin, öznenin kendi dışındaki nesnel gerçekliğe dair bir kavrayış geliştirebileceğine inanıyorlardı.

Karl Marx'ın ideoloji konusunda özel bir çalışması olmasa da günümüzdeki ideoloji tartışmaları mutlaka Marx'la ilişkilendirilerek sürmektedir. Marx, insan bilincinin oluşumu üzerine eğilmiş filozofların düşüncelerine eğilir ve onların eleştirileri üzerine kendi görüşlerini ortaya koyar. Bu konuda hem en çok etkilendiği hem de eleştirdiği kişi Hegel'dir. Marx'a göre fikirler, haliyle ideoloji de, her zaman ekonomik kategorilerle ilişki içinde ele alınmalıdır. Ekonomik kategorilerle düşüncelerin birlikte ve ilişki içinde ele alınması, idealist epistemolojinin yerine materyalist bir analiz getirmektir. Bilincin açıklanmasındaki ilgi, kafalardaki soyutlamalardan toplumsal yaşama çevrilmiş olur böylece. Marx insan düşünüşlerinin ve tasarılarının kaynağı olarak insanların maddi üretim ilişkilerine vurgu yapmıştır. Üretim faaliyeti insanların yaşamlarını dışavurur, insanlar ve insanların tarihi nasıl ürettikleriyle birbirlerinden ayırt edilir. Toplumsal ve siyasi örgütlenmeler, insanlar akıl ettiği için, hayal güçleri zengin olduğu için ortaya çıkmamış; onların iradelerinden bağımsız olarak yaşam süreçlerinin, birikmiş deneyimlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yakın arkadaşı Engels ile birlikte yazdıkları *Alman İdeolojisi* adlı kitaplarında şu ifadeler dikkat çekicidir:

...üretim tarzı, yalnızca bireylerin fiziksel varlığının yeniden üretimi olarak görülmemelidir. O şimdiden, daha çok, bu bireylerin gerçekleştirdiği belirli bir faaliyet biçimi, hayatlarını ifade etmenin belirli bir biçimi, belirli bir *yaşam tarzıdır*. Bireylerin hayatlarını ortaya koyuş tarzı, onların ne olduklarını da ortaya koyar. Dolayısıyla, onların ne oldukları üretimleriyle –ne ürettikleriyle olduğu kadar *nasıl* ürettikleriyle de-örtüşür. Bu nedenle bireylerin ne oldukları, onların maddi üretim koşullarına bağlıdır.¹⁴⁴

Marx, üretim süreçleri ile düşünsel, kültürel durumlar arasındaki bu ilişkiyi, tartışmalı olan “altyapı” ve “üstyapı” metaforuyla anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Altyapı, toplumun iktisadi yapısıdır; üretim araçlarını ve üretici güçleri kapsar. Üstyapı ise siyaset, hukuk, ahlak, din alanlarındaki fikirlere karşılık gelir. Altyapı ve üstyapı konusunda şöyle yazar Marx:

Fikirlerin, tasavvurların ve bilincin üretimi, başlangıçta, insanların maddi faaliyetiyle ve aralarındaki maddi temaslarla, yani gerçek hayatın diliyle doğrudan bağlantılıdır. Tasavvur, düşünme, insanlar arasındaki zihinsel ilişkiler, bu aşamada hâlâ onların maddi davranışlarının dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar. Bir halkın siyasal dilinde, hukuki, ahlaki, dini, metafizik vb. dilinde ifadesini bulan zihinsel üretim için de aynı şey geçerlidir.¹⁴⁵

Paul Ransome, düşüncenin kendisinin pratiğin bir formu olduğunu belirterek “gerçek bir beşeri eylem olarak düşünmenin, ev yapmaktan veya odun kesmekten aşağı kalır bir yanı yoktur. Aslında insanın her eylemi, düşünsel ve kassal çabanın bileşimini *zorunlu olarak*

¹⁴⁴ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok; Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013, s. 30.

¹⁴⁵ Marx; Engels, s.34.

içerir.”¹⁴⁶ der. Bilinç, eylemden ayrıştırılamaz ve bilinç her zaman “pratik” bilinçtir. *Alman İdeolojisi*’nde, insanların hayallerinin bile maddi temellere dayalı olduğu ve maddi yaşam süreçlerinin yansımaları olduğunu belirtir Marx ile Engels. Bireyler nasıl yaşıyorlarsa ona uygun biçimde oluşurlar; yani üretim sürecine katılımları, üretme tarzları onların ne olduklarını belirleyen temeldir. Bir çağın üretimi kimlerin egemenliğini pekiştiriyorsa o çağın düşüncelerini de pekiştirecektir:

Egemen sınıfın düşünceleri, her çağda egemen düşüncelerdir: Yani, toplumun *maddi* egemen gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen *fikrî* güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, bu sayede aynı zamanda zihinsel üretim araçlarının da üzerinde denetim kurar; böylelikle zihinsel üretim araçlarından yoksun olanların düşüncelerini de, genel olarak, kendine tabi kılar. Egemen düşünceler, egemen maddi ilişkilerin fikrî ifadesinden, düşünceler halinde kavranan egemen maddi ilişkilerden, yani o bir sınıfı egemen sınıf yapan ilişkilerden başka bir şey değildir; yani, onun egemenliğinin düşünceleridir.¹⁴⁷

Marx, *Kapital I*’de şeylerin özünde bulunan gerçeklikle, insanların onları kavraması arasında bir kopma söz konusu olduğundan bahseder. İdeoloji çarpıtılmış bir bilinçse bunun nedeni insan algısındaki ya da anlamlandırmasındaki yanılğı değildir. Bunun nedeni, toplumsal gerçekliktir. Bilinçteki çarpık imgelerin kaynağı, toplumsal gerçekliktir. Gerçekliğin ters yüz olmuş imgesi olarak yanlış bilinç, yine gerçekliğin kendisi tarafından üretilmektedir. Marx, ideolojinin nasıl üretildiği meselesini de kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı olarak anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Kapitalizmdeki meta üretiminin koşulları, ideolojinin üretimi açısından da açıklayıcı olacaktır. Marx’a göre, kapitalist üretim ilişkilerinin incelenirken dikkat edilecek en önemli husus, görünüş ile gerçekliğin örtüşmediği düşüncesidir. Ortaya koyduğu en önemli kavramlardan biri olan “meta fetişizmi”ni açıklarken bu hususu dikkate almıştır:

...insanlar için şeyler arasındaki hayal ürünü bir ilişki biçimini alan, insanların kendilerinin belirli toplumsal ilişkisinden başka bir şey değildir. Bunun için de bir benzetme yapmak istersek, din dünyasının sisli bölgesine yükselmemiz gerekir. Burada, insan kafasının ürünleri, kendilerine özgü hayatları olan, kendi aralarında ve insanlarla ilişki halindeki bağımsız biçimler gibi görünür. İnsan elinin ürünleri olan metalar dünyasında da böyledir. Emek ürünleri metalar olarak üretilmeye başlar başlamaz onlara yapışan ve dolayısıyla da meta üretiminden ayrılmaz olan bu şeye fetişizm adını veriyorum.¹⁴⁸

İnsanlar arasındaki toplumsal ilişki, insanlara şeyler arasındaki bir ilişki gibi görünse de asıl gerçek, insanların kendilerinin toplumsal ilişkisidir. Emeğin toplumsal karakterini

¹⁴⁶ Paul Ransome, **Antonio Gramsci: Yeni Bir Giriş**, çev. Ali İhsan Başgöl, Ankara: Dipnot Yayınları, 2011, s.156.

¹⁴⁷ Marx; Engels, s.52.

¹⁴⁸ Marx, *Kapital I*, s. 83.

ortaya çıkaran üreticiler arası ilişkiler, emek ürünlerinin toplumsal ilişkisi olarak yansımaktadır. Metaların esrarlı bir şey oluşunun nedeni de tam buradadır işte:

...insanlara, kendi emeklerinin toplumsal niteliğini, emek ürünlerinin nesnel nitelikleri olarak, bu şeylerin toplumsal doğal özellikleri olarak yansıtması ve dolayısıyla, üreticilerle toplam emek arasındaki toplumsal ilişkiyi de, şeyler arasındaki, üreticilerin dışında var olan bir toplumsal ilişki olarak göstermesidir. Emek ürünlerinin metalar, yani duysal olarak algılanamaz ya da toplumsal şeyler haline gelmesinin nedeni işte budur.¹⁴⁹

Marx'ın düşüncesinde ideolojiyle ilgili farklı kapsamlar söz konusudur: 1) Din eleştirisi üzerinden giderek eşyanın doğasını çarpıtan bir ters çevrilmişlik içeren ideoloji teorisi. Bu ters çevrilmişlik yanında din, kaynağını aldığı sorunlu gerçekliği de gizlemeye yarıyordu. 2) Engels ile birlikte “materyalist tarih görüşünü” inşa etmeye başladıkları *Alman İdeolojisi*'nde geliştirilen ideoloji görüşü: Meselenin kökeni hatalı fikirler değil, hatalı fikirlerin üretilmesine yol açan çarpık toplumsal gerçekliğin doğasıydı. 3) Çıkar çatışmalarıyla bölünmüş olan toplumda, toplumu çatışmalı değil, uyumlu göstererek karşıtlıkların üstünü örtmeye yarayan, toplumsal ve ekonomik iktidarın asimetrik dağılımını haklı gösteren fikirler olarak ideoloji.¹⁵⁰ 4) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'ünde dile getirdiği “altyapı-üstyapı” metaforu ayrımında üstyapı olarak ideoloji. 5) *Kapital*'de yer alan “meta fetişizmi” analizi çerçevesinde şekillenen, gerçekliğin görüngüsel biçiminin ideolojik yanılsamaların kaynağı olduğu teorisi.¹⁵¹ Marx'ın farklı ideoloji yaklaşımlarının hepsinde de bir eleştirelilik söz konusudur.

İlişkili olmakla birlikte ideoloji felsefeden, kültürden, dinden ve mitolojiden farklıdır. İnsan doğanın karşısında gücünün sınırlılığının farkına vardıktan sonra, doğada meydana gelen olayları ve olguları bir şekilde anlamaya çalışmış, anlayamadığı durumlar karşısında da korkuları geliştirmiştir. Rahatsız edici bir duygu olan korku aşılma zorundadır; mitlerle öyküleştiren kaynağı bilinmeyen olgular açıklanmaya çalışılmış ve korkuların üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Analogik mantığın hakim olduğu bir dönemde depremler, seller, fırtına, gök gürlemeleri, yıldırımlar, gök cisimlerinin döngüsü, mevsimsel dönüşümler fantezilerle açıklanmıştır. Alaaddin Şenel, bu tarz bir zihinsel üretimin korku ve umut duygularının geriliminde geliştiğini belirtir.¹⁵² Korkular, geleceğe bir güvensizlik duygusu olarak yansıtmakta, bu güvensizlik duygusu da, geçmişin olumsuz olaylarının yanı sıra başarılarını da anımsatarak bir güven arayışı ile dengelenmektedir. İnsan acı ve sıkıntıya uzun süre katlanmayı istemez. İnsanın pek çok davranışının ve toplumsal yaşamın yapısını

¹⁴⁹ Marx, *Kapital* I, s.82.

¹⁵⁰ David McLellan, *İdeoloji*, (2.basım), çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.12-15.

¹⁵¹ Michele Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Doruk Yayınları, 2004, s.25-28.

¹⁵² Şenel, s.98.

belirleyen kurumun, güven yokluğunun güven arayışına dönüşümüyle ilgili düşüncelerin ürünü olduğu söylenebilir. Nedeni bilinmeyen doğa olaylarının *öyküleştirilerek* bilinen bir durumla ilişkililmesi doğaüstü kimi güçlere atfedilmesi, toplumu belirli kurallar çerçevesinde bir arada tutmanın ve yönetmenin aracı olarak da kullanılmıştır. Toplumsal kurallara uymama ve otoriteye itaatsizlik, doğaüstü varlıkların cezalandıracağı tehditleriyle engellenmeye çalışılmış ve siyasal otoriteye itaatin sağlanması amaçlanmıştır. Bu tür yasaklar ve cezalandırma tehditleri, durağan yapılı bir toplumda mevcut düzenin meşruiyet zemini olarak iş görmüştür.

Ernst Cassirer, insanın kendi yaşamının koşullarını benimsemekten başka bir şey yapamadığını ve fiziksel evrende olduğu kadar simgesel evrende de yaşadığını belirterek dili, mitos, sanatı ve dini bu evrenin parçaları sayar.¹⁵³ Simgesellik genel olarak gündelik hayatta daha çok dilsel kullanımlara sızmış veya eklenmiş anlamlardır. Kültürün en önemli unsuru olarak dil, dilin kullanımı olarak da söylem, ideolojilerin sürdürülebilirliğinin en baştaki aracıdır. Bu minvalde ideoloji analizlerinin çoğunun, özel bir ilgiyle dil üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. İdeolojiyle ilgili çalışmalar yapan Göran Therborn da, bilincin büyük ölçüde simgesel dil kodlarıyla işlev gördüğünü kabul ederek ideoloji kavrayışının, verili bir toplumun söylemlerini ve kurumlaşmış düşünce sistemlerini hem toplumsal aktörlerin “bilinç”ini hem günlük nosyon ve “deneyim”leri hem entelektüel öğretileri içerdiğini belirtir.¹⁵⁴ Marx, “kelimelerin ve imgelerin baskıcı bir toplumsal düzeni muhafaza etmeye ve toplumsal değişimin rotasını parmaklıklarla örmeye hizmet eden bir geleneği yeniden harekete geçirebilme biçimlerine dikkat çekerek, yeni bir ideoloji kavrayışının kuramsal alanının sınırlarını belirlemiştir.”¹⁵⁵

Her türlü eylem maddi bir süreçtir ve toplumsal gerçekliğin kurucusudur. İnsan öznesi eylemleriyle maddi gerçekliği üretirken ve dönüştürürken aynı zamanda onun bilgisine de sahip olur. Bu diyalektik bir olgudur. Bilincin her biçimi, toplumsal pratikle ilişkili olarak şekillenir ve toplumsal pratiğe etki eder: Bilinç ile toplumsal pratikler bir ilişkisellik içindedir. Toplumsal pratiğin çarpık bir şekilde işlemesi, bilincin de çarpık şekillenmesi ile sonuçlanmaktadır. Toplumsal pratiğin baş aşağı oluşu, bilincin de baş aşağı oluşuna neden olmaktadır. Kendi emek etkinliğini kendi istediği gibi kuramayan ve ürettiğine sahip olamayan özne, aslında kendini hem emek etkinliğine hem de ürettiğine tam olarak veremez. Burada özü gönülden bir katılım söz konusu değil, bir tahakküm söz konusudur. Bu gerçeklik

¹⁵³ Ernest Cassirer; *İnsan Üzerine Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997, s.41.

¹⁵⁴ Barrett, s.50.

¹⁵⁵ John B. Thompson, s.59.

çarpık bir gerçekliktir çünkü bir sömürü söz konusudur. Bu çarpık ilişki, “üretilen malların değişim sürecinde metalar arasında bir değiş tokuş gibi bir dolayımın devreye girmesiyle eşit ve özgürce yapılan bir sözleşme gibi algılanır.”¹⁵⁶ Bu durum Marx’ın temel yöntemi olan *öz-görünüş* farklılığında ifadesini bulur. Bilinç çarpıklık içindedir çünkü gerçeğin kendisi çarpıktır. Maddi pratik etkinliğe bağımlı olan bilinç, zorunlu olarak bir yanılsama içindedir. Bununla beraber her türlü toplumsal düşünce ideolojik olarak nitelendirilemez. Her düşünce ideolojik değildir. Bir düşüncenin ideolojik olması için toplumsal ilişkilerden kaynaklanan çelişkileri görmeyi engelleyen bir niteliğe sahip olması gerekir. İdeolojik olan düşünce her türlü çelişkiyi bilinçten gizler, bilinci yanılsamaya uğratar. İdeolojik düşünceler, toplumsal pratikteki çelişkileri gizlediği gibi özneleri, egemen maddi ilişkilerle özdeşleşmiş hale getirerek egemen grupların çıkarına hizmet eder.

Kapitalizm neden olduğu eşitsizlikleri haklı kılmak ve yarattığı çelişkileri bastırmak için kendi meşruiyetini sağlayacak dayanaklar bulmaktadır. Karşıt sınıflar arasındaki uçurum arttıkça; bir tarafta aşırı zenginlikler yığılırken öte tarafta fakirliğin artması bir çelişkidir ve bu çelişkinin meşruiyet ihtiyacı da artmaktadır. Bu anlamıyla ideoloji, kitleleri bir tavra ve davranmaya yöneltmekten çok gerçekliğin görünüşünü dizayn işleviyle karşımıza çıkar; bu dizayn, gerçekliği perdelemidir. Her çağda olduğu gibi, kapitalizmde de bu dizayn egemen sınıfların çıkarı doğrultusunda yapılmaktadır.

İdeolojiler ne sahip olduğumuz ve eylemlerimizde kullandığımız düşünceler, ne de büyük beyinlerin düşüncelerini sunan incelikle işlenmiş yapıtları olarak işlev görür. Verili bir toplumda ideolojilerin nasıl işgördüğünü anlamak için her şeyden önce, onları mal-mülk veya metinler olarak değil, ama süregiden toplumsal süreçler olarak görmemiz gerekir.¹⁵⁷

Kapitalist ideolojik söylemler farklı manevralarla sürekli olarak çalışan sınıfa olan biten her şeyin doğal olduğunu anlatmaya çalışır. Politik önderler, bürokratik yöneticiler, ünlü işadamları/işkadınları, akademisyenler, magazin yıldızları meydanlarda, toplantı salonlarında, gazete sütunlarında, televizyon ekranlarında, sinema filmlerinde, reklam panolarında, ders kitaplarında, tatilde, yemekte... içinde yaşadığımız dünyayı olumlamakta yarışır. Çünkü bu dünya, halihazırda, üretimin harıl harıl sürdüğü bir dünyadır. Özneler bu “olağanlığa” karşı çıkışlar üretmedikçe sürecin yeniden üretimi de sağlanacaktır.

Ekonomik temelin nitelikleri siyasal ve hukuki kurumlarda, geleneklerde ve söylemlerde kendini gösterir: Özel mülkiyetin varlığı mülkiyet hakkı düşüncesini ortaya

¹⁵⁶ Sancar, s.23.

¹⁵⁷ Göran Therborn, *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*, çev. İrfan Cüre. Ankara: Dipnot Yayınları, 2008, s.89.

çıkarmış ve bu düşünceler geleneklerde, yasalarda, dinsel ritüellerde ve düzenlemelerde, egemen felsefede karşılığını bularak özel mülkiyetin doğallaşarak meşrulaştırılması söz konusu olmuştur. Marx'ın, "...üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur."¹⁵⁸ ve "insanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır."¹⁵⁹ tezleri, ekonomik altyapı ile ideolojik üstyapı arasında, ilişkisel bir bütünsellik olduğuna dayanır. Bu ilgiyle ideolojik üstyapının temel işlevinin üretim ilişkilerini doğallaştırmak ve yeniden üretmek olduğunu söyleyebiliriz.

Althusser'in "devletin ideolojik aygıtları" araçsalıcı anlayışıyla benzeşen bu düşünceler, ideolojinin mevcut koşulları makulleştirmesi ve tabi sınıfların rızasını ürettiği tezini içerir. Sorunlu yanları olan bu düşünceler, toplumsal ilişkilerin nasıl üretildiğine bakarsak bu sıkıntılar bir nebze aşılabacaktır:

Şeylerin üretiminin tersine toplumsal ilişkilerin üretimi Humecu nedensellik üzerinden anlamlandırılmaz, yeniden üretim süreçleri anlaşılabilir için her zaman birbirlerine ve aynı anda bir arada varoluşlarına gönderme yaparlar. Başka bir deyişle toplumsal ilişkiler araba üretir gibi -önce şasisi oluşturulup sonra tekerlekleri takılarak- üretilmez; toplumsal ilişkilerin üretimi daha ziyade şeylerin ve bireylerin toplumsal ilişkilerle üretimidir; bu üretimin içinde bireyleri belirleyenleri üretmektir. (...) Öyleyse, toplumun kuruluşunda sembolik alan, toplumsallaştırma etkisinde olduğunun aksine, üretim ilişkilerinin içerdiği belirlenimden ayrı bir süreci içerir. Bir başka deyişle, bu alanda, meta üretimi ve artı-değerin temellükü ekseninde gelişen ilişkilerin etkisi dolayımıdır; bu etki her an mevcuttur (iççelik) ama her zaman başat olmak durumunda değildir.¹⁶⁰

Alıntıda da belirtildiği gibi ideoloji, insanların yaşamlarına anlam katan simgeleri, düşünceleri, efsaneleri de içeren sembolik alanla da ilişkilidir. Simgeler, sözcükler, bazen renkler bile siyasal ve toplumsal alanda bir düşünsel çağrışımlar yaparak toplumda ortak bir kültür olarak içselleştirilir. Örneğin Türkiye'de azımsanmayacak bir insan kümesi için, yeşil renk daha çok İslami yönelimi (yeşil sermaye), kırmızı ise komünistleri ifade etmektedir. Simgeler farklı kuşakların aynı davranışlarda buluşmasını da sağlar. Simgeler, içerdikleri göndermelerle birçok insanın ortak paylaşımı olarak toplum haritası oluşturur. Ortak simgeler, muktedirler tarafından "ortak çıkar"la, ilişkilendirilerek simgeleri paylaşan insanları belirli davranmalara sevk etmektedirler. Simgelerin bizzat kendi varlığı aslında sorunludur; bir göndergenin göstergesi olmakla beraber, sınırlı bir gösterge olmak durumundadır. Gösterdiği şey, göndergenin kendisi olmayabileceği gibi, birçok gerçekliği de görünmez kılmaktadır.

¹⁵⁸ K.Marx, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, "Önsöz", 6. Baskı, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol, 2005, s.39.

¹⁵⁹ Marx, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, s.39.

¹⁶⁰ Ali Murat Özdemir, **Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politikası**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2008, s.175-

Ancak bu eleştiri, göstergelerin tamamı için de yapılabileceği için (dil için de aynı şey geçerlidir) ileri düzeyde “şüphecilik” olur.

Yönetilenlerin egemen sınıfa itaatini sağlayan mekanizmalar nasıl işlemektedir peki? Elbette insanların uyumlu ve itaatkar olmasını sağlayan ideolojik bağın kurulması hem geniş bir zamana yayılmıştır, hem de çok karmaşıktır ve düzensizdir. Bütün bu sürecin ortaya çıkardığı duygu ve tutumlara bakarak bunların oluşum mekanizması daha kolay anlaşılabilir. Göran Therborn’a göre, ideolojik egemenlik altı farklı duygu biçiminde karşılık bulur.¹⁶¹

1) *Uzlaşma*: İnsan yaşamının merkezindeki kimi olgular onların temel yönelimlerini belirler. Aile, cinsel yaşam, tüketim, boş zaman gibi ilgilerin kısmi düzeyde bile olsa hayatın parçası olarak var olması, insanların olumsuzlukları görmezden gelmelerine neden olur. Uzlaşma, en yaygın kabullenme biçimidir. Mevcudun olanaklarına sürekli vurgu yapılırken, baskıcı ve sömürücü yanları karanlıkta tutulur. Halk arasında kullanılan, “o kadar kusur, kadı kızında da var”, “buna da şükür”, “bundan iyisi can sağlığı” deyimleri bu kabullenmeyi örnekler. “Evdeki bulgur, eldeki pirinçten yeğdir”, atasözünde olduğu gibi, alternatif rejim olanağındansa itaat etme tercih edilmiş olur.

2) *Kaçınılmazlık*: Yönetilenler, bilgisizlik dolayısıyla herhangi bir alternatifi bilinmeyişi dolayısıyla mevcut olana itaat eder. Modern öncesinden kalan dinsel inançlar bu durumu desteklediği gibi ileri kapitalist toplumlarda da yaygın olarak görülen bir tabi oluşturmaktadır. Hatta doğalcı ve deterministik felsefi anlayışların tutumları da bu tür bir kabullenmeye gönderme yapar. Günlük dilde, “her şey olacağına varır”, “akacak kan damarda durmaz”, “vermeyince mabut, neylesin Mahmut” biçimindeki halk deyişlerinde karşılık bulur. Toplumsal değişimlerin çok kolay olmayacağı düşüncesi, beraberinde umursamazlık tavrını doğurur. Örneğin ABD’deki başkanlık seçimlerine seçmenlerin neredeyse yarısı katılmaz, İngiltere’de yüzde 30’u, Fransa’da yüzde 21’i, İtalya’da yüzde 15’i, Almanya’da seçmenlerin yüzde 28’i oy kullanmazken; Türkiye’de de 2011 yılında yapılan seçimlere, seçmenlerin yüzde 12’sinin (8 milyona yakın seçmen) katılmadığı görülüyor.

3) *Temsil Duygusu*: Yöneticilerin, kendi adına yönettiklerini düşünerek itaat edildiği tutumdur. Aşırı bir iyimserliği göstermektedir. Bir “yanlış bilinç” durumunun söz konusu olduğu da söylenebilir. Yöneticilerin temsilciliği, yöneticilerin ve yönetilenlerin aynı dünyaya ait göründükleri bir benzerlik algısı üzerine temellenir. Bireylerle yöneticilerin amaçları ve çıkarları “örtüştürülerek” bireylerin yönetici iktidara yabancılaşması, uzaklaşması da önlenmeye çalışılır. Bireyler böylelikle kendisi gibi olan öteki bireylerle ortak bir zeminde

¹⁶¹ Therborn, s.105-108.

uyumlulaştırılarak iktidarın taleplerini ve davranışlarını da meşrulaştırmış olur. İdeoloji, bu yönüyle, farklılıkların görünür olmaya başladığı modern toplum için yaşamsal bir kaynak olarak işlemektedir. Toplum, yöneticilerde kendinin temsilini görerek aktif itaat sürecine mobilize olmuş olur.

4) *Saygı*: Mevcut yöneticilerin niteliklerinin olumlanmasıyla ilişkili bir tutumdur. Kapitalizm öncesi bir “aklın” ilgi biçimi olduğu söylenebilir. Modern toplumlarda “karizmatik lider” olgusu da saygı, ilgisi üzerine kurulu bir sonuçtur. Türkiye’de kitlelerin büyük bir kısmı, Mustafa Kemal Atatürk, Turgut Özal, Recep Tayyip Erdoğan gibi siyasetçilere “özgün” bir lider yaklaşımıyla ilgi duyarlar, saygı gösterirler.

5) *Korku*: Bir duygu olarak korku, en başta zor gücünün kullanımı karşısında oluşsa da ölüm, açlık, aşırı kötürüm durumlara düşme gibi “olası” durumların başa gelmesinin istenmemesinden dolayı oluşan itaat söz konusu olabilir. Korkunun kaynağı farklı olabilir. Zor ve şiddetin elbette her daim itaatle süreceği söylenemez. İnsanlar bazı durumlarda yaşam ve itaat yerine ölümü seçmişlerdir. Bu nedenle zor ve şiddet, ancak bir ideolojik korku düzeneği içinde iş gördüğünde itaat yaratır.

6) *Boyun Eğme*: Korku gibi, neyin olanaklı olduğuna ilişkin olarak oluşur boyun eğme. Derinliğine bir kötümserlik duygusunun öne çıkışı, çoğu kez de alternatiflerin pratik olarak olanaksızlığına ilişkin düşüncelerden kaynaklı olarak “çaresizlik” yönelimli bir itaat söz konusu olmasıdır boyun eğme. Boyun eğme, mevcut iktidarın baskıcı ve zorlayıcılığından çok, bir değişim için güçlerin çok az, bölünmüş ve yetersiz olduğu; alternatif bir toplumun olamayacağı önermelerinin benimsenmiş olmasından kaynaklanır.

İşçi kültürü üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan İngiliz tarihçi E.P. Thompson, ekonomik büyüme ile toplumsal ve kültürel hayatın dinamikleri arasında doğrudan bir tekabüliyetin varlığına hükmedilemeyeceğini söyler¹⁶² ama bu çalışma, Karl Marx’ın Feuerbach üzerine tezlerinin ilkinde vurguladığı, ekonomik etkinlikler de dahil her türlü etkinliğin zorunlu olarak düşünsel bir bileşene ya da veçheye sahip olduğu görüşüyle yakınlık kurmaya çalışıyor. Marx, *Kapital*’de kapitalist üretim tarzı eleştirisine yoğunlaşarak daha önce ortaya koyduğu tarihsel materyalizm anlayışını kapitalist üretimle ilişkilendirmeye çalışmıştır. Ortaya koyduğu tarihsel teoride üretim araçları ile üretim ilişkilerinin kavranması açısından “altyapı” ve “üstyapı” kavramlarını anlama çalışmasının bütünselliğini kurmak açısından kullanmıştır. İlk dönem Marksistlerin saplanıp kaldığı, altyapının üstyapıyı belirlediği görüşü, daha sonraki kuşaklar açısından çeşitli açmazları da kendi taşıdığı

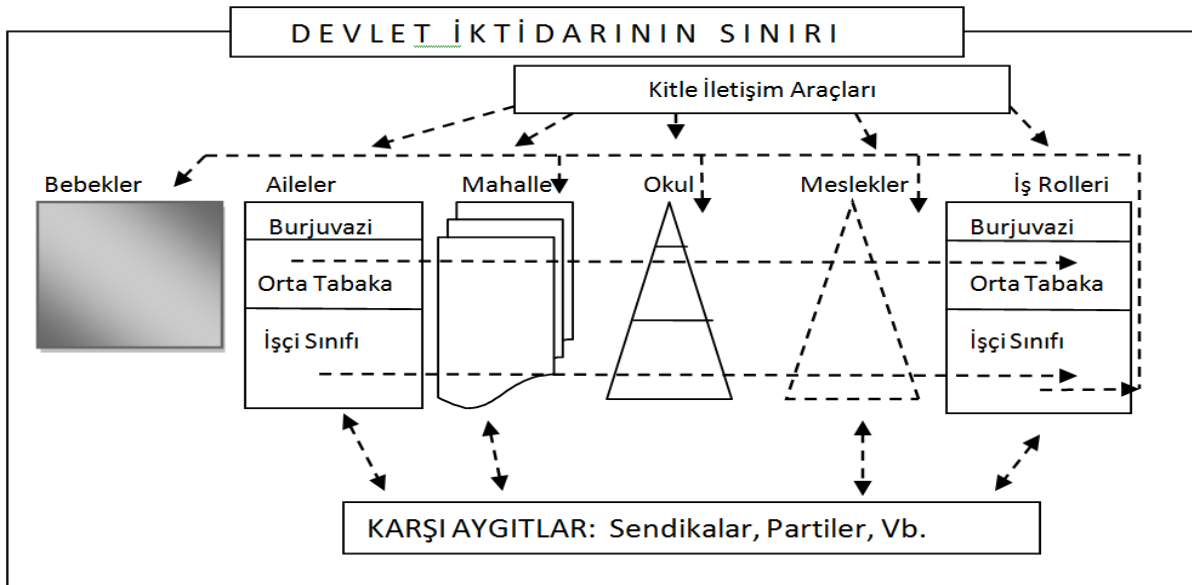
¹⁶² E.P.Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu** (3. Basım), Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2012, s.253.

görüşüyle eleştirilmiş, dolayısıyla Marksizm içi ayrışmalar yaşanmıştır. Marksistler özellikle 1970’li yıllarda, üstyapıların görece özerkliğine vurgu yaparak “kaba ekonomizm” anlayışını aşmaya çalıştılar. Bir yandan da uzun zamandır mevcut sömürü koşullarına karşı işçilerin siyasal tepkiler vermesi beklenirken onların sessiz sedasız koşullara katlanıyor olmasını da açıklamaya da çalışıyorlardı. Bu çalışma maddi koşulların belirleyiciliğini yabana atmadan, üstyapıların önemine benimsiyor. Yani gerçek gerçeklik kadar zihinde üretilen egemen gerçekliklerin önemli olduğunu görmeye/ göstermeye çalışıyor. Bu nedenle, çok tartışmalı bir kavram olan “ideoloji”nin toplumsal yaşamın yeniden üretilmesinde, bir işlevi olup olmadığı meselesini anlama çabası içinde olduğu ortadadır.

Kapitalist bir toplumda iktidar ilişkilerinin devlet içinde yoğunlaşmış oluşu, ideolojilerin de devlet aygıtlarında içerilmiş olduğunun işaretidir. İdeolojik söylemlerin hayatın her yerine sızdığı ve aralıksız bir çağırma (interpallation) eylemliliğinde olduğu söylenmelidir. Bir insan hayata geldiği andan itibaren, toplumsal yapılar içinde şekillenmeye başlayacak ve yapılar aracılığıyla ideolojik söylemlerle karşılaşacaktır. Söylemlerin tekrar sıklığı, öznenin seçimlerinde yön tayin edici olacak ve mevcudun olağanlaşması özne tarafından onaylanacaktır. Aşağıdaki şekil, kapitalist toplumlarda üyelerin toplumsal yapıdaki ideolojilerle karşılaşmasını temsil etmektedir.

Şekil 1

Sınıf Üyelerinin İtaat Sürecindeki İdeolojik Aygıtlar

Kaynak: G.Therborn, **İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı**, Çev. İrfan Cüre, Ankara: Dipnot, 2008, s.10.

Toplumsal yapılar, üyelerine belli nitelikleri kazandırma ya da bu üyeleri belli kabullere çağırarak, içinde sınıf mücadelelerinin de sürdüğü ideolojik taşıyıcılardır. Şekil 1’de

görüldüğü gibi, egemen sınıfların ideolojik söyleminin taşıyıcıları olarak rıza üretimini sağlayan aygıtların yanı sıra, sınıf mücadelesinin karşı aygıtları da söz konusudur. Karşı aygıtlarla egemen söyleme ve kurulan ilişkilere direnç geliştirmektedir.

Toplumsal yapılar ve ideolojik söylemler, değişkenliği yanında iç içe geçmiş işlevsellikleri kendilerinde taşırlar. Robinson, Cuma'yı kendisine benzetmek için ona kıyafetler ve arazi vermiş, onda biçimsel bir statü hissi uyandırarak kendi dünyasına özenmesini de planlamıştı. Özendirici ve örtbas edici stratejiler, taraflardan birinin her şeyin farkında olduğunu da gösterir. Robinson, mülkiyet ilişkilerinin gelişmiş olduğu bir dünyanın insanıdır ve Cuma'yı hizmetkârı olarak kullanmanın en rasyonel yolunun da onu kendi dünyasına transfer etmekle mümkün olduğunun farkındadır. İktidar olan iktidar olduğunun ve iktidarın cazibesinin yeterince farkındadır. Bu nedenle ideolojik işleyişin her zaman kendiliğinden sürdüğünü iddia etmek zordur. Günümüz kapitalizminde reklamlardan başlamak üzere binlerce farklı alanda özendirici stratejilerin bir toplum mühendisliği ile işletildiğini düşünmemek için herhangi bir neden de yoktur. İdeoloji içinde fikirler, inançlar, değerler ve yalanlar barındırır. İdeolojiler, kullanımlarına göre, az ya da çok biçimselleşmiş, kodlanmış ve içsel tutarlılığa sahiptir: "İdeoloji, ister aklı selim, ister toplumsal, siyasal ve ekonomik fikirlerin işlenişi olarak kabul edilsin, salt ideoloji dolayısıyla ki, birey çağdaş kapitalizme eklemlenir ve toplumsal dünyayı kavrar."¹⁶³

3.2. Fetişizm, Yabancılaşma ve Kapitalist Çalışma İdeolojisi

Her toplum var olmak için hem geçimini sağlayacak üretimi sürdürmeli hem de gelecekteki ihtiyaçlarını karşılayacak üretimin gerçekleşmesinin koşullarını yaratmalıdır. Üretim koşullarının yani üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi için kapitalistlerle üretimi gerçekleştirecek olan işçiler arasında çeşitli ilişkilerin kurulması gerekir; işte bu ilişkilere *üretim ilişkileri* diyoruz. Robinson'un adasına baktığımızda, üretim ilişkileri ancak Cuma'nın gelişile mümkün olabilmiştir. Cuma geldikten sonra Robinson üretim ilişkilerinin koşullarını ve organizasyonunu kurmaya başlamıştı. Kapitalizmde üretici güçlerin üç ana ögeden oluştuğunu görüyoruz:¹⁶⁴ (1) *Üretim araçları*, doğal kaynaklardan sağlanan maden, kömür, odun, su vb. yararlı maddeleri ve aletleri, makineleri, teçhizatları kapsar. (2) İnsanın *emek gücünün* kendisi; doğal kaynakları insanın kullanımına hazır hale getiren canlı eylemlilik en önemli unsurdur. (3) Son olarak da işçilerin kuşaklar boyunca elde

¹⁶³ Swingewood, s.127.

¹⁶⁴ Pierre Jalee, **Kapitalizm Nasıl İşler?** (2.basım), çev. Süreyya Ersoy, İstanbul: Belge Yayınları, 1995, s.8-9.

ettikleri beceri ve deneyimi, bilimsel ve teknik yeniliklerin birikmiş katkılarını, kolektif emeğin modern örgütlenmesini kapsayan *genel emek*. Üretici güçler ile üretim ilişkilerinin bir araya gelişi *üretim tarzını* da belirler. Üretim tarzının belirli bir düzeyde genelleşmesiyle *kapitalist sistem* dediğimiz kapitalist üretim tarzı ortaya çıkmıştır. Bir ekonomiyi kapitalist yapan iki temel özellik vardır: 1) Mal ve hizmet üretiminin çoğu, ürünlerini kar etmek amacıyla üretir. Buna *kar amaçlı üretim* denir. 2) İşlerin çoğu, ürettiği şeylerin sahibi olmayan belli bir ücret karşılığı çalışan insanlarca gerçekleştirilir. Ücret karşılığı iş yapmaya *ücretli emek* denir.

Kar amaçlı üretim ve ücretli emeğin bir araya gelişi belirli ilişkiler yaratır ve bu ilişkiler de kapitalist sistemin işleyişini biçimlendirir. Kapitalist ilişkilerin yönlendirdiği ekonomi, *rekabet, yenilik, büyüme, eşitsizlik, çatışma ve kriz* eğilimlerini yeniden yeniden üretir. Pazarlar ve kar için, şirketler arasında şiddetli bir rekabet sürer ve şirketler, rekabette öne geçebilmek için sürekli olarak yeni teknolojiler, yeni ürünler ve yeni pazarlama yöntemleri denerler. Üretici güçlerin gelişimi ve üretim araçlarının çok az sayıda insanın elinde toplanması, bu araçları işletecek olan geniş bir işçi kitlesi ortaya çıkarmıştır. Geniş insan yığınlarının başlangıçta *zor* aracılığıyla işçileştirildiğini biliyoruz. Ancak sürekli olarak zor gücüyle kitleleri tahakküm altında tutmak neredeyse imkansızdır. Üretim araçlarının sahibi kapitalistler de devlet aracılığıyla yürürlüğe konulan yasalara dayanarak üretim ilişkilerini uzun süre değişmeden, istikrarlı hale getirmeye çalışırlar. Kapitalist üretimin, kapasitesi arttıkça kitlesel yoksulluk, işsizlik, konut yetersizliği, kültürel yozlaşma gibi olgular da artacaktır. Bölüşümdeki büyük eşitsizlikler sosyal sorunları arttırdığında bireysel kapitalistler, bu tür sorunlarla vakit kaybetmeyi istemezler. Bu nedenle önleyici önlemler için devletin düzenleyici müdahilliği devreye girer. Kapitalizmin düzenleyici önlemler olmadan işlemeyeceği tespiti önemlidir:

Kapitalizmin bir toplumsal sistem olarak kendini yeniden üretme süreci, bu süreçte iktisat, siyaset, kültür gibi farklı fakat birbiriyle içsel bağlantıları olan ve bu anlamda birbirini besleyen düzeylerde devreye giren/sokulan mekanizmalar aracılığıyla mümkün olmaktadır. Kapitalizmin eşitsizliklere, farklılıklara ve dolayısıyla her düzeyde güç ilişkilerine dayalı hiyerarşik yapılanması bu yolla gözden uzak tutulabilmektedir.¹⁶⁵

Kapitalizmin ilkel sermaye birikimini nasıl sağladığı meselesine yöneldiğimizde zorun büyük rolü olduğunu görürüz. İlk atölyelerdeki yeni üretim süreci için gerekli sermayenin çoğunun kaynağı, toprakların yağmalanması ve ürünlere el koyulmasıyla, uzak ülkelerin zenginliklerinin yağmalanmasıyla elde edilmiştir. Soylu toprak sahiplerinin bir bölümü geleneksel hukuka aykırı olarak serfleri topraklarından sürüp ortak malı meraları çitleyip özel

¹⁶⁵ Mehmet Türkay, *Sermaye Birikimi Kalkınma Azgelişmişlik*, İstanbul: SAV Yayınları, 2009, s.56.

mülkiyetlerine geçirmişlerdir. Liberal düşüncenin öncülerinden **John Locke** (1632-1704), toprakları kapatma hareketini şöyle savunur: “İnsanların toprağı verimli kılması kutsal bir görevdir.”¹⁶⁶ Robinson da adasında Cuma’yı kendi dünyasına göre kurmak isterken yaptıklarını “kutsal bir görev” olarak addediyordu. Locke’un görüşü günümüz iktisat kitaplarında bir *ussallaştırma* dayanağı olarak sıkça tekrarlanır: Özel mülk olan bir göl, sahibi tarafından iyi korunacakken kamu malı olduğunda herkes onu hor kullanacak ve gölün balıkları hesapsızca avlayacaktır.

Kapitalizm işbölümünün gelişmiş olduğu bir sistemdir ve işbölümünün gelişimi üreticiyi, kendi yaptığı üründen ayırmıştır artık. Emek ve emeğin ürünün özdeşliğinin kırılması, kapitalist ideolojinin makulleşmesini sağlayan asıl durumlardan biridir. Üretici, kendi eylemlerinin sonucu olarak ortaya çıkan ürünün sahibi olarak kendi ihtiyaçlarını giderecek mamulleri satın almak için ürettiğini elden çıkarmak zorundadır. Bu farazi başlangıç aşamasında bile *kullanım değerinin* egemenliği söz konusudur. Kullanım değeri, bir malın faydasını belirleyen fiziki niteliklerinin tümüne bağlıdır. Doğal nesneler emek harcanarak belli bir ihtiyacı karşılayacak hale geldiklerinde değer adını verdiğimiz bir nitelik ortaya çıkarılırlar. Kullanım değeri de kullanım amacıyla yaratılan bir emek ürünü olmuş olur. Kullanım değerinin varlığı, *mübadele değerinin* ortaya çıkması için şarttır. Fakat bir malın fiziki nitelikleriyle ifade edilen kullanım değerini ölçmek mümkün değildir. Ürünler arasında mübadele sağlamak için hepsinde ortak olan, aynı zamanda ölçülebilen, miktarca da ifade edilebilen ve toplumun bütün üyelerince kabul edilen sosyal bir niteliğin olması gerekir. Bir malın kullanım değerini meydana getiren fiziki özelliklerin tümünü bir emek ortaya çıkardıysa ve bu ortaya çıkarma bir zaman aldıysa malın yapımına harcanan zaman, bu malın kullanım değerini temsil eder. Malı ölçülebilir kılan olgu da budur. Bu malın üretimi için toplumda ortalama bir insan emeği söz konusudur, harcanan emeğin özgül hali hesaba katılmadan varsayılan genel emeğe, *soyut emek* denir. “Soyut emek denilen bu genel insan emeği, mübadele değerinin temelidir. Bu emeğin ölçülmesi -malı üretmek için gerekli emeğin süresi- mübadele değerinin ölçütüdür.”¹⁶⁷ Mal üretimi yaygınlaştıkça emek süresinin hesaplanması kaçınılmaz hale gelmiştir. Burada şuna dikkat etmek gerekiyor: Bir nesnenin değerini belirleyen bu nesnenin üretimi için sarf edilen emek zamanı değil, bu dönemde bu toplumdaki ortalama üretim şartları içinde üretim yapmak için gerekli emek zamanıdır.

Mal üretimi gelişince üreticiler, fiziki gücünün ve üretici kapasitesinin sınırları içinde dilediği kadar üretim yapabiliyor. Bu üreticiler artık sınırları belli bir topluluğun tüketimi için

¹⁶⁶ Oya Köymen, s.158.

¹⁶⁷ Ernst Mandel, **Marksist Ekonomi El Kitabı** (3. Basım), çev. Orhan Suda, Ankara: Özgür Üniversite Yayınları, s.61.

kullanım değeri üretmiyorlar; daha geniş ve anonim bir pazar için üretim yapar hale geliyorlar. Farklı üreticilerce üretilmiş farklı ürünlerin mübadele edilebilmesini, bu malların ihtiva ettikleri gerekli soyut insan emeği miktarı miktarına göre düzenleyen *değer yasası*dır. Bireysel emek, sosyal emek niteliğini ancak dolaylı olarak, yani mübadele yoluyla, değer yasasının etkisiyle kazanır.¹⁶⁸ Ürünler satılmak amacıyla üretildiğinden artık bu ürünün kullanım değerinden soyutlanmış olur; mübadele değeri önem kazanır. Ürünlerin yararlı niteliklerinin göz ardı edilerek yapılan bu soyutlamayla ürün, meta olmuş olur. Bir malın kullanım değerini düşünürken ona harcanmış emekleri göz önüne getiririz; bu *somut emektir*. Oysa malları, metalar olarak düşünürken onları homojen emek miktarları olarak düşünürüz; bu *soyut emektir*. Soyut emek bütün nitelik farklarından arındırılmış olduğundan süresi ile ölçülmek zorundadır.

Meta cisminin kullanım değeri bir yana bırakılırsa, geriye metaların yalnızca bir tek özelliği, emek ürünleri olmaları kalır. Ama emek ürünü bile elimizde dönüşüme uğramış bulunur. Emek ürünü kendi kullanım değerinden soyutladığımızda, onu, meta cismini kullanım değeri yapan maddi unsur ve biçimlerden de soyutlamış oluruz. Emek ürünü artık masa ya da ev ya da iplik ya da başka bir yararlı şey değildir. Tüm duysal özellikleri yok olmuştur. O artık marangoz emeğinin ya da yapıcılık emeğinin ya değirmencilik emeğinin ya da herhangi başka bir başka üretici emeğin ürünü de değildir. Emek ürünlerinin yararlı olma özellikleriyle birlikte, emeklerin bunlar aracılığıyla ortaya konan yararlı olma özellikleri de yok olur; dolayısıyla, bu emeklerin farklı somut biçimleri de yok olur; bular artık birbirlerinden ayırt edilmez olur; hepsi eşit insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenir.¹⁶⁹

Toplum kendi varlığının maddi koşullarını yenilemek ve yeniden üretmek zorunda olduğuna göre, üretimin değişim aracılığıyla yapıldığı sistemde ürünler *meta* biçimini alır. Böyle bir sistemde ürünler başkalarına satılmak üzere üretilirler ve onları başka kişilere satma gücüne sahip kişilerin mülküdürler. Farklı ürünlere sahip olan kişiler, ürünlerini pazarda mübadele etmek üzere karşı karşıya gelirler ve belli miktardaki ürün, diğer bir ürünün belli miktarı ile değiştirilir. Metalar birbirleriyle belli niceliksel oranlarda değiştirildiğine göre, onların belli miktarda emeği içeriyorlar demektir. Metanın üretiminde harcanan emek toplumsal emektir. Meta değerinde nesnelleşmiş olan emek, gerçek emeğin tüm somut hallerinden soyutlanmış olarak ortaya konmuş olur. Bu soyutlamanın kendisi emeğin özgül niteliğini gizlemiş olur. Meta, kendi halinde bir şey olamayacağından meta olma özelliğini dolaşıma girerek kazanabilir. Meta dolaşımı, ancak ürünler düzenli bir şekilde mübadele amacıyla üretilmeye başlandığında başlar. Metaların dolaşımı da ortak bir değişim aracının kullanılmasını gerektirir. İşte bu yüzden başlangıçta altın ve gümüş, daha sonra para; metaların ortak ölçütü görevini görmeye başlamıştır. Ürünlerin, mübadele amacıyla

¹⁶⁸ Mandel, s.63-64.

¹⁶⁹ Marx, Kapital I, s. 52.

üretilmesi, onları üreten insanların yeni ilişkiler sistemi içerisine girmesini de gerektirir; bu ilişkiler olmadan meta üretimi gerçekleşemez. Ancak bütün bunların olabilmesi için de belli kurumsallaşmaların ve yasal düzenlemelerin olması gerekir.

Bu şeyleri meta olarak birbirlerinin karşısına çıkarmak için, bunları ellerinin altında bulunduran kimselerin birbirlerinin karşısında iradeleri bu şeylerde tezahür eden kişiler olarak yer almaları gerekir; böylece, biri ancak diğerrinin iradesiyle, yani her biri ancak her iki tarafın katıldığı bir irade beyanıyla, kendi metasını elinden çıkararak yabancı metanın sahipliğini elde eder. Bu nedenle, bu kimselerin karşılıklı olarak birbirlerini özel meta sahipleri olarak kabul etmeleri zorunludur. Sözleşme sistemi hukuk sistemi içinde gelişmiş olsun olmasın, bir sözleşme biçiminde olan bu hukuki ilişki, kendisinde iktisadi ilişkinin yansıdığı bir irade ilişkisidir. Bu hukuk veya irade ilişkisinin içeriğini belirleyen, bizzat iktisadi ilişkinin kendisidir.¹⁷⁰

Kapitalist toplumda, nesneler sürmekte olan toplumsal ilişkilerde belirli nitelikler taşımaktadır ve bu nitelikler nesnelerin sanki doğal bir halinde de varmış gibi görünmektedir. Sermaye, kar “elde ediyor” görünür ve bu sermayenin doğasına atfedilir. Bu nedenle de kar hak edilmiş bir durum olarak görünür. Marx’ın fetişizm olarak adlandırdığı ve kapitalizmin tümünü kapsayan bu durumun formu, *değer* taşıyıcısı olan *metadır*. Mübadeleye girdikten sonra insanların kendi ürettikleri ürünleri nasıl yanlış kavradıklarını anlatmak için *meta fetişizmi* kavramı kullanılır. Meta, içinde taşıdığı kapitalist toplumsal ilişkileri gizleyen en basit ve en genel örnektir. Marx, *Kapital*’de metanın fetiş karakteri üzerine bir analiz yapar. Analizine, “Bir meta ilk bakışta, kolayca anlaşılan sıradan bir şey gibi görünür. Metanın analizi, onun metafizik safsatalarla ve teolojik süslerle dolu çok karmaşık bir şey olduğunu gösterir.”¹⁷¹ diyerek başlar.

Metalar, kullanım değeri söz konusu olduğu sürece aslında herhangi bir gizem taşımaz. İnsan doğal varlıkları kendisi için kullanılabilir hale getirmiştir ve bu ürün doğal bir şey olarak kalır. Oysa ürünler meta olur olmaz “doğal bir şey olmaktan çıkar, duyuyla kavranamayan bir şey olur.”¹⁷² İnsanlar bir şekilde birbirleri için çalışmaya başladığında emekleri de toplumsal bir biçim kazanmış olur. Emegın ürünü olan meta farklı türde, nitelikte ve miktarda emeği birbiriyle değerler olarak eşdeğer kılan bir toplumsal ilişki ortaya çıkarır. İnsan emeğinin eşitliği, emek ürünlerinin nesnelliklerinde maddileşmiş olur. İnsanın harcadığı emek, üründe “değer büyüklüğü biçimini” alır; devamında üreticiler arası ilişkiler de emek ürünlerinin toplumsal bir ilişkisi biçimini alır. İşte emek ürününün anlaşılmaz bir karakter kazanmasının kaynağı tam da buradadır: Ürünün meta biçimini kazanmasında.

Meta biçiminin esrarlı bir şey oluşunun nedeni, basitçe, insanlara, kendi emeklerinin toplumsal niteliğini, emek ürünlerinin nesnel nitelikleri olarak, bu şeylerin toplumsal

¹⁷⁰ Marx, *Kapital* I, s.93.

¹⁷¹ Marx, *Kapital* I, s.81.

¹⁷² Marx, *Kapital* I, s.81.

doğal özellikleri olarak yansıtması ve dolayısıyla, üreticilerle toplam emek arasındaki toplumsal ilişkiyi de, şeyler arasındaki, üreticilerin dışında var olan bir toplumsal ilişki olarak göstermesidir. Emek ürünlerinin metalar, yani duyuşsal olarak algılanamaz ya da toplumsal şeyler haline gelmesinin nedeni işte budur.¹⁷³

Bu ilişki üreticilere ve daha geniş kapsamda topluma bambaşka gözükür. Fırıncıyla ayakkabıcı arasındaki toplumsal ilişki ekmek ve ayakkabıda cisimleşmiş emek olarak değil, bunların birbiriyle değiştirilmelerindeki oran olarak görünür. Metalar arasındaki ilişki, üreticiler arasındaki ilişkiyi gizlemektedir. Kendi ürünlerinin toplumsal ilişkileri, onları üreten insanlara, insanlar arası doğal, toplumsal bir ilişki olarak görünmez; aksine kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünür.

Metanın ve değerin incelenmesi kapitalist sömürünün özgüllüğünü kavramayı sağlayan temel düzeydir. Bununla beraber, sömürü kapitalizmin bir icadı değildir, ama burada yeni biçimlere bürünür ve kullandığı mekanizmalar hiç de saydam değildir. Gerçekten, ücretli tüm çalışma zamanını aynı işyerinde geçirir: tüm saatler karşılığında kendisine ücret ödenmiş gibi görünür, hiçbir saati patrona hediye etmiş gibi görünmez. Ücret işçilerin gözünde yapılan işi karşılığı ya da başka türlü söyleyecek olursak, emeklerinin fiyatı gibidir.¹⁷⁴

Değer, insan ilişkilerinin sonucunda ortaya çıkmış bir olgu iken bu ilişkileri yansıtmaz ve insanların ürünlerinin arasındaki ilişkiler olarak aktarır. İnsanlar arası ilişkilerin böyle gizli kalabilmesinin nedeni de mübadelenin parasal ölçütlerle gerçekleşiyor oluşudur. Bu yüzden maddi bir temsil olarak ücretin önemli bir yanılsatıcı olması söz konusudur.

...fetişizmin sosyal işlevi, yüzeydeki dolaşım ve mübadele fenomenlerinin altında yatan tarihsel bakımdan spesifik sınıf ilişkilerini gözlerden gizlemektir. Öyleyse ücret denen form, emeğin değeri ile emek gücünün değerini birbirine karıştırmak suretiyle, güçleri bunların uygulanışına indirgemektedir. Ve öyleyse bu formun sosyal işlevi, kapitalist üretim süreci içerisinde karşılığı ödenmemiş emeğin (artık değerın kaynağının) gerçekliğini gizlemektir.¹⁷⁵

Marx, *Kapital*'in ilk cildinde emek gücünün değerinin ücret biçimine dönüşmesinin belirleyici bir önem taşıdığı üzerinde durur. Ücret kapitalist üretim tarzının bütün gizemleştirilmelerinin ve özgürlük yanılsamalarının kökenidir. Kapitalizmde emek, mübadele edilmek üzere işçi tarafından kendi "özgür" iradesiyle piyasaya sunulmuş bir mal niteliğini kazanır. Malların üreticileri birbirinden bağımsız olarak çalışırlar ve pazar aracılığıyla görünüşe çıkmaktadır. Bütün bu süreç, bir işbölümü ilişkisiyle sürmekte ve üreticiler arasındaki ilişki alıp sattıkları mallar arasındaki ilişkinin biçimiyle yapılanmaktadır.

Fetişizm yanılsaması toplumsal karakter ve onun maddi şekillerinin aynı yerde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Değer, mallarda içkin ve şeyler olarak onlara doğal gözükmektedir. PARA rolünde, bu esas fetişizmin yayılmasıyla, belirli bir şey,

¹⁷³ Marx, *Kapital* I, s.82.

¹⁷⁴ Christian Barsoc, **Kapitalizmin Çarkları**, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1997, s.11.

¹⁷⁵ Roy Bhaskar, **Naturalizmin Olanaklılığı**, çev. Vefa Saygın Öğütle, Ankara: Pratika Yayınları, 2013, s.101.

sözgelimi altın, gerçekte toplumsal olan bir gücün görünür salt yoğunluğu, değer kendisinin bedene bürünmesi olmaktadır. Benzeri şekilde sermaye fetişizminde, üretim araçlarına SERMAYE konumu veren özgül ekonomik ilişkiler karanlıkta bırakılmaktadır. Komuta ettiği güçler ve toplumsal emeğin bütün gizil güçleri doğal olarak sermayeye ait gözükmetedir.¹⁷⁶

Marx, fetişlerin gerçekliğini savunmuştur. İlkel toplumun fetişleri, antik ve feodal toplumun tanrıları gerçektir çünkü toplum içinde insanlar bu güçleri varsayarak toplumsal eylemlerini gerçekleştirmektedir. Fetişler topluluğun üyelerinde ortak anlam yaratma kapasitesi sağlar ve topluluğun üyeleri dünyaya birbirine benzer anlam verme eğilimine girer. Bu bir dayatma biçiminde değil insanların toplumsal etkileşimleri aracılığıyla insanlar tarafından yaratılır ve alışkanlık haline gelerek sürekli olarak yeniden yaratılır. Üretim daima belli varsayımların yeniden üretimi olmuştur. Marx, *Grundrisse*'de, "Üretim teknik bir süreç değil, verili toplumsal önvarsayımların, toplumsal ilişkilerin yeniden üretimidir."¹⁷⁷ ifadeleriyle buna değinir. Bunu anlamak toplumda sömürünün, malların bölüşümü düzeyinde değil bizzat üretimin yapılış tarzında, emeğin sermayeye köleliğinde olduğunu kavramak olacaktır.

Marx, bazı toplumsal koşullarda insani güç, ürün ve süreçlerin öznenin kontrolünden çıktığını ve sanki özerk bir varoluşu varmış gibi görünmeye başladığını öne sürmektedir. Bu şekilde kendi faaliyetlerinden uzaklaşan fenomenler daha sonra onlar üzerinde despotik bir iktidar uygulamaya başlar; insanlar da böylece kendi etkinliklerinin ürünlerine teslim olurlar. Bu tarz bir yabancılaşma durumu da *şeyleşme* kavramı ile yakından ilintilidir.¹⁷⁸ Marx, yabancılaşmanın üretimin sonucunda değil, üretim sürecinin kendisinde ortaya çıktığı söyler. Üretim sırasında işçi, kendi istediği işi yapmadığı gibi, istediği gibi de yapamaz. Çalışma etkinliğinin kendisi, bu durumda zoraki bir katlanma sürecine dönüşmüş olur. Zorakidir çünkü işçi, çalışmazsa aç kalacaktır. İşçi birikim yapmak için değil geçinmek için çalışmaktadır. Hayatta kalmak için, alacağı ücret için emek gücünü belli bir zamanda kullanılmak üzere kapitaliste satmaktadır; kapitalist de karşısındaki işçinin bir insan değil, parası ödenmiş bir mal olduğu anlayışıyla, satın aldığı müddet içerisinde onu tepe tepe kullanmayı tercih etmektedir. Oysa Marx'a göre çalışma, insanın geçimini sağlamanın yanında, kendini gerçekleştirme ve kendini olumlama süreci olmalıdır. Çünkü insan şimdiye kadar ki bütün toplumsallığını çalışma etkinlikleri sayesinde kurabilmiştir. Çalışmanın işçinin *dışında* kaldığını, işçinin çalışırken kendini olumlamak bir yana inkar ettiğini belirterek zihinsel yetilerini özgürce geliştiremeyeceğini ekler:

¹⁷⁶ Norman Geras, "Fetişizm", **Marksist Düşünce Sözlüğü** içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.239.

¹⁷⁷ Karl Marx, **Grundrisse**, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 2008, s.117.

¹⁷⁸ Terry Eagleton, **İdeoloji** (2. Basım), çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005, s.110.

... çalışma işçinin *dışındadır*, yani onun özsel varlığına ait değildir. Onun için çalışırken kendini olumlamaz, yoksar, mutlu değil mutsuzdur, fiziksel ve zihni enerjisini serbestçe geliştiremez, bedenini harcar ve zihnini yok eder. Onun için işçi ancak çalışma dışında kendine gelir ve çalışırken kendisinin dışındadır. Çalışmadığı zaman kendindedir, çalışırken kendinde değildir. Onun için çalışma gönüllü değil, zorlamadır; *zorla çalıştırılır*.¹⁷⁹

Kapitalist üretimin insanın fiziksel ve akli durumu üzerindeki yıkıcı etkisi, toplumsal sürece de olumsuz bir olgu olarak yansır. Marx'ın kullandığı anlamda *yabancılaşma* bir kişi, grup, kurum veya toplumun (1) kendi özgün etkinliğinin sonuçlarına ya da ürünlerine, (2) içinde yaşadığı doğaya, (3) diğer insanlara ve (4) kendi kendisine yabancı duruma gelmesidir. Yani insan asıl olarak kendi özgün tarihsel kapasitelerine, kendi özgün etkinliğine, öz benliğine yabancılaşmış olur. Özel mülkiyet, para hırsı şeyler dünyasının değerinin artmasına neden olmuştur. İşçi ne kadar çok servet üretirse, kendisi o denli yoksullaşmış olur. Çünkü servet onun tam karşısında yer alan bir sınıfın mülkiyetinde birikmektedir. İşçi ne kadar meta yaratırsa, metalar o kadar ucuzlar; kendisi de bir meta olarak ucuzlar. “Şeyler dünyasının *artan değeriyle* doğrudan doğruya orantılı olarak insanlar dünyası *değersizleşir*. Emek yalnız meta üretmez; kendini ve bir *meta* olarak işçiyi de üretir.”¹⁸⁰ Emek zenginliği üretir, kendini harcar; ama ortaya çıkan zenginliği de emeğin karşısında yer alan güçler ele geçirir; işçi de bu güçlerin egemenliği altına girer. Böylece emek sahibi daha çok yoksullaşmış, daha çok harcanmış olur. “Emeğin ürünü kendisi değildir. Onun için bu ürün ne kadar büyükse, kendisi o kadar küçüktür.”¹⁸¹ İşçi kendi çalışmasıyla kendini yoksullaştırmıştır. Burada işçinin ürettiğinden yabancılaşması söz konusudur. Ne kadar üretirse üretsın onların daha azına sahip olabilecektir. Yabancılaşma üretimin sonucunda ortaya çıkmış gözüküyor ama yalnızca işçinin ürettiğiyle ilişkisinde oluşmaz yabancılaşma. Asıl olarak yabancılaşma üretim faaliyetinin kendisinde söz konusudur.

Marx, kapitalizmde üretici etkinliğin yabancılaşmaya varmasını, çalışmanın insanın özsel varlığına uygun olmadığını dile getirerek açıklar. İşçinin ürünü ile kendisi arasında karşıtlık vardır. Emeğin özsel ilişkisinden, üretim etkinliğinde işçinin kendi insani bütünselliğini anlamalıyız. İnsan üretken etkinliklerde hem doğal dünyayı değiştirir hem de kendi doğasını da dönüşüme uğratarak toplumsal ilişkilerini geliştirirler. “İnsanlık tarihi insanın bir özyaratım sürecinin öyküsüdür.”¹⁸² Çalışmanın, üretmenin insani bir eylem olarak kurucu bir yönünün olduğu üzerinde durulur. Özellikle modern dünyada “kendini gerçekleştirme” esas olarak çalışma dahilinde, çalışma yoluyla tatmin edilir hale gelmiştir.

¹⁷⁹ Karl Marx, **1844 Elyazmaları**, (2.baskı), çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları, 2003, s.78.

¹⁸⁰ Marx, 1844 Elyazmaları, s.75.

¹⁸¹ Marx, 1844 Elyazmaları, s. 76.

¹⁸² Sean Sayers, **Marksizm ve İnsan Doğası**, çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s.22.

Ancak bu çalışma, sıkıntı verici ve yorucu anlamından çok toplumsal ilişkiler geliştirme, üretken faaliyet içinde bulunma, güçlerini ve yeteneklerini geliştirme olanağı olarak çalışmadır. Oysa kapitalist sistemde çalışma, işçinin kendiliğinden etkinliği değildir, bir başkasına aittir.

... ürünü ne kadar biçimliyse, işçi kendisi o kadar biçimsizdir; nesnesi ne kadar uygarsa, işçi o kadar barbardır; emek güçlendikçe işçi güçsüzleşir; emek akıllandıkça işçi ahmaklaşır ve doğaya köle olur. (...) Emek zenginler için gerçekten çok güzel şeyler yaratır -ama işçi için ürettiği yalnız yoksunluktur. Emek saraylar üretir -ama işçi için ürettiği izbelerdir. Güzellik üretir -ama işçi için, çirkinlik. İnsan emeğinin yerine makineleri koyar -ama işçilerden bazılarını barbarca bir çeşit çalışmaya iteler ve başka işçileri de makineleştirir. Zeka üretir -ama işçi için ürettiği aptallık, budalalıktır.¹⁸³

Kapitalist üretimde insanın üretici gücü nesnelere aktarılmış olan değer, yani sermayenin üretici gücü olarak gözükmek zorundadır. İnsan emeği, insanı insan yapan asıl etkinlik üretim sürecinin bir aracından başka bir şey değildir. Bundan dolayıdır ki kapitalist için üretim, ortaya koyduğu değer artmasından başka bir anlam taşımaz. Emeğini harcayan işçi için de emeğinin ürünü kendisini ilgilendirmeyen, yabancı bir varlık durumuna gelir; o sadece alacağı ücreti bilir, emek gücünü bunun için satmıştır. Bu da insanın ve toplumun kendi kendine yabancılaşmasının resmidir. Bir hücreye odaklanan bakma, resmin bütünlüğünü de gözden kaçırmış olur.

Kapitalizmden önce lonca teşkilatlarının kontrolünde usta-çırak ilişkisine dayalı olarak kurulan çalışma ilişkileri, kapitalizmle birlikte bertaraf edildi. Yeni çalışma ilişkilerinde sermaye sahibi kapitalistler işveren olarak, satacak başka bir şeyi olmadığından dolayı emek gücünü meta olarak pazara çıkarmış işçi, buluşarak alım satım ilişkisine girmiş oldu. Bu ilişkiyi *işçi-işveren ilişkisi* olarak adlandırıyoruz. Sermaye sahibi işverenin daha çok kar etmek amacıyla işçiden emek gücü satın almak istediği için kurulur bu ilişki. Yani iki taraflı bir ilişkidir bu. Tarafların yükümlülükleri kanunlar çerçevesinde düzenlenerek güvence sağlanmaya çalışılır ve bu düzenlemeler, güç ilişkilerinin mücadelesi çerçevesinde şekillenir.

Robinson ile Cuma ilişkisinde, Robinson'un Cuma'dan ilk taleplerinden biri kendisine "efendi" demesidir. Bu bir hiyerarşinin kurulumudur aynı zamanda. Kapitalizmde çalışma, iş sözleşmesiyle başlar ve iş sözleşmesi hiyerarşik bir kurulumdur. Çalışma, işçinin bir mekana ve zamana bağlanmasını şart koşar. Bu yönüde "karar alma yeri olarak güç ve otorite ilişkileri tarafından yapılandırılmıştır; hiyerarşik organizasyonlar olarak rıza ve itaat meseleler yaratırlar."¹⁸⁴ Çalışma sürecine giren işçi, sadece ekonomik bir faaliyette bulunmaz, onun bütün düşüncüsü bu süreç içinde şekillenir; belli uzlaşılarda bulunur ve disipline edilmiş olur.

¹⁸³ Marx, 1844 Elyazmaları, s.75.

¹⁸⁴ Weeks, s.13.

Tarafli olan çalışma ilişkileri, taraflarca sınıflarüstü konum atfedilen devletin yasa gücünde somutlanır. Dolayısıyla tarafların talepleri bu yasalara dayanılarak meşruiyet kazanır. Yasalar, bir “eşitlik” ilişkisi varsayımıyla daha başlangıçtan itibaren varolan eşitsizliği görünmez kılmaktadır. Robinson’un Cuma’yı iyi bir Hristiyan yapmadaki maksadı, bir üst otorite inşa ederek aralarındaki ilişkiyi Tanrısal konumla bütünlemeye çalışmaktır. Kapitalizmde de devletle ilişkili olarak hukuk, kapitalist sistemin kurucu dayanağı olarak ideolojiktir. Hukuki ideoloji yanılsama üretmez, kendi düzeni içinde akla yatkın ve geçerlilik taşıyan bir bütünlüğü vardır. İşçi ile işveren karşılıklı gönüllülüğe dayanan bir sözleşmeye imza atarlar; biçimsel olarak alan ve satan razı görünmektedir. Ancak egemen hukuki ideolojinin işçilerin çıkarlarıyla eşleşmekte yetersiz kaldığı ortadadır. Sözleşmeye razı gösteren işçinin geçimini sağlamak için çalışması zorunludur; onun emek gücünü depolama, saklama imkanı yoktur. Bu nedenle sözleşmenin taraflarının eşit olmayan bir buluşması söz konusu olmaktadır. Kapitalist ideoloji “üretim ilişkilerini, şeylerin doğal düzeni olarak tanımlamak suretiyle neredeyse kesin olarak egemen sınıfın gücü elinde tutmasını meşrulaştırma işlevini”¹⁸⁵ yerine getirmektedir.

Günlük yaşamın farklı arenalarında hukuk sistemi ile bir şekilde karşılaşılır. Hukuk sistemi egemen ideolojinin hegemonyasının kurulmasında başat mekanizma sayılabilir. İdeolojiler üretim sürecindeki toplumsal pratiklerden doğdukları ve bu pratiklerle koşullandıkları için yasalar ideolojilere uygun olarak çıkarılır. Üretim araçlarının sahibi olan sınıfla, üretim etkinliğini sürdüren sınıfın deneyimleri paylaşıldığı için egemen sınıfın çıkar algısı günlük deneyimle doğrulanmış olur. Robinson, Cuma’ya belli bir arazi verdikten sonra, ona ekeceği tohumdan çıkacak ürünün de kendisinin olacağını öğretir. Kapitalist mülkiyet ve bölüşüm, bu sahipliğin “doğal” kabul edilmesine bağlı olarak kabullenilecektir.

...egemen sınıfın çıkar algısı, günlük deneyimle doğrulandığı için şeylerin doğal düzeni olarak görünecektir. Bunun bir sonucu olarak egemen ideolojinin zorla kabul ettirdiklerine uygun şekilde yürürlüğe konan yasalar o toplumun üyelerine doğal toplumsal ve ekonomik düzeni korumak için tasarlanmış kurallar olarak görünecektir. Egemen sınıfın aklındaki diğer sınıfları baskı altına almak değil, sadece toplumsal düzenin devamını sağlamaktır.¹⁸⁶

Hukukun bir düzenleme biçimi olarak toplumun yeniden üretiminde üstlendiği rol çok önemlidir. Özellikle de işbölümünün gelişkin olduğu toplumlarda piyasa ilişkilerinin kurulması ve sürmesi, çıkan sorunların üstesinden gelinmesinde önemli bir yön levhası konumundadır hukuk. Toplumun kuruluşunda sembolik alan, üretim ilişkilerinin içerdiği belirlenimden ayrı bir süreci içerir. Bu alanda, üretim ilişkilerinin etkisi dolayımıdır; bu etki

¹⁸⁵ Hugh Collins, **Marksizm ve Hukuk**, çev. Umre Deniz Tuna, Ankara: Dipnot Yayınları, 2013, s.64.

¹⁸⁶ Collins, s.69.

bütün kılcallıklara sızmış durumdadır ama her zaman başat olmak durumunda değildir. Yeniden üretimin kalbi işe dayalı olduğundan işlerin yürümesini düzenleyen iş hukuku, bütün pürü paklığıyla ideolojiktir. İş hukukunun kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesindeki etkisi toplumun yeniden üretilmesi sürecine ideoloji dolayımı ile girecek ve ideolojik alan üzerinden toplumun sembolik kuruluşuna etkiye bulunacak, bir başka deyişle, bireylerin üretim ilişkileri ve bu ilişkilerden türeyen ilişkilerle kurdukları ilişkinin belirlenmesine katkıda bulunacaktır.¹⁸⁷

İdeolojinin gücü, siyasal iktidarın belirlediği tanımlar ve amaçlar çerçevesinde toplumu kurma ve ona bir üst kimlik verme konusundaki etkinliğinden kaynaklanmaktadır. İdeolojinin işlevi tek başına bağımsız bir işlev değildir. Onun araçsallığı devletin amaçsallığı ile doğrudan ilişkilidir. Devlet; toplumu belirlenmiş bir düzen içinde tutan, bu düzeni koruyan, total bir birleştiricilik ile üst belirleyici olan ve bir dünya görüşü ile toplumsal bütünlük sağlayan bir üst siyasal iktidar alanıdır.¹⁸⁸

Çalışma ilişkilerinin düzenlenmesinde, ilişkilerin temel yapılandırıcısı olan devlet, düzenlemelerin asıl aktörlüğünü sürdürür. Sermaye birikiminin gereklerine uygun olarak “iş dünyası”nın taleplerine göre düzenlemeler yapılır. Denetim, kapitalist emek sürecinde hayati bir öneme sahiptir. Kapitalistin emek sürecini kontrol etme görevini çoğunlukla özel türdeki ücretli “işçilere” bırakılmıştır. Bu görevli özel “işçiler” emek süreci boyunca sermaye adına işçilere komutanlık yapar.

Büyük boyutlara ulaşmış, doğrudan doğruya toplumsal olarak veya bir arada çalışarak yapılan bütün işler, az ya da çok, bireysel faaliyetler arasında uyum sağlayacak ve parçalarının bağımsız hareketlerinden doğanlardan farklı olarak toplam üretim mekanizmasının kendi hareketinden doğan genel işlevleri yerine getirecek bir yönetimi gerektirir. Tek başına çalan bir kemancı kendini yönetebilir, bir orkestra ise yönetmene ihtiyaç duyar. Emek sermayenin emrine girip el birliği içinde harcanmaya başlar başlamaz, yönetim, denetim ve eşgüdüm işlevi, sermayenin işlevi olur. Yönetim işlevi, sermayenin özgül işlevi olarak, özgül nitelikler kazanır.¹⁸⁹

Emeğin denetimi kapitalizmin gelişimi sürecinde, üretim ilişkilerinin ve emek sürecinin gelişimine paralel olarak sürekli artmıştır. Elbette çalışma süreci “bilimcileri”nin kimi bulguları ve yönlendiriciliğiyle katı disiplin azalmış, daha çok gözetim/izleme düzeyinde kontrole dönüşmüştür. Emeğin denetim ve gözetiminin sadece işyeri düzeyinde kaldığını düşünmek hata olur. Emek, toplumsal yaşamın içinde yetişen canlı bir unsur olduğuna göre, toplumsal yaşamın denetim ve gözetimi ile bütünlük içinde denetime tabidir.

Emek sürecinin denetimi elbette ki, emek sürecinden artı değeri çekmek için bu süreci başlatan kapitalist tarafından söz konusu olur. Denetimin gayesi de mümkün olduğu kadar artı

¹⁸⁷ Ali Murat Özdemir, “Kolektif Hak Kavramı ve Emeğin Hukuku”, Çalışma ve Toplum, 2006/2, s.53.

¹⁸⁸ Nicos Poulantzas, **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, çev. Şen Sürer; Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 40-41.

¹⁸⁹ Marx, Kapital I, s.322.

değer koparabilmektir. Bu nedenle denetim, bir eşitsiz ilişkinin sürdürülmesi için yapılmaktadır. Denetimin gösterdiği durumlardan biri de üretim araçlarının mülkiyetine sahip sınıf ile mülkiyetsiz sınıfın uyumlu bir ilişki içinde olmadığını, tam tersi karşıt konumda olmalarından dolayı çatışma içinde olduğunu gösterir. Çatışma söz konusudur ki, egemen sınıf, gücünü çalışma sürecinde de sürdürmek zorundadır.

Buhar makinesinin keşfiyle beraber büyük bir sanayi devrimi gerçekleşmiş, çalışma yaşamı makineler sayesinde büyük ölçüde fabrikalara kaymıştı. Fabrika sisteminin gelişimi, emeğin disiplin altına alınması tekniklerini de geliştirdi. Çalışma mekanının sınırlarının belirlenmiş olması, çalışmanın disipline edilmesini ve işçiler üzerinde baskı uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Daha serbest bir yaşamdan gelen kırsal kökenli işçiler, sık sık mola vererek ve kendi kafasına göre tempo tutturarak çalışırken fabrika ortamında düzenli çalışma saatleri ve planlı molalara alıştırıldı. Yine de emek sürecinin basit bir denetimi söz konusuydu.

Braverman, B. Gras'ın *Industrial Evolution* (1930) adlı kitabından şu alıntıyı yapıyor:

Bu durum saf anlamda disiplini hedefliyordu, işçiler böylelikle ustabaşının gözetimi altında etkin biçimde denetlenebileceklerdi. Tek bir çatı altında ya da dar bir alan içinde, dinlenme ve yiyip içme süreleri engellenerek gün doğumunda başlayıp gün batımına kadar çalıştırılabileceklerdi. İş hepten kaybetme cezasına maruz bırakılarak da neredeyse tüm yıl boyunca çalıştırılabilecekti.¹⁹⁰

“Özgür” bir işçi ordusu yaratılması zaman içinde söz konusu oldu; işçileri yoğun bir çalışma hayatına alıştırmak, günün ve yılın tamamı boyunca çalıştırabilmek baskıcı bir denetim gerektirdi. Bu dönemdeki fabrikaların yapısı fazla karmaşık değildi. Genellikle az sayıda ustabaşının kontrol ettiği fabrikalarda, patronlar da genel olarak işyerinde bulunurdu. Patronlar, zaman zaman işçileri teşvik etmek, performanslarını ödüllendirmek, işten çıkarmak ya da tehdit etmek gibi müdahalelerde de bulunuyorlardı.¹⁹¹ Braverman'a göre, baskı sistemlerinin yaygınlığı proletaryanın parasal ödül sayesinde değil, zorlama, güç ve korku sayesinde yaratılmıştır. Tekniğin gelişimiyle birlikte makinelerin çalışma ritmine uygun bir şekilde çalışmaya alışan işçiler, bir yandan da işin azami verimlilik açısından yönetilmesi ile karşılaştıkça, kendi gücünün de eridiğini fark etmiştir. Karşısında devasa güçte bir makine ve organizasyon söz konusuydu ve işçiler, bu gücün karşısında “bu gücün alt edilemeyeceği” yönlü bir çaresizlik duygusuna hapsolmaya başlamıştır. Kapitalist üretimin zamanla tahakkümcü yanının artması sosyal bir boyut kazanarak “çaresizlik” duygusunu da güçlendirmiştir.

¹⁹⁰ H.Braverman, **Emek ve Tekelci Sermaye**, çev. Çiğdem Çıdamlı, , İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008, s. 89.

¹⁹¹ Aydoğanoglu, s.45.

Denetim tüm tarihi boyunca yönetimin temel niteliği olmakla beraber, Taylor’la birlikte önceden görülmemiş bir boyut kazanmıştır. Taylor’dan önce denetim, işçilerin bir araya getirilmesi ve işçilere çalışma günü süresinin dayatılması; işçilerin yoğun ve kesintisiz çalışmalarını güvence altına alacak gözetim; çalışmayı kesintiye uğratacağı düşünülen konuşma, iş yerini terk etme eylemlerinin sınırlandırılması; asgari üretim düzeyinin belirlenmesi¹⁹² gibi aşamaları içeriyordu. Taylor’un yönetim ilkesi ise emek sürecinin işçinin vasıflarından koparılması olarak görülebilir. “Emek süreci zanaattan, gelenekten ve işçilerin bilgisinden bağımsız kılınacaktır. Bundan böyle bu süreç asla işçilerin yeteneklerine değil, bütünüyle yönetimin pratiklerine yaslanacaktır.”¹⁹³ Braverman, üretimde emek ile üretim icrasının koparılmasının kritik bir durum olacağını fark etmiştir. İnsanın bir işi yapması ama bu işin “ne” olduğu konusunda hiçbir kavrayışı olmaması büyük bir zihinsel yarılma yaratacaktır. Önceki üretim tarzı, bütün disiplinci durumuna rağmen, işçiler için nesnenin bütünlüğünü kavranması konusunda bir olanak sunuyordu. Braverman şu analizi yapıyor:

...insanda, emek kapasitesini hayvanınkinden üstün kılan temel özellik, uygulamanın uygulanacağı nesnenin kavranmasıyla bütünleştirilmesidir. Ancak insan emeği bireysel bir görüngüden çok toplumsal bir görüngü halini alır almaz, itici gücü oluşturan içgüdünün eylemden ayrılamaz olduğu hayvan örneğinin aksine, kavramanın uygulamadan ayrıştırılması mümkündür. İşçilerin neredeyse hayvani emek biçimi düzeyine indirildiği emek sürecinin insanlıktan böylesine çıkartılması, öz-örgütlenmeye ve öz-motivasyona dayalı bir üreticiler topluluğunun toplumsal emeği örneğinde amaçsız ve düşünülemez bir durum oluştururken, satın alınan emeğin yönetilmesi bakımından yaşamsal bir hale dönüşür. Çünkü işçilerin uygulaması kendi kavrayışları tarafından yönlendirilecek olursa, görmüş olduğumuz gibi, onlara ne yöntemsel etkinliğin ne de sermaye tarafından arzulanan çalışma temposunun dayatılması mümkün olabilirdi.¹⁹⁴

Teknolojinin gelişimi emeği, bilgi ve beceriden, nitelikten kopardığı gibi üretim sürecini kavrama konusunda da onu hasara uğratar. Dolayısıyla teknolojik gelişimin siyasal-sosyal sonuçları da olan bir maddi yapıdır. Tekniğin gelişimi denetimi arttırdığı gibi, emeğin vasıfsızlaşmasını da beraberinde getirir; vasıfsızlık da işçinin özgüvenini geriletecektir. İşçinin makinenin etkinliğinde onun parçası durumunda çalışıyor oluşu; kendisini rahatça ikame edilebilir bir duruma da soktuğu için işçiler arasında da rekabet yarattığından işçi sınıfının içinde bir parçalanma yaratır.

Denetlemenin bürokratikleşmesi ayrı bir hiyerarşi üreterek fiziki denetimle beraber, işçide denetimin içselleştirilmesine neden olur. Bürokrasi ast-üst ilişkileri üzerine kuruludur ve görev hiyerarşisi oluşturur. Görevin ürettiği makam, bürokratik denetimin atfedilmiş bir

¹⁹² Braverman, s.109.

¹⁹³ Braverman, s.127.

¹⁹⁴ Braverman, s.127.

niteliğinden, işçinin sahiplendiği bir kimliğe bürünerek işçiyi firma ile bütünleştirir. “Bürokratik gözetim süreci, kapitalist sınıfın denetimiyle olduğu kadar, üretimi rasyonalize etme şeklindeki sosyal bakımdan ayrı itici güç ile de ilişkilidir.”¹⁹⁵ Birey, görevin ürettiği tanımla, toplumsal olandan koparak, kendini toplumu oluşturan unsurlara karşı tanımlama sürecine dahil olur; bu da bireyciliğin ortaya çıkmasına varır. Bu yönüyle bürokratikleşme, önemli bir ideolojik işlev üstlenerek bireyciliğin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Daha sonra değineceğimiz gibi, bireycilik, kapitalizmin başat ideolojilerinden biridir. Sınıf yerine bireyciliğin öne çıkması, işçinin işyeri ile bütünleşmesini sağlama açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Bürokrasi meselesini üzerinde en fazla durarak açıklayan Max Weber’dir. Weber, siyasal iktidarın ideolojik temelleri üzerine tartışmalar henüz yoğunlaşmamışken meşruiyet kavramı üzerinde durmuştur. Weber’in asıl ilgisi, egemenliğin gerçekte nasıl işlediği ya da egemene tabi olanların konumlarının yeniden üretilme mekanizmalarının nasıl işlediği değil; egemenliğin nasıl güdülendiği ve örgütlendiği üzerinde odaklaşmıştır. Weber, ideolojiyi sahiplenilmekten çok iletilen bir şey olarak görmüştür.

Yeni teknolojilerin sürekli gelişimi, üretim sürecindeki despotik ve bürokratik denetim biçimlerini azaltmış ya da ortadan kaldırmıştır. Bunun yerine gündelik hayatın bütün sürecini kaplayan bir teknolojik denetim ve gözetim devreye girmiştir. Bu tür bir gözetim gündelik alışkanlıkları daha fazla etkilemiş, elleri kolları bağlı olma hissi içinde bir insan ortaya çıkmasına neden olmuştur.

...otomasyon, mekanik ilkelerin katı uyumu yerine, genel bilgi sisteminin üretim parametrelerini analiz edebilmesi ve düzeltebilmesiyle sağlanan, kesin denetime dayalı daha esnek ve daha kapsamlı bir uyum sağlamıştır. Kapitalist denetimin hiyerarşik ilkesi bu şekilde azaltılmıştır. Tepeden gelen talimatlarla sağlanan denetimin yerini, üretim sürecinde doğrudan uygulanan denetim almıştır. Bu denetim daha soyut, daha tedbirlidir. İşçiler artık bireysel boyun eğme baskılarına değil, üretim sürecinin kolektif baskılarına tabidir.¹⁹⁶

Teknolojinin her yerde olan gözetimi, çalışanların ruhsal durumları açısından bir hayli olumsuzluk yaratmaktadır. En başta kuşku, güven eksikliği, tedirginlik benzeri duygusal gerilimler bireylerde içten bir denetime kadar uzanmaktadır. 19. yüzyılda Jeremy Bentham’ın panoptikon tasarımı sadece işin denetlenmesi değil, mahremiyeti de kısaça altına almış; gözetim yapan otoriteyi de görünmez kılmıştır. Ancak teknolojinin işçilerin denetimini hedeflediği düşüncesi eleştirel yaklaşımlarda bile herkesçe paylaşılan bir düşünce değildir. Robert Brenner’e göre, teknoloji ile işçilerin denetlenmesi tali bir ilişkidir. Denetimi sağlayan

¹⁹⁵ Aydoğanoglu, s.53.

¹⁹⁶ Michael Aglietta’dan aktaran: Aydoğanoglu, s.85.

en temel mekanizma kapitalizmin piyasa mantığıdır. Kapitalizmde tüm aktörler -şirketler, devletler ve bireyler- kendi sosyal koşullarını yeniden üretmek için piyasaya tâbi durumdadırlar; bu durum da yeterince güçlü bir denetimdir. İşçiler de tıpkı kapitalistler gibi piyasaya ve dolaylı olarak sistemin kendini yeniden üretmesine bağımlıdır. Bu koşullar altında işçiler de kapitalistler gibi hareket etmek ve çıkarlarını ençoklaştırmak durumundadırlar.¹⁹⁷

İşçilerin çalışma sürecinde denetlenmesi, verimliliğini artırma anlamına gelmez. Aynı süreçte, işçilerin işyerine ve işe sadakati arttırmanın yolları, psiko-sosyal yönlendirmelerle yükseltilmeye çalışılır. Bir noktaya kadar denetim sıkılaştırılabilir, işçiler de belli bir düzeye kadar denetime razı olabilirler. Ancak sürekli rahatsızlık yaratan uyarıcılar neticede verimsizliğe, işçilerin işi terk etmesine neden olur. Nitekim denetimin yoğun olarak yapıldığı dönemlerde işçilerin çok sık iş değiştirmesi ve işe gelmemesi gibi sorunlar söz konusu olmuştur. Bu nedenle denetimin yanında, psiko-sosyal yönlendiriciler, motive edici uygulamalar devreye sokulmuştur. Kapitalist çalışma ideolojisinin güdüleme etkinlikleri kesintisiz sürerken denetleme geriye çekilmiş veyahut silikleşmiş olarak sürdürülebilir. Güdülemeyi, insanı herhangi bir faaliyete ve çalışmaya sevk etmek veya isteklendirmek anlamında kullanıyoruz. Güdülemede amaç durağan ve isteksiz özneyi harekete geçirmektir. Bu dışsal hal, bireyi harekete geçirmek isteyen dışsal öznenin çeşitli stratejiler geliştirmesini gerektirir elbette. Bu stratejilerin yaşanılan çağa, mekana, kültüre ve karşıdaki insanın eğitim seviyesine, ihtiyaçlarına, cinsiyetine bağlı olarak değişmesi gerekir. İşyerindeki çalışanları güdüleme, çalışanların iş ve yaşam tatminiyle ilişkili olarak mümkün olabilir.

Kapitalizmin erken dönemlerinde iş yerindeki çalışan doğrudan denetlenebiliyor ve yönlendirilebiliyordu. İş ağırlıklı olarak fiziksel eylemler dahilinde yapıldığından, işi benimseme ve işçinin psikolojik motivasyonu çok önem kazanmamıştı. Ancak 1920'lerden sonra kitlesel üretimin artması, ihtiyaçların buna paralel olarak farklılaşmasını da getirdi. 1950'lerden sonra fabrikalardaki imalatların yanında hizmet sektörlerinin önemi arttıkça çalışanların işe “kendini vererek” ve işi benimseyerek katılımı daha çok önem kazandı. Modern üretim, işyerine tıkıştırılmış insanların işe ve işyerine dair algılarını, tutum ve davranışlarını olumlu yönde etkilemek zorundaydı. Bunun için sosyoloji ve psikoloji bilimleri imdada yetişti. Özellikle üniversitelerde yönetim sosyolojisi, yönetim psikolojisi, yönetim bilimleri gibi akademik alanlarda çalışmalar arttı. Büyük kapitalist firmalar bu alanlardaki çalışmalara araştırma fonları aracılığıyla destek verdiler. Olağan koşullarda insanların berbat ve sıkıcı iş ortamlarında işyerlerine minnettarlık geliştirmesi zor görünüyordu; dolayısıyla bu

¹⁹⁷ Dinçer, Mehmet Evren, “Dijital Kapitalizm, Dijital Emek?”, Kampfplatz, Cilt 1, Sayı 2, Şubat 2013, s.80.

insanları, “gönüllü kulluk” psikolojisine yöneltmek işini üstlendi yönetim bilimleri çalışmaları. Bu yönlendirmeyi hayata geçirecek etkinlikler, “grup dinamikleri” ve “örgüt içi iletişim kanalları”nı¹⁹⁸ kullanarak hedeflenen kurulum gerçekleştirilecekti. Temel hedef, çalışanların işyeri için daha fazla “fedakarlık”ta bulunmasını sağlamaktı.

Yöneticiler, çalışanlardan “fedakarlık” nosyonunun kişiliklerinin merkezine alarak, yaşamlarının başka alanlarındaki her türlü başarıyı anlamsızlaştırıp, tüm yaşamlarını işyerlerinde elde edecekleri başarıya endekslemelerini beklemektedir: “Biz bir aileyiz” sloganları, “ayın/haftanın işçisi” payelerine karışmakta, çalışanlar yirmi dört saat işini düşünen firma vatandaşlarına dönüştürülmektedir.¹⁹⁹

İşyerlerine doldurulan çalışanların çalışma motivasyonlarının artırılması üretimin sürekliliği ve artışı açısından elzem durumlardan biriydi. Motivasyon meselesinin öznel bir ilgi olması dolayısıyla yasal veya yapısal unsurlardaki iyileştirmeler, çalışanı işe güdülemede fazla başarılı olamamıştı. 20. yüzyılın başında iş sürecinin Taylor tarafından “bilimsel yönetim” anlayışıyla parçalanarak yeniden düzenlenmesinden sonra, Taylor’un hiç de ummadığı şekilde işle işçinin bağı daha da kopmuş gözükmekteydi.

Taylor’un planladığı şekliyle iş, olabildiğince basitleştirilmeli ve kişiselleştirilmeliydi. Karmaşık ve belirsiz işlere dikkatleri bölerek, enerjiyi dağıtacak şekilde bir örgütlenmeye gidilmemeli; iş sadece yinelenen süreçlerden ibaret olmalıydı. Yönetimin esası, verimlilikti; insan ögesi tamamen ihmal edilmişti. “İnsan neredeyse basit bir makine düzeyine indirgenmiştir, üretim sürecinin bir ögesi olarak yer almasının ve verimli çalışabilmesinin tek yolu ücret olarak görülmektedir.”²⁰⁰ Taylor, bilimsel yönetimin yaygın olarak kullanılmasının, insanın ortalama üretkenliğini ikiye katlayacağını, tüm ülke bazında düşünüldüğünde konforun artacağını, beraberinde çalışma saatlerinin kısılacağını, eğitim ve kültür için boş zamanların ortaya çıkacağını düşünüyordu. Hatta bu üretimdeki artıştan, en fazla işçinin ve yakın çevresinin yararlanacağını söylüyordu. Ama geçen süre boyunca görüldü ki, bu beklentilerde yalnızca üretkenliğin artışı Taylor’un tahmin ettiği gibi çıktı; bundan da sadece patronlar karlı çıktı. İşçilerin yaşamında ise herhangi bir konfor ortaya çıkmadı. Yine de Taylor, bireylerin kişisel yaratıcılığının bu çalışma sisteminde gelişebileceğini düşünmektedir:

Etrafindakilerin yardımı olmaksızın, yalnız başına hareket eden birinin kişisel başarısı için vakit hızla geçmektedir. Ve her kesin hızla başarılı olabileceği bir işbirliği ile büyük şeylerin yapılabileceği zaman gelmektedir. Bu işbirliğinde herkes kendi şahsiyetini koruyabilecek, özel konumunda en üstün olabilecek ve aynı zamanda kişisel yaratıcılığını yitirmeyecek, gayretini sürdürecektir. Bu sebeple insan diğerlerince kontrol edilmeli ve onlarla uyum içinde çalışmalıdır.²⁰¹

¹⁹⁸ Ahmet Alpay Dikmen, **Makine İş Kapitalizm ve İnsan**, Ankara: Tan Kitabevi, 2011, s.9

¹⁹⁹ Dikmen, s.10.

²⁰⁰ Dikmen, s.95.

²⁰¹ Taylor, s.95.

Bir insana en sıkıcı ve berbat işleri mümkün olduğu kadar ucuza yaptırırken bu insanın, o işleri sıkıcı ve berbat algılamasının önüne geçerek bir işi olduğuna, çalışabildiğine şükrederek, çalıştığı firmayla gurur duyabilmesini, patronuna ve yöneticilerine minnettarlık duygusuyla bağlılığını sağlamaya çalışan uzmanlık alanlarının başında yönetim psikolojisi gelmektedir. Yönetim psikolojisi çalışmaları aslında parayı verenin düdüğünü çalmaktadır. Yönetim ve organizasyon alanları ağırlıklı olarak egemen sistemin baskın ideolojisine duyarlı olarak gelişmiştir. Bu alanda kuramcılar farklı açılardan yaklaşarak çeşitli güdüleme kuramları oluşturmuşlardır. Bu kuramlar genel olarak kişinin içinde olduğu faktörlere ağırlık verdiğinden merak, ihtiyaç vb. ilgilere yönelik olarak ya da ödül, baskı gibi dışsal nedenlere eğilerek güdülemenin başarısını arttırmaya çalışmışlardır.

Çalışmanın kendisi Taylorcu ilkelere göre örgütlenir; bu arada personel bölümleri ve akademisyenler, bu şekilde örgütlenen çalışma süreçlerine uygun “insan gücünün” seçimi, eğitilmesi, manipüle edilmesi, pasifleştirilmesi ve uyumlulaştırılmasıyla meşgul olurlar. Taylorizm üretim alemine hükmeder; “insan ilişkileri” ve “endüstriyel psikoloji” uygulayıcıları ise insan denilen makinenin bakımını yapan ekibi oluştururlar.²⁰²

Endüstri psikologları, iş verimliliğini artırıcı yöntemleri sosyal bilimlerin bakış açısından incelemeye başlamıştır. Mühendisliğe dayalı yönetim anlayışlarından farklı olarak işe motivasyonun fiziksel özendiricilerden çok, psikolojik özendiriciler olduğu iddia edilir. Önemli olan çalışanların ve çalışanların bir araya gelerek oluşturdukları iş gruplarının davranışlarını olumlu yönde etkileyecek psikolojik özendiriciyi bulmaktır. 1929 bunalımından sonra açıkça görüldü ki kapitalizm hiç de refah yaratan bir sistem değildi. Bundan dolayı kapitalizmin ideologları, çeşitli ideolojik savunma biçimleri geliştirmeye başladılar. Bu ideolojik arayışın ekonomik alandaki ürünü Keynesçilik, işletme alanındaki ürünü yönetsel davranışçılıktır.²⁰³ Şunu da unutmamak gerekir ki, o dönemde Sovyetler Birliği’nin bir alternatif olarak kenarda duruyor olması ve insanların bu sisteme sempati duymaya başlamaları, kapitalist ideolojinin, ideolojik hegemonyayı güçlendirmek için yığınak yapmasına da neden olmuştur.

Sosyal bilimcilerin iş sahasına girişleri önemli bir paradigma değişimi oluşturmuş, işyerinde fiziksel koşullar değil, en önemli unsur artık “insan” olmuştur. Taylor’un anlayışında olduğu gibi, çalışanları makinenin bir parçası gibi görmekten vazgeçerek, onu psikolojik ve sosyal bir varlık olarak görmek, onu psikolojik güdüleyiciler aracılığıyla verimli kılmak mümkün olabilirdi. Burada dikkatimizi çekmesi gereken şudur ki, her ne kadar üretim

²⁰² Braverman, s. 107.

²⁰³ Dikmen, s.146-147.

sürecinin en önemli unsuru olarak insan kabul edilmişse de, insana araçsal yaklaşım söz konusudur. Fordist üretimin montaj bandı son sürat çalışmaya devam ederken, çalışanların memnuniyet ve işe bağlılıklarını artırmaya çalışmak, “bir gül için bin dikene katlanma” önerisi kapitalist ideolojinin stratejilerinden biridir.

Kapitalist çalışma ideolojisinin işçileri güdülemede önemli bir keşfi de “önder” meselesinde olmuştur. Geleneksel örgüt modelinde hiyerarşik bir örgütlenme söz konusuydu. Bu modelde, yukarıdan aşağıya verilen emirler en alta akıyor ve karşılık buluyordu. Orduların yapısı itaat üzerine kurulu olan bu tarz bir hiyerarşiyle örgütlenmiştir. Üretim verimliliği açısından ise bu tarz bir örgütlenme motive edici olmadığı gibi verimsizdir. Böyle bir örgütlenmenin güdüleyiciliğinden söz edilemez. Oysaki çalışanlar üzerinde, iş içindeki “doğal önder”lerin etkili olduğunu gözlediler davranışçı kuramcılar. Doğal önder, işyerinde saygı duyulan bir ağabey ya da babacan bir işçi olabiliyordu. Çalışanlar, yöneticilerden çok bu insanların sözlerini dinliyordu. Bu gözlemlerden yola çıkan davranışçı kuramcılar, doğal önder ile iş yöneticisini buluşturmanın uygun olacağını düşündüler.

Kapitalist paradigmanın içinden bir psikolog olan **Abraham Maslow** (1908-1970) bir ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramı ortaya koyarak insanın yaşama katılımını ihtiyaçlarla ilişkilendirmiştir. Maslow’a göre, ihtiyaçlar bir piramit şeklinde yapılanıyordu. Temelde fizyolojik ihtiyaçlar vardı; yeme, içme, uyuma, dinlenme, faaliyet, annelik vb. durumlarını içeriyordu. Fizyolojik ihtiyaçlar doyurulmadığı müddetçe insan organizmasına bütünüyle egemen oluyor, onu diğer yönelimlerinden de alıkoyuyordu. Sırada güvenlik gereksinmesi vardı; güvenli ve korkusuz bir yaşam sürmek isteği idi bu. Çalışanlar açısından bu, düzenli bir iş, sağlık sigortası, emeklilik gibi güvenceleri kapsıyordu. Üçüncü sıradaysa bağlanma ve sevgi ihtiyacı söz konusuydu; bunlar sosyal alanla ilgiliydi. Arkadaşlık arzusu, aşık olma, belli bir çevrede kabul edilme gibi gereksinimleri kapsıyordu. Bu gereksinimlerini görece tatmin eden kişi, bir sonraki ihtiyaç olarak saygınlık ister oluyordu. Bu aşamada güçlü olma, başarma, yönetme ve yetki sahibi olma, ün ve itibar sahibi olma gibi gereksinimleri oluşturunuyordu bunlar. Son olarak da kendini gerçekleştirme gereksinimi ortaya çıkıyordu ki, insanların çoğunluğu için bu aşamaya geçmek söz konusu olmuyordu.

Maslow’un modeli, kapitalist liberalizmin insan tipolojisine uygundu; en başta insanlar arasında bir hiyerarşiyi varsayıyordu. Maslow’a göre huzurlu ve mutlu insan, ekonomik sorunlarını çözmüş, geleceğini güvenceye almış, arkadaş çevresi olan ve kendini gerçekleştirebilecek etkinlikler yapabilen biriydi. Bunların azına sahip olan insan ekonomi savaşını sürdürmek zorundaydı. Bu mantığa göre insan, daima bir şeyler isteyen bir hayvana; havucun peşinde koşan tavşana dönmüş oluyordu. Çalışma bütün bunların telafisi olarak

gayet uygun bir yol olabilirdi. İnsan çalışarak aldığı ücretle karnını doyuracak, işyerinin yaptığı sigorta sayesinde kendini güvenceye alacak, iş arkadaşlarına sahip olacak, işi sayesinde saygınlık kazanacak ve işinde kendisini gerçekleştirebilecek ve yaratıcı yeteneklerini işinde kullanabilecektir. İş ve işyeri yaşamın merkezine yerleşmiş ve gereksinimlerin hepsini karşılayacak bir adres olmuş da oluyordu.

Maslow'un düşüncelerinden etkilenen **Frederik Herzberg** (1923-2000) de işçilerin işe güdülenme ve yeteneklerini azamileştirecek biçimde, işin psikolojisi üzerinde durdu. Onun kuramı da bir güdülenme ve iş doyumu üzerinedir. Ona göre, işin psikolojik nitelikleri üzerinde durulmalı ve ödüller işin yapılmasıyla doğrudan ilgili olmalıydı. Çalışan kendini gerçekleştirmenin aracı olarak ürünle gurur duyabilmeli ve bu yolla işe güdülenmesi sağlanmalıdır.²⁰⁴ Herzberg, çalışanların çalışma ortamından neler beklediğini, işe motive olmalarını sağlayan koşulların ne olduğu, çalışma isteksizliklerini nelerin meydana getirdiğini belirlemeye çalışmış; başarılı olma, takdir edilme, tanınma, ilerleme imkanlarının bulunmasının işe motivasyon sağladığı bulgularına ulaşmıştır. İşin rutinleşmesinin işçiye verimsiz kıldığı düşüncesiyle üretim verimliliğini arttırmanın yollarını arayan bazı psikologlar, işin rutinleştirilmesine eleştiriler getirerek insan eylemliliğinde farklılaşmalar yaratarak onun dinamikliğinin devam edebileceğini iddia ettiler.

İşçiler başka bir çareleri olmadığı için emek güçlerini kapitaliste satmak zorunda kalarak kitlesel olarak çalışma sürecine katılırlar. Bu süreç aynı zamanda daha önce birbiriyle doğrudan ilişkisi olmayan birçok insanın bir araya gelmesine de vesile olur. Kapitalistler, işçileri bir araya getirmenin verimli sonucu olarak, işçilerin bireysel üretimlerinden aldıkları artı değer yanında, toplumsal emek üretkenliğinin de ortaya çıkardığı fazlayı alırlar. Bu yüzden toplumsal emek üretkenliğini arttırabilmek için, kafa emeği ile kol emeğini, tasarım ile uygulamayı, eğitim ile üretimi birbirine daha fazla yaklaştırmak, bunları iç içe geçirerek daha ileri sentezlere ulaşmak için yeni üretim ve yönetim stratejileri geliştirilmiştir.²⁰⁵

Özellikle 1950'li yıllardan itibaren Endüstriyel Demokrasi, İnsan Kaynakları Yönetimi (İKY), Toplam Kalite Yönetimi (TKY), yönetim gibi adlarla işçileri daha çok işe katmanın, işçilerin çalışma algısını farklılaştırmanın yolları aranmaktadır. Denetim ve gözetim tekniklerinin dışında bir tür "yönetime katılımcılık" adı altında, ideolojik manipülasyon sürdürülmektedir. Bir tür "gönüllülük" esasına dayalı olarak organize edilen bu tür modeller, üretim sürecinde çeşitli şekillerde uygulanmaktadır. Egemen ideolojinin temel atma bölgesi sahası olan okullarda özellikle TKY uygulamaları, bir model olarak faalleştirilmektedir. Bu

²⁰⁴ Dikmen, s.160.

²⁰⁵ Aydoğanoglu, s.93.

modellerin aslı esası, işçilerden hem bedensel hem de zihinsel olarak yararlanmayı amaçlar. Üretim verimliliği sağlayıp sağlamadığı bir yana, kapitalist sistemin içselleştirilmesi, meşru kılınmasına yönelik aktif ideolojik bir süreçtir TKY.

Toplumsal ilişkileri gerileterek bireyciliği ve kişiselleşmiş ilişkileri öne çıkaran, sınıf çatışmasını görünmez kılıp herkesi “aynı geminin yolcuları” sayan, sendika ve parti gibi kurumsal siyaset biçimlerine karşı koyan bir temel algıya dayanırlar.

İKY, ileri teknoloji kullanan ve "kaos ile süreklilik arasında salınan", bunun için de yüksek bir esnekliğe, özel bir örgüt yapısı ile yönetim stratejisine, personel politikasına ve işgücü niteliğine gereksinim duyan işyerlerinin egemen işletme modelidir. İKY, insanı bir maliyet etmeni olarak ele almakla sınırlı kalmadığı, tam tersine insanı yatırım yapılacak en önemli bir kaynak olarak gördüğü ve bu görüş doğrultusunda insanı yetiştirmeye yöneldiği savıyla ortaya çıkan bir yaklaşımdır.²⁰⁶

İnsanların kapitalist üretim sürecine uyarlamasını, bireyciliğin öne çıkmasını, başarı güdüsünü benimsemelerini, becerilerini bu doğrultuda geliştirmelerini aynı zamanda yeni tüketim kalıplarını benimsemelerini sağlayan pratiklerle kurulmuş bir yapılanmadır en ideolojik haliyle. Teknolojik gelişmelerin hem üretim sürecindeki etkinliğine hem de tüketim nesnesi olarak teknolojik ürünlerin yoğun olarak etrafımızı sardığı bir ortamda, insanları teknolojinin hızına uyarlama önemli eğitim ve yönetim pratikleri gerektirir; artık aynı kuşağın mesleki pratiklerini bile ömrü boyunca birkaç kez yenilemesini gerektiriyor. Maddi dünyanın bu hızlı değişimi karşısında kitlelerin hem üretici hem de tüketici pozisyonlarında sürekli yenilenmesi ve kendini dönüştürmesi gerekiyor. Bu dönüşümlerin salt mesleki bilgi düzeyinde işlenmesi de yetersiz olduğundan bütün bir yaşam kültürünün dönüşüme katılması ya da bütün yaşamın, iş kültürüne bağımlı olarak düzenlenmesi hedeflenir. İKY, TKY gibi yapılanmalar en başta hayatın bu bütünsel değişiminin stratejileri olarak etkinleştirilmektedir. Richard Sennett, kalite bakımından takıntılı olmanın, çalışmanın kendisini acımasız bir baskıya tabi kıldığını belirterek, böyle bir tutkuya sahip işçilerin, daha az hırslı işçiler üzerinde kendilerini daha baskın görerek kendilerini ayrı tuttuklarını yazar.²⁰⁷ Sosyolog Pierre Bourdieu de, kalite retoriğinin insanlar için statü talep etmede bir araç olduğunu sürmüştür: “Ben/biz başkalarından daha motive haldeyim/ haldeyiz, daha hırslıyım/ hırslıyız, daha istekliyim/ istekliyiz.”²⁰⁸ Şirketlerin söylemsel olarak ürettiği “kalite retoriği”, işçiler arasında bir “seçkinlik” yanılsaması da üretir. E.P.Thompson, “İşçi sınıfı oluşturulduğu kadar kendi kendini de oluşturdu”²⁰⁹ diyor İngiliz işçi sınıfının tarihini incelediği eserinde. ABD’de

²⁰⁶ Tülin Öngen, “İleri Teknoloji ve Çalışma İlişkilerinin Değişen Paradigması”, A.Ü. SBF Dergisi, Cilt 50, No:1-2, s.289.

²⁰⁷ Richard Sennett, **Zanaatkâr**, çev. Melih Pekdemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2009, s.320.

²⁰⁸ Aktaran Sennett, s.320.

²⁰⁹ E.P.Thompson, s.249.

göçmen Japon işçilerin kendi aralarındaki bir tartışmaya tanık olan Richard Sennett şunları yazıyor:

Ayrım nişanesi üstünlük talepleri kadar, giderek artan ölçüde toplumsal tecride ve çözülmeye de yol açabilir. Bu göçmen Japonlar, ortaçağ kuyumcularından farklıydılar. Daha büyük bir toplumda birleşmek yerine, onlardaki kaliteli iş çıkarma tutkusu kendi yabancılıklarının ikonu olarak içselleştirilmiş bir tarihin parçası haline gelmişti. (...) diğer kalite-hırslı çalışanlar da bir şirket bünyesinde büyük ölçüde tek başınaymış gibi davranırlar.²¹⁰

İKY ve benzeri yapılar daha esnek ve daha işbirlikçi örgütsel yapıların gelişmesinin, iş ilişkilerinin daha çok kişiselleşmesini de beraberinde getirdiğine göre, böyle bir sonucun ideolojik olarak amaçlandığını düşünmemek için bir neden yoktur. Personel yönetiminin yerini aldığı iddia edilen İKY, etkili bir sosyalleşme kurgusuna bağlı olarak yapılanmış, katılımcı bireylerin davranış ve eğilimlerini etkileyen ideolojik bir süreçtir.

Benzer biçimde Toplam Kalite Yönetimi de, işçilerin yönetime katılması temelinde yapılanan ücret ve çalışma koşullarında bir iyileşme söz konusu olmadan daha fazla çalışmalarını amaçlayan bir sistemdir. “Toplam kalite” yöneltimi bireyin tüm becerilerini işe koşmayı amaçlar. Bu davetin merkezinde de çoğu kez bir “kendini gerçekleştirme” büyüyle sunulan esaret yer alır. Küçük katılım grupları halinde otokontrol mekanizmasına bağlı çalışma olarak da tanımlanabilir. Toplam kalite yönetimi, “hepimiz, ürün ve hizmetlerimizin kalitesini arttırmak için çalışmalıyız” tasarımı üzerine kurulan hegemonik bir projedir.²¹¹ TKY’de işçilerin yönetime katılmalarındaki amaç, işletmenin hedefleri ile işçileri özdeşleştirmek ve onların üretime daha etkin katılımını sağlamaktır.²¹² Benzer bir model de *kaizen* (sürekli iyileştirme) adı verilen, üretim sürecinde yürütülen faaliyetleri tek başına olan işçilerce değil, bir takımın üyesi olan işçilerce yürütülür. Kaizende amaç, işçilerin bir araya gelerek kurdukları çemberlerde, işyerinde tespit edilen sorunları beraberce çözmeye çalışmaktır. Kaizende işçilerin kendi aralarında sürekli ilişki içerisinde işle ilgili olarak sorunları çözmeye yönelik tartışmalar yapmaları beklenir.

1980’lerden sonra Japonya’nın dünya ekonomisinde öne çıkışı, Japonya’daki bu öne çıkışın kaynağı olarak da üretimde takım çalışmaları ve bunu destekleyen kolektif örgüt kültürü olarak değerlendirilmiştir. Çalışanların güçlü bağlarla iş yapması, başta Amerikalı ve Avrupalı şirketler için de model olmuştur. Kapitalizmdeki rekabetin sonucu olarak kaliteli ürünleri Japonlar daha ucuza üretmeye başlamışlardı. Bu noktada en önemli mesele çalışanların, çalıştığı kurumla duygusal olarak bütünleşebilme meselesiydi. Richard Sennett,

²¹⁰ Sennett, s.320.

²¹¹ Gamze Yücesan-Özdemir, “Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi”, *Toplum ve Bilim* 86, Güz 2000, s.245.

²¹² Aydoğanoglu, s.98.

kaliteye dönük bir arzu yaratmanın ve iyi bir iş ortaya çıkarmanın şirketin kendi kabiliyetiyle ilgili olduğunu, bunun da toplumsal motivasyonla mümkün olduğunu yazar: “insanları hayatlarında farklı yollar izlemeye sevk eden şey, kalite konusundaki motivasyon ve tutkudur. Toplumsal koşullar bu motivasyonları şekillendirir.”²¹³ Çalışanların işyerine bağlılıkları Japon modeline benzeştirilerek organize edilmeye çalışılmıştır. Takım çalışmasıyla işçiler, işin stresinden daha az etkileniyorlar, verilen rol ve sorumlulukları daha ortaklaşa bir biçimde paylaşarak duygusal gerilimleri bertaraf edebiliyorlardı. Özellikle 1990’lı yıllardan sonra, “takım ruhu” ideolojisi, eğitim sürecinde ve popüler kültürün başat aracı olarak sinemada sıkça işlenen bir konu olmuştur. Takım içine dahil olduğu hissiyle çalışanlar, takım içinde kendilerine verilen sorumluluğu en iyi şekilde yapmaya yönlendirilerek bir “oyun” icra ediyormuş gibi firmanın başarısıyla ilişkilendirilirler. Egemen iktisat anlayışında hararetle övülerek ilgi odağı olmaktadır:

Çalışanlar bir takımın üyesi olarak kendilerini daha fazla örgüte ait hissederler. Çalışanların ait olma duygusu daha fazla karşılanmış olur. Bireyler kendilerini ve başkalarıyla olan ilişkilerini sadece fiziksel yakınlık anlamında değil, kendi işleri ile diğer insanların yaptığı işler arasında bir bağlantı kurarak anlamlandırır. Takım içinde gerçek konum ve önemlerini fark ederler. Takım üyelerinin takım içindeki statüsü bir bütün olarak örgüt içindeki statüsüne dönüşür, takım üyeleri takımın başarısı ve edindiği saygınlık düzeyinden haz duyarlar, başarı duygusunu tadarlar. Örgütlerde maddi ödüller yanında edinilen/verilen manevi ödüllerin etkisi daha fazladır. Bu manevi ödüller; bir yere ait olma duygusu, başarı duygusu ve kendini gerçekleştirme duygusunun tatminidir.²¹⁴

Çalışanlara “manevi” ödül ve kendini gerçekleştirme düşerken, firmalara üretkenlik ve yükselen kar oranları düşer. Etkili bir takım çalışmasında şu özelliklerin olması beklenir.²¹⁵

- 1) *Doğru Üyelerden Takım Oluşturma*: Daha işe almadan önce çalışanlar uzun bir mülakattan geçirilerek bütün kişisel özellikleri analiz edilir. Hatta siyasal ilgilerinden, dini ilgilerine kadar özel yaşam ve geçmiş yaşamıyla ilgili bilgiler dikkate alınır.
- 2) *Ortak Amaç, Vizyon ve Misyona Ulaşmak*: Çalışanlardan oldukça yüksek bir performans gerçekleştirmesi beklenmektedir.
- 3) *Güçlü Bir Takım İletişimi ve Sinerji*: Eksik ve gereksiz iletişimlerin önlenmesiyle belirlenen amaçlar için sürekli iletişim; paylaşma ve aitlik duygusunun oluşması beklenir.
- 4) *Aitlik Duygusu*: Çalışan herkesin kendini takımın bir parçası ve tamamlayıcısı olarak görmesi gerekir. Takım üyelerinin kendilerini takımın ve örgütün bir parçası olarak

²¹³ Sennett, s.316-317.

²¹⁴ Sema Yıldırım Becerikli, “Takım Çalışmaları ve Verimlilik İlişkisi: Karar Alma Süreçlerinin Etkinlik Kazanmasında Liderin Rolü”, Bilim Sanayi Teknoloji Bakanlığı, Verimlilik Dergisi, 2013/3, s.98.

²¹⁵ Becerikli, s.99-100.

görmeleri, takıma olan güvenin ve inancın artmasını sağlar. Genel olarak bir “aile” metaforu kullanımdadır.

- 5) *Ortaklaşa Başarı:* Takım üyelerinin kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde gerçekleştirmeleri, ortaklaşa ulaşılan bir başarıyı ifade etmektedir. Yapılan iş sürecinde ortaya çıkan bir olumsuzluk herkesi etkileyeceği için, takım üyeleri birbirinin performansından da sorumlu hale gelmektedir. Bu da örgüt içi bir baskının oluşmasını sağlayarak çalışanları işe daha özenli olmak zorunda bırakacaktır.
- 6) *Yetki ve Sorumluluk Paylaşımı:* Takım üyelerinin yetki kullanırken kararlarındaki birliktelikleri aynı düzeyde sorumluluklarına da yansıyacaktır. Aile metaforu, sorumlulukların paylaştırılmasında da işlemektedir.
- 7) *Yenilikçilik ve Yaratıcılık:* Takımlar ortaya çıkan değişim ve yeniliklere ayak uydurmak zorundadır. Takım üyelerinin farklı özelliklere sahip kişilerden seçilmesi de takımlarda yaratıcılığı ve hayal gücünün boyutlarını artıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.
- 8) *Takım Ruhu:* Takımın amaçlarına inanmak ve yönelmek, takım bağlılığı adına önemli bir göstergedir. Amaç birliği içinde olan takım üyeleri, ortaklaşa oluşturulan takım ruhunu benimsemelidir.

Bütün bu motive edici ilkeler genel olarak şunu gösteriyor ki, çalışanlar sadece bedensel varlıklarıyla değil, bütün kişisel nitelikleri ve düşünsel kapasiteleriyle çalışmaya yönlendirilecek bir noktaya gelinmiştir. Özellikle günümüz dijital telekomünikasyon dünyasında her an her yerden erişimin söz konusu olması, çalışmanın hayatın bütününe yayılmasını doğurmuştur. Patronlar, müdürler her an çalışanına ulaşabilmektedir; onu denetleyebilmektedir. “Ruhun boyun eğdirildiği, canlı, yaratıcı, dilsel, duygusal bedenselliğin değer üretimi marifetiyle kapsanıp içerildiği bir zamanda yaşıyoruz.”²¹⁶ Kapitalizmin erken dönemindeki denetleme odaklı müdahaleleri süreç içerisinde daha fazla incelmış olarak; ancak çalışanın duygusal-kişisel yanlarını daha fazla tahrip edecek boyutlara ulaşmıştır. “Montaj hattında çalışan işçiler aynı hareketleri durmaksızın tekrarlamaya zorlansalar da, özgürce düşünen beyinleri vardı, yorgunluk ve üzüntüden yere düşmedikleri müddetçe düşünmeye devam ediyorlardı. (...) Ne var ki gösterge-kapitalizmde ruhun kendisi işbaşı ettirilmiştir.”²¹⁷ Tüm bu güdüleme pratikleri, ideolojik yönlendirmelerini, işçi ve kapitalistlerin çıkarlarının bağdaşabilir olduğu ve işyerinde emek-sermaye çelişkisinin yerini, uzlaşmanın aldığı tezidir. İşyerinde gözlemlenen onay ve katılımı artırmaya dönük ideolojik

²¹⁶ Berardi, s.100.

²¹⁷ Berardi, s.105.

denetim mekanizmaları, işçilerin direnişini kırmanın yanı sıra üretim sürecinin örgütlenmesi için de önemli bir işlev üstleniyor.²¹⁸ Dolayısıyla teknik ve bürokratik yönetimin denetimiyle oluşan baskı yanında ideolojik hegemonyanın kılavuzluk ettiği güdüleme çalışma yaşamını biçimlendirmiş oluyor. Örneğin Sabancı Holding'in Endüstri İlişkileri Daire Başkanı'nın ağzından, kalite çemberleri yoluyla yaratılan motivasyonu dinlemek ilginçtir: "Çemberlerin başarısında birtakım sloganların büyük faydası vardır. Önce 'Değişelim' demişlerdi, sonra 'Daha fazla Değişelim' sloganını buldular. 1993'te 'Şirket Biziz' dediler. 'Etkili Çalışalım, Etkili Olalım' gibi sloganlar da buldular. Çemberler kendilerine ilginç isimler de koyuyorlar: 'Fırtına', 'Özveri', 'Atılğan' ..."²¹⁹

²¹⁸ Yücesan-Özdemir, "Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi", s.242.

²¹⁹ Hacer Ansal, **Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar**, Birleşik Metal-İş Sendikası, 1999, s.23; http://www.birlesikmetal.org/kitap/kitap_99/1999-3.pdf, (03.07.2013)

3. TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA ve İDEOLOJİ

3.1. KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİ VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile başlayan kapitalistleşme süreci, Cumhuriyet dönemi ile birlikte hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu tarihsel koşullar ve üretim tarzı kapitalist ilişkilerin kurulmasını güçleştirmiş ve ücretli emek ilişkilerinin yaygınlaşması yavaş olmuştur. Özellikle de sanayi alanındaki geri durum, çalışma ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Osmanlı feodal düzeninde yaygın olarak geniş aileler, yakın akrabalık ilişkileri çerçevesinde şekillenen bir çalışma yaşamı söz konusuydu. Kendi geçimlerini sürdürecek yani ihtiyaçlarını karşılayacak bir *gereksinim* olarak çalışma öne çıkmıştır. Geçimlerini sürdüremeyecek olan kesimlere yönelik olarak geleneksel değerler çerçevesinde bir sosyal koruma da söz konusuydu. Hastalar, dullar, yetimler dinsel kaynaklı olarak zekat, fitre, kurban, sadaka gibi bağışlarla yaşamını idame ettirebilmiştir. Ayrıca merkezi iktidara bağlı mülkiyet yapısı, vakıflar aracılığıyla özerkleşme imkanı yaratıyordu. Bütün mülk, padişah ve ailesinin sayılırken vakıflar, sosyal yardımlaşma aracı veya miras yoluyla devredilemeyen servetin toplandığı kurumlardı.

Çalışma ilişkilerinin düzenlenmesi ise ağırlıklı olarak esnaf ve lonca örgütlenmeleri aracılığıyla kurulmuştur. Ahilik gibi esnaf teşkilatları, ekonomik çıkar çatışmalarının düzenlenmesini sağlamaya çalışıyordu. Bu teşkilatlar çıraklık, ustalık, kalfalık gibi mesleki hiyerarşinin düzenlenmesini, çalışma koşullarının ve sürelerinin düzenlenmesi gibi konularla ilgileniyorlardı. Ekonomik yaşamın gündelik etkinliklerinde ortaya çıkabilecek aksaklıkların önüne geçmek, sorunlara çözüm getirmek gibi işlevleri yerine getiriyorlardı. Bu dönemde “özgür” bir işçiden söz edilemez; çalışanlar istediği yerde ve istediği gibi çalışma özgürlüğüne sahip değildi. Esnaf örgütlerinin hükümranlılığı söz konusuydu. Çalışma sürelerini, ücretleri ve işin nasıl sürdürüleceğini bu örgütler belirliyordu. Bir meslek sahibi olmak ve mesleği icra edebilmek ve meslekte yüксеlebilmek bu örgütlerin belirlediği eğitim tezgahından geçmeyi gerektiriyordu. Bu yapı ancak 18. yüzyılın sonundan itibaren çözülmeye başladı. Ekonominin bozulması dolayısıyla artan vergiler, dış ticaretin büyümesi ve üretimde kentlerin öne çıkmaya başlaması bu teşkilatların gücünü zayıflattı ve dağılmalarına yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda angarya çalışmanın da yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle ayanlar ve köy ağalarının topraklarında kiracı olan köylüler hem kira veriyorlar hem de yılın iki ayında karşılıksız olarak ağaya çalışıyorlardı. Çeşitli cami ve imaret yapımında, madenlerde kısmi angarya çalışma kullanılmıştır. Camileri padişahlar tamamıyla kendi kişisel malvarlığından harcama yaparak yaptırmak zorunda olmasına karşın

örneğin Süleymaniye Camisi'nin yapımında angarya çalıştırma söz konusu olmuştur. Angarya, 1839'ta Tanzimat Fermanı'yla yasaklansa da, köy ağalarınca karşı çıkıldığı için uygulamaya konulamadı. 1856 Islahat Fermanı'nda bir kere daha angaryanın kaldırıldığını görüyoruz. Uygulamada yine başarısız olmalı ki aynı şekilde 1876 Kanun-i Esasi'sinde de "Savaş dönemleri hariç el koyma ve angarya yasaktır." hükmü yer almaktadır. Türkiye'de özellikle 1940'lı yıllarda Zonguldak havzasındaki köylüler için "Ücretli İş Mükellefiyeti" getirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası "zorla çalıştırma sayılmaz" biçiminde vurgulansa da belirli koşullar dahilinde çalışma yükümlülüğü getirilmiştir. Bu çalışmaların ücretli olup olmayacağı da belirtilmemiştir:

Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır. Şekil ve şartları kanunda düzenlenmek üzere hükümlülük veya tutukluluk süreleri içindeki çalıştırmalar; olağanüstü hallerde vatandaşlardan istenecek hizmetler; ülke ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmaları, zorla çalıştırma sayılmaz.²²⁰

Osmanlı'nın kapitalistleşme sürecinde kırılma noktalarından biri 1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi'dir. Hemen devamından Tanzimat Fermanı (1839) ile devletin ekonomik ve siyasal yapısında gerçekleştirilen reformlar, çalışma hayatını doğrudan etkilemiştir. Çalışma ilişkilerinde öne çıkan enformel örf ve adetler yerini kanun ve nizamnamelere bırakmaya başlamıştır. Sanayileşmenin Avrupa'da daha ileri düzeyde olması dolayısıyla ucuz ve farklılaşmış malların pazarı kaplaması Osmanlı sanayileşmesini engellemiş, ilkel düzeyde sayılabilecek tezgah ve atölyeler çökmeye başlamıştır. II. Mahmut ve Abdülmecit döneminde sanayinin geliştirilme çabasıyla az da olsa işçileşmenin başladığı söylenebilir. Bu dönemde kurulan işletmelerin çoğunluğunun yabancı kökenli sermaye oluşu çalışanlara yönelik hukuki kuralların ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır denilebilir. Bu hukuki düzenlemelerden ilki 1865 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi'dir.²²¹ Ereğli Kömür Havzası için yürürlüğe konulan ve 100 maddeden oluşan nizamname, kömür madenlerinde işlerin yürütülmesi için hükümler içermektedir. Örnek teşkil eden bu nizamname zaman içinde diğer çalışma alanlarında kimi düzenlemelere konu olmuştur. Nizamnamede işçilerin çalışma saati, ücretlerin ödenmesi, işçilerin barınma ihtiyaçlarının karşılanması, sağlık hizmetlerinin sağlanması üzerine hükümler bulunuyordu.

Hukuki reformların yoğunlaştığı Tanzimat sonrası en önemli ürün Mecelle sayılabilir. Mecelle 1869'dan 1876'ya kadar olan sürede kanunlaşmış olan ve 1926'ya kadar çalışma ilişkilerinin hukuksal çerçevesini belirlemiştir. Çalışma ilişkileriyle ilgili hükümleri Roma

²²⁰ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982) /II. Kısım/II. Bölüm

²²¹ Yener Şişman, "Çalışma İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", **Çalışma İlişkileri** (Editör: Deniz Kağınçioğlu) içinde, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012, s.44.

Hukuku esinlidir; çünkü Roma Hukukunda olduğu gibi Mecelle de insan ile eşya arasında ayırım yapmamakta, insan çalışmasını kira sözleşmesi olarak görmektedir. 413. maddeye göre işçi (ecir), nefisini kiraya veren kimse olarak tanımlanmış yani işçinin faaliyetini değil, kendisini kiralık olarak görmüştür.²²²

Kadınların işgücü olarak kullanılması da yine 19. yüzyılın ilk döneminde halı, kilim, dokuma işlerinde gayrimüslim kadınların istihdamı ile başlamıştır. Yüzyılın ikinci yarısında askeri dikimevlerinde, kundura fabrikalarında, deri, halı, bez, ipek dokuma ve cam sanayisinde Müslüman kadınların işçi olarak çalışmaya başladığı görülür. Sıkça savaşların olması, erkeklerin fabrikalardan boşalması ile neticelenmiş ve kadınlar bu boşlukları doldurmuştur. Boşalan devlet dairelerine de kadın memurların alındığı, zaman zaman kanunlarla kadınların çalışması zorunlu hale getirilmiştir. Dönemin Ticaret Bakanlığı'na çıkarılan kanunla Adana ve çevresinde kadınlar için askeri çalışma bölgeleri kurulmuş, Adana ve Urfa çorap fabrikalarındaki işçi sayıları çoğaltılmıştır. Yalnız Urfa çorap fabrikasında 1000 kadın işçi çalışmaya başlamış ve yine aynı kanunla İzmir, Sivas, Konya, Akşehir, Isparta, Niğde, Aydın, Kütahya, Eskişehir ve Karahisar'da 15.000 kadar kadın işçi çalıştırılması öngörülmüştür.²²³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, tarımda küçük arazi mülkiyeti, sanayide de el sanatları ve küçük imalathaneler yoğunlukta olduğundan ücretsiz aile işçilerinin çoğunlukta olduğu, ücretli işçilerin ise azınlıkta olduğu görülür. Çok az sayıdaki ücretli işçinin de henüz kırsal alanla ilişkilerini koparmadığı, geçimini kırla bağlantı içerisinde sürdürdüğü görülür. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilkel bir sanayi devralan Cumhuriyet Türkiye'si, sanayileşmeye önem veren bir politika belirlemek amacıyla henüz Cumhuriyet bile ilan edilmeden önce 1923'te İzmir'de bir İktisat Kongresi düzenlemiştir. Kongreyle birlikte kapitalistleşme açıkça ulusal bir hedefe dönüştürülmüştür. Kongrede özel teşebbüse kredi sağlayacak bankaların kurulmasından söz edilmektedir. Mustafa Kemal, "Memleketimizde birçok milyonerin hatta milyarderin yetişmesine çalışacağız", "Cumhuriyet hükümetinin; namuskâr, vatanperver, cumhuriyetperver iş erbabına daima yardımcı olacağına şüphe edilmemelidir."²²⁴ gibi ifadeleri zaman zaman dile getirmiştir. "Her mahallede bir milyoner yetiştirme" anlayışını Adnan Menderes, Turgut Özal gibi hükümet başkanı düzeyindeki yöneticiler de zaman zaman dillendirmiştir. "Her mahallede bir milyoner" olmasının işçiler açısından ilgi çekici yanı atölyelerin, fabrikaların, işyerlerinin artması yani yatırımın ve işin artması anlamına

²²² Şişman, s. 45.

²²³ Şişman, s. 46.

²²⁴ MEB, *Ortaöğretim Girişimcilik Ders Kitabı*, Hzl. Komisyon, Yer: Belirsiz, Devlet Kitapları, 2012, s.137.

gelmesidir. Bu tür bir düşünce, liberal düşüncenin genel eğiliminin içinden gelişen bir algıdır: Yatırımcılar, işverenler artar; işsizlik azalır, üretim ve ihracat artar; ülke kalkınır ve herkes bu zenginlikten pay alır... Bu hedeflerin öne çıkması, çalışmanın yüceltilmesi, değer olarak ulusallaşması şaşırtıcı bir durum değildir.

Cumhuriyet yıllarında ilk olarak 1921 yılında yürürlüğe konulan Zonguldak ve Ereğli Havzai Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amale Umumiyesine Olarak Fütuhtuna Dair Kanun, devletin çalışma yaşamını düzenleme konusundaki ilk müdahalesidir. Bu kanunla kömür üretiminden arta kalan kömür tozlarının işçilerin genel yararına ayrılması ve açık arttırma ile satılarak parasının Ziraat Bankasına yatırılması öngörülmüştür.²²⁵ Devlet burada, sınıflar üstü bir koruyucu sıfatıyla, işçiyi koruyan, işçinin iyiliği için kanun çıkaran “baba” rolündedir. Paraların devlet bankasına yatırılması ise devletle işçilerin bağımlılık ilişkisini sürdürmesi anlamında yorumlanmalıdır. Aynı yıl kabul edilen Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Muteallik Kanunla ise, maden işçilerinin zorla çalıştırılması ve angaryayı yasaklanmıştır. Bu kanunla işverenlerin kazalara karşı gerekli önlemleri almaları zorunlu tutulmuş, kaza geçiren işçilere parasal yardımların yapılmasını öngörülmüştür.²²⁶ Devletin işçiler açısından sosyal düzenlemeler yapması, işe kömür madenlerindeki çalışma koşulları üzerine eğilerek başlaması ve işgücünü koruyucu önlemler alması, sanayinin gelişmesi açısından kömür üretiminin ve madenlerin gelişmesi açısından önemlidir. Bu nedenle bu tür işlerin cazibesinin arttırılması işçileşmenin faalleştirilmesi açısından önemlidir.

1925 yılındaysa kapitalistleşmenin aciliyeti önem kazandığından, sanayinin gelişmesi ve devrimlerin yapılabilmesi adına gerekli sosyal düzeni sağlamak gerekçesiyle Takriri Sükûn Kanunu çıkarılmış, sendika ve işçi derneği kurabilmek hemen hemen imkansız hale getirilmiştir. Ceza Kanunu’nda, 1933 yılında yapılan bir değişiklik ile grev ve lokavt yasaklanmıştır. 1926 yılında ise Borçlar Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten başlayarak iş ilişkileri ve yaşamı, Borçlar Kanunu’nun Hizmet Akdi (İş Sözleşmesi) başlığı altında yer alan hükümlerine bağlı kılınmıştır.²²⁷ Liberal bir yaklaşımla işçi ve işvereni denk güçte taraflar olarak görmektedir.

1930’lu yıllara gelindiğinde, özel girişime dayalı sanayileşme politikalarının başarılı olmadığı görülmüş ve devlet sanayi alanında yatırımlar yapmaya başlamıştır. Bu döneme kadar, özel girişimciler gerekli donanımına sahip işgücü bulmakta zorlanmıştı. İşgücünün eğitilerek niteliğinin arttırılması, en önemlisi de sürekli hale getirilmesi gerekmektedir. Kırla

²²⁵ Şişman, s.47.

²²⁶ Şişman, s.47.

²²⁷ Şişman, s.48.

bağını sürdüren işçiler, uzun süreli ve çalışmaya gönüllü olmuyordu. Devletin işveren olarak dokuma, çimento, kağıt, cam, maden, şeker gibi sanayi alanlarında kurduğu fabrikalarda işçi olarak çalışanlar hızla çoğalmıştır. Devlet güvencesi ve görece iyi ücretler, bu tür kurumlarda işçi olmaya özendirici olmuş, özel sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu nitelikli ve sürekli işgücü de bu kurumlardan temin edilmeye başlanmıştır. Kadınların ve çocukların da yaygın olarak işçileşmesi de bu döneme denk gelir. Türkiye'nin 1932 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'ne üye olması ve işgücünün belirli bir koruma altına alınarak çalışma yaşamının uluslararası normlarına yaklaşma gerekliliği de, düzenleme ihtiyacını arttırmıştır. Bu düşüncelerle, ilk iş kanunu, 1937'de yürürlüğe girmiştir. Bu kanun dönemin tek partili politik sisteminin izlerini taşımakta, sendika kurma hak ve özgürlüğünden bahsetmekle birlikte, grevi yasaklamakta ve otoriter bir çalışma ilişkileri sistemini benimsemektedir.²²⁸

Sanayi alanındaki yatırımlara paralel olarak vasıflı işgücüne duyulan gereksinim de arttığından 1938 yılında kabul edilen bir kanunla sanayi işyerlerinin çırak, kalfa ve ustalarının mesleki bilgilerini çoğaltmak üzere kurslar açmaları zorunluluğu getirilmiştir. Özellikle sanayi kesimi için vasıflı eleman yetiştirmek amacıyla Türkiye'nin hemen her yöresinde kurulan teknik okullar aracılığıyla iş başında ve meslek içinde eğitim yoluyla gittikçe çoğalan gereksinimlerin karşılanmasına çalışılır. Söz konusu dönemde siyasi alanda halkçılık ideolojisi, sınıflar arasındaki çıkar farkları ve mücadeleyi reddediyor ve toplumu, farklı meslek gruplarının organik bir bütünü olarak kabul ediyordu. Batı ülkelerinde olduğu gibi farklı sınıfların çıkarlarını temsil edecek farklı siyasi partilere de gerek olmadığı iddia ediliyordu. “Ulusal çıkarlar” kavramı sınıfsal ve kişisel çıkar kavramının yerine geçirilmektedir. “Sınıfsız, imtiyazsız ve bütünleşmiş bir millet” sloganı sıkça dillenen bir söylemdi. Hem devlet kurumları hem de sermaye sahibi sınıfın farklı dönemlerde, çok çalışmayı yücelten ve olumlayan, işçi sınıfını bu söylemi benimsemesi yönünde teşvik eden uğraşlar verdiği gözlemlenmektedir.

1937 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile kesintiye uğrayacaktır. 1940 yılında kabul edilmiş olan Milli Korunma Kanunu ile İş Kanunu'nun birçok hükümleri uygulamadan kaldırılacak ve hükümete çalışma koşullarını düzenleme konusunda olağanüstü yetkiler tanınacaktır. Milli Korunma Kanunu'na göre çıkarılan kararnamelerle çalışma yaşamında başlıca şu sonuçların ortaya çıktığı belirlenmektedir. Özellikle Zonguldak Maden Kömürü Havzasıyla Batı Anadolu Linyit Havzasında ücretli iş zorunluluğu konulmuştur. Bütün sanayi işyerleri Hafta Tatili

²²⁸ Şişman, s.49.

Kanununun uygulama alanı dışına çıkarılmıştır. Her çeşit iplik ve dokuma imalathane ve fabrikalarıyla, Sümerbank'a bağlı tüm fabrikalarda günde 8 saat ve haftada 48 saatlik iş süresinden vazgeçilerek devamlı olarak günde 3 saate kadar fazla mesai yapılmasına izin verilmiştir. 16 yaşından yukarı erkek çocukların maden işlerinde çalışmasına müsaade edilmiştir. Kadınlarla 12 yaşından yukarı kız ve erkek çocukların dokuma sanayinin gece ve gündüz vardiyalarında çalıştırılmalarına izin verilmiştir.²²⁹

Devletin çalışma ilişkilerine yönelik bağımsız bir kurum olarak Çalışma Bakanlığı'nı kurması 1945'i bulur. 1945 tarihli yasa tasarısı TBMM'ye sunulurken şöyle denilmiştir:²³⁰

Ulusal yapımızda işçi ve işveren ilişkilerini düzenleyen demokrasimize uygun bir dayanışma zihniyetinin esinlendirilmesi ile çıkarılan İş Yasası, 1937 yılından bugüne kadarki sekiz yıllık uygulama döneminden elde edilen sonuçlar, genel olarak bütün çalışan kesimlerin daha verimli ve daha gönüllü bir düzeye çıkarılmaları ile ilgili toplumsal politika önlemlerini İktisat Bakanlığı'nın çetin üretim sorunları ile yüklü bulunan çalışma konusundan ayırarak başlı başına bir kuruluşun yetki ve sorumluluğu altında toplamak gereğini kanıtlamış oluyor.

Bu gerekçeye dayanarak kurulan Çalışma Bakanlığı iş yaşamı ile ilgili hususları düzenleme, yürütme ve denetleme ile görevli tutulmuştur. Yine 1945 yılı içinde İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulmuştur. Kurumun görevi, her çeşit işletmelerle serbest sanat niteliğinde olan diğer işler için bilgi toplamak, işçi isteme ve iş aramanın düzene bağlanması yolunda gerekli çalışmaları yapmak ve işçi ücretlerinin iniş çıkışlarını izleyip sosyal sıkıntıların önüne geçmek için gereken önlemleri saptamak ve bunların uygulanmasına yardım etmek, mesleğe yöneltmek, nitelikli işçi yetiştirilmesine katkıda bulunmak olarak belirlenmiştir.²³¹

1947 yılında 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun kabul edilerek yürürlüğe girmiş ve Türkiye'de sendika kurma hakkı ilk kez özel bir kanunla tanınmıştır. Bu kanun dar kapsamına ve sınırlı düzenlemelere karşın Türkiye çalışma ilişkileri tarihinin en önemli hukuksal düzenlemelerindendir.²³² Bu kanun ile sendika kurma, herhangi bir makamın iznine bağlı olmaksızın, işçi ve işverenin serbest iradelerine bırakılmıştır. Bu kanunda işçi ya da işveren bir sendikaya girip girmemekte özgür olduğu vurgulanmıştır. Ekonomik çıkarlar doğrultusunda örgütlenmeler başladıktan sonra sendikacılık faaliyetlerine ağırlık veren eğilimler ortaya çıkmıştır. 1952 yılında kurulan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (TÜRK-İŞ) ekonomik mücadeleyi öne çıkaran,

²²⁹ Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Kitabevi, 1999, s.418.

²³⁰ Şişman, s.51.

²³¹ Şişman, s.51.

²³² Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, s.223.

sınıf çatışması yerine sınıflar arasında denge, barışı sağlayacak bir politikayı benimsediği gözlenmektedir.

1950’li yıllarda hızlanan sanayileşme yeni istihdam alanları yaratmıştır. Sanayi kesiminde çalışan işçiler nicelik olarak, daha önceki dönemlere oranla önemli ölçüde artmıştır. Aynı yıllarda, hızlı nüfus artışına paralel olarak yeni iş olanaklarının gelişmeyişi, kamusal altyapı hizmetlerindeki yetersizlikler ve toprak düzenlemelerine ilişkin yasal aksaklıklar nedeniyle, kırsal alandan kentlere doğru kitlesel göç hareketleri de başlar. Bu sosyal ve ekonomik gelişmeler, kadın erkek tüm aile üyelerini çalışma hayatının içine zorunlu olarak sürüklemiştir. Bu yıllarda Türkiye ekonomisi dünya kapitalizminin dinamikleri ile yakın bir ilişki içinde gelişim göstermiştir.

Talep yaratan iç politikaların öne çıktığı 1960 sonrası dönemde sosyal devlet anlayışı daha fazla öne çıkmıştır. Bu dönemde ekonomik ve demokratik hakların iyileştirilmesi, geliştirilmesi amaçlandığından başta sendikal hakların önü açılmıştır. Çalışma hakkı, grev ve toplu sözleşme hakkı, sendika hak ve özgürlüğü ilkeleri anayasal güvence altına alınmıştır. Bütün bu hamlelerin arkasında 1960 askeri darbesinden sonra yapılan Anayasanın hukuk devletinin inşasına yönelik hedefler ve bu dönemde işçi sınıfının mücadelelerinin artması yer alır. Sosyal hakların Anayasada yer almasıyla birlikte bu haklar doğrultusunda çalışma hayatıyla ilgili yeni yasal düzenlemelere de gidilmiştir. 1963’te Sendikalar Kanunu ve Toplu İş Sözleşmesi Grev Kanunu çıkarılmıştır. Lokavt Kanunu Sanayinin gelişimine paralel olarak yaygın bir işçileşme söz konusuydu ve siyasal-sendikal örgütler, büyük ölçekli üretim yapan fabrikalarda işçilerle kolayca buluşabiliyordu. Siyasal örgütlülüğün hak mücadelelerini arttırmasının belli düzeyde karşılık da bulduğu söylenebilir.

1980’lerin başında uluslararası ortamda etkin olmaya başlayan neoliberal iktisat politikaları, 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile Türkiye’ye yerleşmeye başlamıştır. Askeri darbeye birlikte, neoliberal politikaları inşa etmeye başlayan Türkiye, başta işçiler olmak üzere toplumun tüm muhalif kesimlerini ezip geçmiştir denilebilir. Başta IMF ve Dünya Bankası’nın önerileri, ekonominin şekillenişini belirlemeye başlamıştır. Ekonomik hakların kurumsallaştığı her tür yapı, başta sendikalar, tasfiye edilmiş, birçok kamu işletmesi özelleştirmelerle özel sektöre devredilmiştir. Özel sektör, rekabet gücünü arttırmak gerekçesiyle sürekli olarak emek maliyetlerinin düşürülmesi için gereken yasal sürecin inşa edilmesini talep etmiştir. Bu dönemde işverenlerin örgütü Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Başkanı Halit Narin’in, “Bugüne kadar işçiler güldü, şimdi gülme

sırası bizde.”²³³ sözleri, süreçteki dönüşümü özetlemektedir. Yasal düzenlemelerin eşliğinde taşınan ideoloji, emeğin toplumun kurucu unsurlarından olduğu kabulünü geçersiz kılmaya yönelmiştir. Neoliberal diskurun egemen olduğu politikalar çerçevesinde bu stratejinin ilerleyen yıllarda da sürdürüldüğünü saptayabiliyoruz. Bu bağlamda, “...bugünün Türkiye’sinin düzeninin bireylerin imgelemlerindeki izdüşümünde, işçi kimliği gibi salt kurgusal olmaktan ötede insanın üretim faaliyeti içerisindeki pozisyonu ile bağlantılı ve bu sebeple bir ölçüde nesnel kimlikler, ve onun bir parçasını oluşturduğu ‘kolektif işçi’ toplumun kurucu unsuru olmaktan dışlandığı”²³⁴ söylenebilir.

Neoliberal kapitalizmin sıklıkla başvurdukları çalıştırma şekillerinden biri taşeronluk sistemidir. Bu modelde kapitalist, işin bir bölümünü alt-işverene yaptırarak üretim maliyetlerini azaltmaya çalışmaktadır. Taşerona iş verme ile fason üretim aynı anlama gelmemektedir. Fason üretim, farklı ekonomik güce sahip işletmeler arasında, küçük firmanın büyük firmayla anlaştıkları şekilde, sürekli üretim yapması anlamına gelmektedir. Alt işveren işçilerinin çok büyük bir kısmı, niteliği gereği ayrı bir uzmanlık ve organizasyonu gerektiren yemek, temizlik, odacılık ve çay hizmetleri, güvenlik, yükleme ve boşaltma, personel taşıma veya bahçe bakımı gibi işyerinde yürütülen mal ve hizmet üretimine ilişkin “yardımcı işler”de çalıştırılmaktadır. Yardımcı işlerin dışında asıl işin bir bölümü de alt işverene verilebilmektedir. Ancak asıl işin bölünerek alt işverenlere verilebilmesi için, verilecek işin “işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren bir iş” olması gerekmektedir. Bir hastanedeki laboratuvar hizmetleri veya bir bankadaki bilgi işlem bölümü buna örnek olarak verilebilir.²³⁵ Asıl işveren, alt işverenin işçilerine karşı o işyeri ile ilgili olarak İş Kanunu’ndan, iş sözleşmesinden veya toplu iş sözleşmesinden doğan yükümlülüklerinden alt işverenle birlikte sorumlu olmaktadır. Örneğin alt işverenin işçisi, alt işverenin ödemekten kaçındığı ücretini veya iş kazasından doğan tazminat alacağını asıl işverenden isteyebilecektir.²³⁶

Bireysel çalışma ilişkileri ise işveren ile işçi arasındaki iş sözleşmeleri ile kurulur. İş sözleşmesinin geçerli olabilmesi için tarafların iş sözleşmesi yapma ehliyetine sahip olması şarttır. Tarafların ehliyeti konusunda ise, Medeni Kanunun ilgili hükümleri esas alınmaktadır. Medeni Kanuna göre, tarafların medeni haklardan birisi olan iş sözleşmesi yapma ehliyetine

²³³ “Bir 12 Eylül Parodisi”, 11 Nisan 2012, <http://www.emekdunyasi.net/ed/toplum-yasam/16922-bir-12-eyul-parodisi> (17.07.2013)

* Kapitalizmin geldiği aşamada, rekabet olgusunu da içeren koordinasyon kavramının önemiyle ilgili olarak şu esere bakılabilir: Ayşe Cebeci, **Bilmediğimiz Kapitalizm; Gizli Elin Kurumsallaşması: YOİKK**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul 2012, s.48-62.

²³⁴ Özdemir, s.50.

²³⁵ Banu Uçkan, “Bireysel Çalışma İlişkilerinin Kurulması”, Çalışma İlişkileri Tarihi (Komisyon) içinde, Eskişehir: A.Ö.F., 2012, s.76.

²³⁶ Uçkan, s. 76.

sahip olabilmesi için, ergin (reşit) olması, ayırt etme (temyiz) gücüne sahip (mümeyyiz) olması, kısıtlı (mahcur) olmaması gerekmektedir. Medeni Kanun’a göre erginlik 18 yaşın doldurulmasıyla başlamaktadır. Ancak İş Kanunu’na göre 14 yaşından büyükler de veli veya vasilerinin izni ile iş sözleşmesi yapabilmektedir.²³⁷ Son yıllarda çalışma yaşı ile ilgili olarak düzenlemeler yapılmak istenmektedir. TBMM’de çalışma yaşının 11’e düşürülmesi görüşülmüş ve yasa çıkarılmış ancak Cumhurbaşkanlığınca veto edilmiştir.

Çalışma süreleri, Sanayi Devrimi’nden günümüze, çalışma yaşamının düzenlenmesinde en sorunlu alanlardan biri olmuştur. Çalışma süreleri işçi taleplerinin üzerinde en fazla hassasiyet gösterdiği ve devlet müdahalelerinin kendisini en fazla gösterdiği bir alandır. Çünkü çalışma süresi işçinin, yaşamından işverene ayırdığı bir zamandır. İşveren üretimi arttırmak için işçiyi mümkün olduğunca uzun süre çalıştırmak isterken işçi de asıl yaşam süresi olan iş dışı zamanı uzatmak ister. İş Kanunu’na göre normal haftalık çalışma süresi en çok 45 saattir. Bu sürenin içine işçinin fiilen çalıştığı “aktif çalışma süresi” ile işin niteliğinden ve işin icrasından kaynaklanan nedenlerle çalışmadığı, ancak çalışma süresinden sayılan haller olarak kabul edilen “farazi çalışma süreleri” de dahildir. Haftalık çalışma süresi, işçi yararına azaltılabilecek, ancak 45 saatten daha fazla belirlenemeyecektir. Yasal olarak bu belirlemenin uygulamada karşılık bulmadığı ise bizzat sermaye güçlerinin kendi kabulleri durumundadır.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği bünyesinde kurulan Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu ile uluslararası yatırım danışmanlığı şirketi The Boston Consulting Group’un hazırladığı Türkiye’nin Küresel Üstünlükleri (The Global Advantages of Turkey) başlıklı rapor 27 Ekim 2008’de yayınlandı. Rapor, yüksek işsizliği, uzun çalışma saatlerini, ucuz ama üretken işgücünü ve hatta işçilerin az hasta olmasını Türkiye’nin üstünlükleri arasında sıralıyor. Rapora göre Türkiye Avrupa’da haftalık çalışma saatleri en uzun ülke. AB ülkelerinde haftalık çalışma saatleri 40-43 saat arasında değişiyorken, Türkiye’de bu rakam 53,7. Raporda işçi başına yıllık hasta olunan günler de çıkartılmış. Buna göre işçilerimiz “sağlam.” Türkiye’de işçiler yılda ortalama 4,6 gün hastalık nedeniyle işe gelmezken, AB ülkelerinde bu rakam 5,7 ila 22 gün arasında değişiyor.²³⁸

²³⁷ Uçkan, s.78.

²³⁸ Sendika, “İşçimiz ucuzdur, çok çalışır, az hastalanır!”, 2011, <http://www.sendika.org/2011/11/iscimiz-ucuzdur-cok-calisir-az-hastalanir/> (29.07.2013)

3.2. TÜRKİYE’DE İŞÇİLEŞMENİN İNŞASI ve İDEOLOJİK STRATEJİLER

Türkiye’de çalışma ilişkilerinin anlaşılabilmesi, kapitalizmin yerleşme ve inşa süreci çerçevesinde anlaşılabilir. Bu çerçevenin inşasının temel aktörü ise devlettir. Bu nedenle Türkiye’de kapitalist çalışma ideolojisinin, devletin ideolojik aygıtlarına vurguyla incelemek daha uygun gözüküyor. Dolayısıyla Türkiye’de kapitalist sınıfın işçilerle ilişkisi Robinson ile Cuma ilişkisine fazlasıyla benzemektedir. Bu ilgiyle, Türkiye’de Robinsonların, Cumaları nasıl inşa ettiğini aynı aşamalarla görmeye çalışalım:

1.Aşama: Uzun yıllar ıssız bir adada yaşayan Robinson, öldürülmek üzere olan bir yabancı kurtarmış ve kendisine her zaman minnet beslemesi için Cuma adını koymuştu. Louis Althusser’in anlayışında ideoloji, toplumsal bir olgu olarak, aygıtlar içindeki ritüellere gömülmüş olarak *çağırma/adlandırma* (interpallation) işleviyle çalışır. Bu süreç öznenin oluşum sürecidir.²³⁹ Egemen ideolojinin topluma kabul ettirdiği düşünceler bir çağırma işlemiyle gerçekleşmiş olur. İdeoloji, karşısındakini çağırarak kendi onu kendi hattına dahil ederek dönüştürmüş de olur. Çağırma eylemi, ideolojik aygıtların uzantıları ile etkileşim içine girildiğinde gerçekleşir. Din, okul, aile, kitle iletişimi, kültür, hukuk gibi kurumların hepsi çağırma işlemine katkıda bulunur. Egemen ideoloji, tabi olanlarca *ussallaştırılarak* günlük yaşama sızar ve yaygın bir söylem olarak dolaşıma girer.

Türkiye’de kapitalist sınıfın oluşumu ile işçi sınıfının oluşumu karşılıklı gerçekleşmiş bir durumdur. Kapitalist sınıf, güç ilişkilerinde daha belirleyici olduğu için kendi ihtiyaçlarının daha çok farkındadır ve kendi geleceğini daha çok düşünebilmektedir. Bu nedenle işçilerin davranımlarını tayin edecek bağımlılık ilişkilerini üretebilmiş, kendini kabullendirecek ussallaştırmaları inşa edebilmiştir.

Kapitalist üretim öncelikli olarak bir ilişkiler setini içerir. Yeniden üretimin gerçekleşmesi açısından ilişkilere katılım ve düzenlemelerin *meşruiyeti* elzemdir. Max Weber meşruiyet iddialarını ussal temeller, geleneksel temeller ve karizmatik temeller olarak üçe ayırmıştır.²⁴⁰ Bu temeller hukuksallıkla, geleneklerle ve otoriteyle ilişkilidir. Mevcut ilişkilerin ussal bir temelde haklı çıkarılması ve savunulması bir **ortak çıkar** algısının şekillenmesiyle de ilgilidir. Kurumlar ve ilişkiler akli bulunarak desteklenmelidir ki yeniden üretim süreci “sağlıklı” olarak devam etsin. Toplumlarda kültürel özelliklerinin, üye bireylerin çalışma kavramına ilişkin sahip oldukları değerler, sahip oldukları çalışma ahlakı üzerinde etkili olabileceği görüşünü ilk olarak, Max Weber ortaya koymuştur. Weber’e göre kapitalizmin Protestanlık inancının yaygın olduğu toplumlarda ortaya çıkmasının nedeni, bu

²³⁹ Sancar, s.52.

²⁴⁰ J.B.Thompson, s.79.

inancın bireylere “çalışma”ya yönelik olarak farklı değerler aşılması ve böylelikle bu tür toplumlarda farklı bir çalışma ahlakı anlayışının oluşmuş olmasıdır. Weber çalışmaya yönelik bu değerler sistemini “Protestan çalışma ahlakı” şeklinde tanımlamıştır.²⁴¹ Tarihsel süreçte “çalışma”ya, toplumlar oldukça farklı şekillerde yaklaşmış, özellikle fiziksel çalışmaya karşı olumsuz bir tutum takınıldığı gözlenmiştir. Çağdaş anlamda ise “çalışma”, toplumun büyük kesimi için normal bir faaliyet olmanın ötesinde, adeta zorunlu olarak olması gerekli bir faaliyet olarak algılanmaktadır.

Devlet aygıtı sınıflara için “çelişkili ilişki”yi sözüm ona eşit ve hür bireyler arasındaki hukuki ilişkiye indirgemekte ve böylece kurduğu politik illüzyonla kendisini yeniden üretmekte; öte yandan da kendisini bu sınıfsal özlerinden yalıtılmış faillerin birliğinin temsilcisi olarak tasvir etmektedir. Burada kapitalist devlet, sistematik bir biçimde, politik kurumları düzeyinde, sınıfsal niteliğini maskeleymektedir. O halde devlet, sınıf hegemonyasıyla yönetilen bir devlettir ve birleştirici işlevi aracılığıyla burjuva sınıfının politik çıkarlarını “genel çıkar” olarak resmeder. Bu durum onun politik bütünlüğünü sağlarken, egemen olunan sınıfların bir araya gelmesini önleyerek amorf halde tutar.²⁴²

Etkinliklerini “milli çıkar” ussallaştırmasıyla meşrulaştıran iktidar, mevcut çıkar ilişkilerinin devamını sağlayacak toplumsal düzenlemeler yaparak bireylerin egemen sisteme uyumlaşmasını kolaylaştırır. Ussallaştırma, mevcut güç ilişkilerini, kurumları ve bir dizi ilişkiyi savunma ya da haklı çıkarmaya yönelik bilgiler setini içerir. Hedef kitleyi de mevcut ilişkilerin desteklenmeye değer olduğu konusunda ikna etmeye çalışır. Bu akıl yürütme içerisinde ideoloji, insanların sosyal, siyasal, ekonomik yapıda ona göre davranacakları ilkelerin çerçevesini belirler. Bu sürecin asıl inşacısı olarak devlet, propaganda, eğitim ve zor aygıtlarını kullanarak bu ilkeleri hayata geçirir. Toplumsal birlik, beraberinde bir siyasal ve toplumsal evren oluşturmaya da zorunlu kılar. Bu uyumlulaşma, bireyleri buna göre biçimlendiren, onları düzenleyen merkezi fikir ve anlamlar dünyasını kapsar. Devlet bireyleri “istikrar”, “düzen”, “adillik”, “müreffeh toplum”, “çağdaş toplum”, “ileri toplum” olma gibi hedeflere göre idare eder. Öteki şeylerin yanında ideoloji aracılığıyla toplumu kurma, statükoyu koruma ve siyasal, toplumsal ve ekonomik mühendislik işlevlerini gerçekleştirme devletin icraatlarına dahildir. Siyasal iktidar, bütünleştirici anlamlar dünyasını ideoloji sayesinde kurar. İdeolojiler kendi söylemi dışındaki her şeyi cehennem, kendi vaat ettiklerini ise cennet olarak lanse eder. İdeoloji iktidar ilişkilerindeki eşitsizlikleri koruma, sürdürme, gizleme ve maskeleyme işlevini yerine getiren bir gerçekliktir. Bu yönüyle, egemenlerin kendi çıkarlarına uygun olarak belirledikleri hedeflere meşruiyet kazandırarak mevcut siyasal,

²⁴¹ Aylin Ünal; Taylan Çelik, Çalışma Ahlakı Kavramına Kültürel Bir Bakış ve Türkiye’de Çalışma Ahlakı, Sosyal Bilimler Yılı: 2010 Cilt: 8 Sayı: 1 Celal Bayar Üniversitesi S.B.E., s.220.

²⁴² Ögütler, V. Saygın ve Çeğin, Güney, **Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği** (2.Basım), Ankara: Tan Yayınları, 2010, s.75.

toplumsal ve ekonomik yapıya süreklilik kazandırmak için statükoyu koruyucu bir rol oynamaktadırlar. Ekonomiyi ortak çıkar iddiasıyla düzenleyen, ekonomik ilişkileri buna göre örgütleyen ve bu sistemi kendi koruması altına alan asli güç devlettir. Devletin elinde bulundurduğu siyasal iktidar doğal olarak ekonomik iktidarla yakından ilişkilidir. Ortak çıkar ilişkileri bu nedenle mutlaka bir iktidar ilişkisini yansıtmaktadır. Devlet, bütün toplumun ortak çıkarını temsil ettiğini, söyleyerek ortak çıkarın temsilcisi olarak iktidar gücünü egemenler lehine düzenler. Toplum bir bütün olarak ortak çıkarlar ve ulusal hedefler etrafında birleştirilmektedir. Toplumla beraber, gerek devletin baskı araçları gerekse ideolojik aygıtları bu amaçla hep devrededirler.

Modern devlet, boyut ve karmaşıklığı açısından hiç şüphe yok ki büyümektedir, ama kapitalizm doğrudan tahakküm sahasını güçlendirdikçe, zorunlu olarak bir sivil toplumun temelini de yaratmaktadır. Baskın sınıf olarak burjuvazi, güçlü ve merkezileşmiş bir devletin baskıcı aygıtıyla proletaryayı otoritesine boyun eğdirmek ve sınıf mücadelesinin günlük gerçekleriyle başa çıkmak zorundaysa da, aynı zamanda da, toplumu parlamenter demokrasi ve serbest piyasa ekonomisi üzerine kurulu kendi kurumları aracılığıyla egemenliği altında tutmak, böylelikle de güç değil, rıza yoluyla meşruiyet edinmek arayışı içindedir.²⁴³

Kapitalist sistemde piyasaya çıkan metaların fiyatını/ ücretini piyasa belirlerken işçiler ile işverenler arasında çatışma konusu olan asgari ücretin tespitinde devlet, müdahil bir güç olarak aktif bir rol oynamaktadır. Çünkü işçilerin toplu pazarlık imkanı bulduğu meselelerde, sınıflar üstü ve tarafsız bir konumda görünerek sermayedarlara bir tür korunma sağlanmaktadır. Oysa sermaye ile bireyler karşı karşıya geldiği durumları devlet, piyasanın olağanlığı olarak görerek müdahil olmaz. Örneğin Türkiye’de asgari ücret bir komisyon tarafından belirlenir. Asgari Ücret Tespit Komisyonu olarak adlandırılan bu komisyon, yasal bir düzenlemeyle işler. Komisyon üçlü bir yapıya sahiptir ve komisyonda hükümet, işçi ve işveren eşit olarak temsil edilmektedir. Komisyon, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın tespit edeceği birinin başkanlığında toplanmaktadır. Hükümet kesimini Çalışma Genel Müdürü, İşçi Sağlığı Daire Başkanı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Devlet Planlama Teşkilatı ve Dış Ticaret Müsteşarlığı’ndan birer görevli üye temsil ederken, bünyesinde en fazla üyeyi barındıran en üst işçi ve işveren kuruluşları, değişik işkollarından seçtikleri beşer üye ile temsil edilmektedir.²⁴⁴ Asgari ücret, komisyondaki üye oylarının çoğunluğu ile belirlenmektedir; ancak çoğunlukla asgari ücret kararları hükümet-işveren çoğunluk oylarıyla, işçi kesiminin karşı oyuyla belirlenmektedir. Sonuç şudur ki, şimdiye kadar işçi kesiminin talep ettiği ücretin yanına bile yaklaşmayan düzeyde ücret artırımları söz konusu olmuştur.

²⁴³ Alan Swingewood, **Kitle Kültürü Efsanesi**, çev. Aykut Kansu, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1996, s.11.

²⁴⁴ TBMM, İş Kanunu, Madde 39, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4857.html> (27.07.2013)

Türkiye’de bireysel çalışma ilişkilerini düzenleyen en son yasal düzenleme 2003 yılında kabul edilen 4857 sayılı **İş Kanunu**’dur. İş Kanunu’nda bireysel çalışma ilişkilerinin tarafları tanımlanarak, tarafların iş sözleşmesinden doğan temel borçları düzenlenmekte, çalışma koşullarının sınırları tespit edilmektedir. İş Kanunu çalışma ilişkilerinin sınırlarını çizerek, bu sınırları aşmamak kaydıyla, çalışma ilişkisinin içeriğinin ne şekilde düzenleneceğini taraflara bırakmaktadır. Çalışma ilişkisinin tarafları bu şekilde çalışma koşullarını, yasal düzenlemelerin dışına çıkmamak kaydıyla, kendileri tespit edebilmektedir. Taraflar, bu çalışma koşullarını *iş sözleşmesi* aracılığı ile düzenlemektedir. İş sözleşmeleri yapılan işin niteliği, piyasa koşulları ve tarafların isteğine bağlı olarak farklı türde yapılabilmektedir. İş sözleşmesinin gösterdiği en önemli durum, işçi ile işveren arasındaki *bağımlılık* unsurudur. Bağımlılıktan kastedilen, işçinin işverene karşı olan kişisel/hukuki bağımlılığıdır. Zira işçi, işverenin otoritesi, yönetimi, gözetimi ve denetimi altında, onun vereceği emir ve talimatlara göre iş görmek zorundadır.²⁴⁵

1980’li yıllara kadar işçiler genellikle tam zamanlı iş sözleşmeleri ile çalışırken, neoliberal politikaların uygulanmaya başlamasından sonra değişen çalışma biçimleri nedeniyle esnek çalışma rejimi adı verilen kısa süreli iş sözleşmeleri yapılmaktadır. Hatta gelinen noktada, taşeron ve kiralık işçi sistemi nedeniyle işçiler işveren ile herhangi bir iş sözleşmesi yapmamaktadır. İş sözleşmelerini işçiler ancak taşeron ya da kiralama şirketiyle yapmaktadır. Dolayısıyla işçi, bu koşullarda nerede, ne zaman, ne kadar ve kime çalışacağını bilemeden bu sözleşmeyi yapmaktadır. Türkiye’de bu uygulamalar 2003’teki kanunla başlamıştır. Temmuz ve Ağustos aylarında ise peş peşe yürürlüğe giren kanunlarla SSK, Bağ-Kur ve Türkiye İş Kurumu’nun (İŞKUR) yeniden yapılandırılmış ve sosyal sigorta kurumları arasında koordinasyonu* sağlayacak Sosyal Güvenlik Kurumu oluşturulmuştur. Her şeyin alınıp satılabilir nesneler haline geldiği bir süreç içerisinde sözleşme özgürlüğü ilkesi hukuki-etik yaşamın temel belirleyeni haline gelir. Bu bağlamda sözleşme, toplumsal ilişkilerin sözleşmelere konu şeyler haline gelmesine ya da günlük hayattan dışlanmasına yol açan düzenleme aracı haline gelir. Yani sözleşme özgürlüğü ilkesi, kapitalizmde metalaşma sürecinin hukuki düzenlenişini içerir. Bu durum, neoliberal söylemin emek anlayışıyla büsbütün uyumludur: Emek de bir meta olduğuna göre diğer metalar gibi serbestçe alınıp satılabilmelidir. Zaman içerisinde işgücünün yeniden üretiminde maliyeti kamudan alarak bireye yükleyen bir anlayışın gelişmesi ve bununla bağlantılı olarak, sözleşme serbestisi

²⁴⁵ Uçkan, s.68.

ilkesinin bütün kısıtlamalarından kurtularak iş hukuku içerisinde yeni bir anlam kazanması, sosyal güvenlik düzenlemeleri de değişmeye başlamıştır.²⁴⁶

İşveren, devir sırasında yazılı rızasını almak suretiyle bir işçiyi; holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinde veya yapmakta olduğu işe benzer işlerde çalıştırılması koşuluyla başka bir işverene iş görme edimini yerine getirmek üzere geçici olarak devrettiğinde geçici iş ilişkisi gerçekleşmiş olur. Bu halde iş sözleşmesi devam etmekle beraber, işçi bu sözleşmeye göre üstlendiği işin görülmesini, iş sözleşmesine geçici iş ilişkisi kurulan işverene karşı yerine getirmekle yükümlü olur.²⁴⁷

Bu tür esnek çalışma ilişkileri emek gücünün daha çok ucuzlaması yani daha çok sömürülmesiyle sonuçlanmaktadır. İşverenler, işgücü maliyetini düşürebilmek için kimi zaman işçisini ödünç verebilmekte veya dışarıdan işçi ödünç alabilmekte veyahut işlerinin bir kısmını alt işverene yaptırabilmektedir. İşçi ve işverenin hak ve sorumluluklarını düzenleme amaçlı olduğunu belirten 4857 sayılı İş Kanunu, bütün işyerlerine, bu işyerlerinin işverenleri ile işveren vekillerine ve işçilerine faaliyet konularına bakılmaksızın uygulanacağını belirtir. Kanun çeşitli tanımlarla tarafların niteliğini ve yapılacak iş görmenin sınırlarını belirler.

Bir iş sözleşmesine dayanarak çalışan gerçek kişiye işçi, işçi çalıştıran gerçek veya tüzel kişiye yahut tüzel kişiliği olmayan kurum ve kuruluşlara işveren, işçi ile işveren arasında kurulan ilişkiye iş ilişkisi denir. İşveren tarafından mal veya hizmet üretmek amacıyla maddî olan ve olmayan unsurlar ile işçinin birlikte örgütlendiği birime işyeri denir.²⁴⁸

Bir kişinin herhangi bir işte çalışıyor olması, onun işçi sayılması için yeterlidir. İşin bedensel, fikri olması veya uzun-kısa süreli olması, kamu sektörüne veya özel sektöre ait bir iş olması, alınan ücretin miktarı durumu değiştirmez. Çalışanlar arasında memur ve işçi gibi yasal ayrımlar söz konusudur. Bu yasal farklılıklar devletin ideolojik pozisyonlanışıyla ilgilidir. Memur ve işçi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Memurlar, devleti kamu hizmetlerini yerine getirmekle görevlendirilmiş, atamaları, görev ve yetkileri, hakları ve yükümlülükleri, aylık ve ödenekleri ile diğer çalışma koşulları kanunla düzenlenen kişilerdir. İşçiler iş sözleşmesi ile işe alınırken, memurlar atama yolu ile işe başlamaktadır. Çalışma koşulları ve ücretler, işçilerde pazarlık yolu ile tespit edilirken, memurların çalışma koşulları yasayla belirlenmiştir. Bunun yanı sıra memurların iş güvencesi düzeyleri işçilere göre çok daha yüksektir.

İşçi iş sözleşmesiyle işverene belli bir zaman için emek gücünü kullandırma taahhüdü verir; İş Kanunu'na göre, bu işçinin işverene borcudur. İş görme borcunu oluşturan iş, bedensel, zihinsel, teknik, bilimsel veya artistik olabilir. Ücret iş sözleşmesinin en temel

²⁴⁶ Özdemir, Ali Murat, s.55.

²⁴⁷ İş Kanunu, Madde 7, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4857.html>, (26 Temmuz 2013)

²⁴⁸ İş Kanunu, Madde 2, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4857.html>, (26 Temmuz 2013)

unsurudur; ücretin belli olmadığı bir iş sözleşmesinin varlığından söz edilemez. Ücret, işçinin işi yapmasının karşılığı olarak işverenin, ödemesi gereken yükümlülüğüdür. İş Kanunu'nda ücret, “genel anlamda ücret bir kimseye bir iş karşılığında işveren veya üçüncü kişiler tarafından sağlanan ve parayla ödenen tutardır.” biçiminde tanımlanmıştır. Ücret iş sözleşmesinin kurucu unsurudur. Ücret, işçinin ve ailesinin yeniden üretimini sağlayacak tek geçim kaynağıdır. Dolayısıyla iktisadi ve sosyal boyutu olan ücret, iş sözleşmesinin asli unsuru olarak bireysel çalışma ilişkilerinin en temel konularından birisini oluşturmaktadır. İş ediminin karşılığı olarak işçi açısından bir hak, işveren için ise karşı edim olarak borç niteliğini taşımaktadır. Ücret konusu da kanunlarla düzenlenir. Kendi istençlerince, iş sözleşmesinin tarafları aralarında anlaşarak ücretin miktarını belirleyebilirler. Dolayısıyla bir rıza oluşumu söz konusudur. Oysa dikkat edilmesi gerekir ki, ücret kapitalizmdeki sömürü ilişkilerinin kapısını açarak asıl gerçekliği ortaya çıkaracak olan anahtardır da. Üzerinde uzlaşmış, emek gücünün değerinin maddi bir temsili olan ücret, bir sahtekardır aynı zamanda. Marx'ın *Kapital*'deki vurgusu bu yönlüdür:

Kölenin bütün emeği karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür. Buna karşılık ücretli emek söz konusu olduğunda, tersine, artık emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile karşılığı ödenmiş emek olarak görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emek, mülkiyet ilişkisi ile, diğerlerinde ücretli işçinin karşılığını almadan harcadığı emek para ilişkisi ile gözlerden saklanır. Emek gücünün değerinin ve fiyatının ücret biçimine veya bizzat emeğin değerine ve fiyatına dönüşmesinin ne kadar belirleyici bir önem taşıdığı böylece anlaşılmış oluyor. Hem kapitalistin hem de işçinin hukuk konusundaki bütün düşünceleri, kapitalist üretim tarzının bütün gizemlileştirmeleri, bütün özgürlük yanılsamaları, bayağı iktisadın bütün özürücü laf ebelikleri, gerçek ilişkiyi görünmez kılan ve tam karşısını gösteren bu görünüm biçimine dayanır.²⁴⁹

Ancak İş Kanunu açısından ücretin miktarını belirlemede tarafların sahip olduğu serbestlik *asgari ücret* ile sınırlandırılmıştır. *Asgari Ücret*, işçiye ödenebilecek en alt seviyede ücrettir. *Asgari ücret* işçinin ve ailesinin insan onuruna yaraşır biçimde bir hayat sürdürmelerini sağlayan, temel ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli; kanunla garanti altına alınmış ve otoriter bir düzenleme yoluyla devletçe tespit edilmiş, ulusal seviyede ve tüm meslekler için geçerli olan ücrettir.²⁵⁰ *Asgari ücret*, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nca ve *Asgari Ücret Tespit Komisyonu* aracılığıyla en geç iki yılda bir saptanmaktadır. *Asgari Ücret Tespit Komisyonu* beşi devlet, beşi işçi ve beşi işveren temsilcilerinden olmak üzere on beş üyeden oluşmaktadır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın tespit ettiği üyelerden birinin başkanlığında en az on üyenin katılımıyla toplanır. Komisyon üye oylarının çoğunluğu ile karar verir. Oyların eşitliği halinde, başkanın bulunduğu taraf çoğunluğu sağlamış sayılır.

²⁴⁹ Marx, *Kapital* I, s.518.

²⁵⁰ Pir Ali Kaya, “Bireysel Çalışma İlişkilerinin Düzenlenmesi”; *Çalışma İlişkileri Tarihi* (Komisyon), Eskişehir: A.Ö.F., 2012, s.90.

Daha önce değindiğimiz gibi, kendini sınıflarüstü bir konumda gösteren devletin, iki ayrı tarafın karşı karşıya geldiği durumda hakemlik yapması beklenirken kendisi de taraf olmayı seçmektedir. Devletin tarafsızlığı ilkesi, fiili olarak ortadan kalkmaktadır. Hangi tarafın taleplerini desteklerse desteklesin bu ilke ortadan kalkacaktır. Bu durum da işçilerin taleplerine karşı işverenleri korumaktan başka bir anlama gelmez. Kanuni asgari ücretin altında olmamak kaydıyla ücret miktarı, tarafların anlaşmasına bağlıdır.

Ayrıca “eşit işe eşit ücret” ilkesi uyarınca aynı miktarda iş veya eşit değerde bir iş için başta cinsiyet olmak üzere benzer durumda olan işçiler için farklı bir ücret tespiti söz konusu olamaz.

İş ilişkisinde dil, ırk, cinsiyet, siyasal düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplere dayalı ayırım yapılamaz. (...) İşveren, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça, bir işçiye, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapamaz. Aynı veya eşit değerde bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük ücret kararlaştırılmaz.²⁵¹

2. Aşama: Robinson kendi yaşam anlayışı doğrultusunda Cuma’yı biçimlendirmek istiyordu ve bunun için en başta onu biçimsel olarak kendisine benzetmek istedi. Biçimsel benzerlik Cuma’da, bir statü hissi uyandıracaktı. Çıplak olan Cuma, Robinson gibi elbiseler giyecek ve mutlu olacaktı. Bir birleştirme stratejisiyle kişiler, onları ayırabilecek farklılıklardan bağımsız olarak kolektif bir kimlikte kucaklayan ve onlarda ortak hedeflere doğru bir arzu yaratan atmosferde tutularak tahakküm ilişkileri kurulabilir ve sürdürülebilir. Yaygın eğitim kurumları, medya vb. araçlarla benzer yetilere, alışkanlıklara, tutumlara ve ilgilere sahip bir kitle yaratılarak kapitalist üretim tarzının inşası ve kapitalist toplumun yeniden üretimi yapılandırılır. Kapitalizmin tipik stratejilerinden biri **standardizasyon**dur. Daha önce de değindiğimiz gibi kapitalist toplum, meta toplumdur. Genelleşmiş meta mübadelesinin biçimselliği ile kapitalist toplumun sembolik mübadelesi örtüşen bir standartta şekillenir. Muhtelif dilsel ve kültürel farklılaşmalar devlet otoritesinin müdahaleleriyle standartlaşır. Merkezi eğitim teşkilatlarıyla ulusal bir ortak dil oluşturulur, konuşma ve davranma, ihtiyaçlar ve bunların temini birbirine benzeşmeye başlar. Milli nosyonlar, marşlar, bayraklar, armalar gibi ulusal bütünlüğü temsil eden semboller hayata dahil olur. Birlik, kolektif kimlik ve özdeşleştirme sembollerinin inşası, **bütünün simgeleştirilmesi** olarak tarif edebileceğimiz bir stratejidir. Yaşam tarzlarında ve meta üretiminde standardizasyon stratejisi etkinken kapitalizmin felsefî ideolojisi olan liberalizm bireyi bütün bağlarından koparmaya çalışan bir ideoloji olarak devrededir. Mülksüz olanların meta ilişkilerine girmesi ancak emek

²⁵¹ İş Kanunu, Madde 5, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4857.html>, (26 Temmuz 2013)

güçlerinin meta olarak ortaya çıkmasına bağlıdır. Her tür geçinme aracından da kopmuş olan birey emek gücü metasını satarak meta piyasasına dahil olmak zorunda kalacaktır. Kapitalizmin girişimcilik ideolojisi bireyleri, emek piyasasına emek gücü metası sunmak üzere sevk edecektir.

Toplumsallığın temel kurumlarından biri olan aile, sömürü ilişkilerinin hafifletilmesi beraberinde toplumsal dayanışma ilişkilerini de kurar. Özellikle de küçük meta üretiminin yaygın olduğu kapitalist toplumlarda, emek sömürüsünü perdeleyen bir işleve sahiptir. Emek ve güç ilişkilerinin kuruluşunda cinsiyet ve akrabalık ideolojilerinin rolü önemlidir. Emeğin aile içindeki ilişkileri model olarak ideoloji aracılığıyla toplumsal bir kimlik olarak kurulması, aile dışındaki ekonomik davranışı da belirler.²⁵² Kapitalizm, üretim tarzına göre, maliyeti düşük tutmanın bir yöntemi olarak geleneksel bağlılıkları korumuş, pre-kapitalist unsurları sürdürmeyi yeğlemiştir. Minnettarlık ve karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin sürdürülmesi emek sermaye çatışmasının görünmezleşmesini de sağlamaktadır. Jenny White'ın şu satırları bu bağlamda ilgi çekicidir:

Türk halkı (...) kendilerini büyük bir ailenin (ya da ataerkil aile modeline göre yapılanmış bir grubun) yerini bilen üyeleri olarak görüyorlar. Patriyark onların maddi yeniden üretimlerini sağlayamazsa, diğer aile üyeleri birlikte çalışır, günden güne hayatta kalabilmek için emeklerini ve varlıklarını birleştirirler. (...) Türkiye’de işçi sınıfından insanlar para kazanmanın yanı sıra, rollerinin gereklerini, ailelerine, babalarına, ustalarına ya da devlete karşı vazifelerini yerine getirene kadar çalışırlar. (...) Türk toplumsal ve çalışma sisteminin çoğu ataerkil aile modelindeki hiyerarşiye göre kurulmuştur. Bu hiyerarşi içinde hayal kırıklığı dışı vurulmuş bir direniş değil, aşığı doğru bir bastırma olarak ifade edilir.²⁵³

Bu kurumlar arasında güç düzeyi açısından bir farklılaşma olduğu iddia edilemese de tarihsel dönemlere göre etkinlik ve etkililik farkları mümkündür. Örneğin Althusser, kapitalizm öncesi dönemde din kurumunun, *egemen* bir DİA olduğunu; dini işlevin yanında öğretim, kültür ve haberleşme gibi işlevleri de kendinde topladığını belirtir. Olgun kapitalist formasyonlarda ise *öğretimsel ideolojik aygıt*, egemen konuma getirilerek eski egemen DİA’ya karşı şiddetli bir siyasi ve ideolojik sınıf mücadelesi yürütmenin aracı olarak kullanılmıştır.²⁵⁴ Okul tüm toplumsal sınıfların çocuklarını, ana okulundan itibaren çeşitli yöntemlerle, çocuğun “etkiye en açık” olduğu çağda aile ve okul kurumunun yıllar boyu sıkıştırmasıyla, egemen ideolojiyi çocukların kafasına yerleştirir. Ortaokul ya da lisesin

²⁵² Jenny B. White, **Para ile Akriba: Kentsel Türkiye’de Kadın Emeği**, çev. Aksu Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.127.

²⁵³ White, s.111.

²⁵⁴ Althusser, s.145 ve s.178; Slovaç Zizek, **İdeolojiyi Haritalamak**, çev. Sibel Kibar, Ankara: Dipnot Yayınları, 2013, s.176-177.

bitimiyle geniş bir insan kütlesi, üretimin içine düşer; çok azı ise daha üst kadrolar için okumaya devam eder.²⁵⁵

3.Aşama: Robinson kendisi ile Cuma'nın yaşam alanlarını ayırarak, Cuma'nın astlık durumunu unutmamasını da istiyordu. Astlık ilişkisi Cuma'nın her daim katlanacağı ve hoşnutlukla sürdürebileceği bir durum olmayabilirdi. Bu nedenle Cuma'ya güvenmediğinden kendisi daha korunaklı bir alana yerleşmişti Robinson. Tahakküm ilişkileri bireyleri her zaman kolektivite içerisinde birleştirmez. Çoğu kez egemenlere başkaldırma, meydan okuma potansiyeli taşıyan grupları *parçalayarak* onları “zararlı”, muzır, fitne olarak niteleyerek onların etkin bir muhalif güç olmasının önünü kesmeye çalışır. Literatüre böl-parçala-yönet siyaseti olarak geçmiş olan bu ideolojik tarzın tipik stratejisi *farklılaştırmadır*. Türkçenin çalışma ile ilgili deyimlerinden birini “gavur gibi çalışmak” olması bu bakımdan ilgiye değerdir. Bu stratejide kişi ve gruplar arasındaki farklılıkları, bölünmeleri vurgulayarak onların bütünleşmesini engelleme çabası söz konusudur. Farklılaştırmaya yakın bir strateji de *ötekinin sansürlenmesidir*. Çeşitli hak taleplerinde bulunan ya da greve giden işçilerin talepleri, farklı nedenlerle ilişkilendirilerek olumsuz bir algı yaratılmaya çalışılır. Örneğin Türkiye’de taleplere taraf olan işletme sahipleri ya da siyasal iktidar, muhafazakar değerlere vurgu yaparak işçilerin taleplerini, genel eğilim olarak toplumsal kabul görmeyen “düzen bozucu”, “devlet düşmanı”, “kızıl”, “bölücü”, “yabancılarla işbirlikçi”, “kandırılmış” gibi sıfatlarla ilişkilendirilerek görünmezleştirmeye, olumsuzlaştırmaya çalıştığı sıkça görülen bir durumdur. Çalışanlar hak arama veya çatışma yerine sulh yapmayı tercihe yönlendirilirler. Bu strateji de tehditkar olarak algılanan unsurları sansürlenerek düşmanlaştırılması modeline dayanır. Ötekileştirme stratejisi çoğu zaman *birleştirme* stratejisiyle beraber yürütülür. Çünkü yaratılan düşman, her zaman bir tehdit oluşturacağından, tehdide karşı birleşme çağrısı da içerir. Birleştirme stratejileri genel olarak çalışma ile ilgili motivasyonel olduğu halde parçalanma stratejileri gizleme veya görünmez kılma durumunu ortaya çıkarır.

Kapitalizmin 1970’lerde başlayan kriziyle birlikte söz konusu olan yeniden yapılanma çalışma sürecinin düzenlenmesinde yeni teknolojilerin yaygın olarak kullanılmaya başlaması, emek süreçlerinde esneklik, küçük işletmelerin yaygınlaşması ve “refah devleti” anlayışının terk edilmesi söz konusu oldu ve kapitalizm uluslar arası genişlikte yeniden bir yapılanma geçirdi. Büyük işletmeler parçalanarak meta üretimini dünya çapında genişletti; devletin istihdam sahaları özelleştirildi. Çalışma ilişkileri de bu süreçte neoliberal anlayışla şekillendi. Yeni birikim stratejisinde kurulan ücretlilik ilişkisi, Türkiye’de özellikle 1980’den sonra, “artı değer üretiminin meşruiyetini ve sürdürülebilirliğini sağlayan mekanizmaların ağırlık

²⁵⁵ Althusser, s.180.

merkezinin hukuki-siyasal üstyapıdan ideolojik-kültürel üstyapıya doğru kaydığı”²⁵⁶ söylemek doğru olur. Firmalar işçilerin çalışmaya severek “katlanmaları” için çeşitli motivasyon yöntemleri geliştirmişlerdir ancak işçilerin toplu hareket ederek kendi arzularını idretmelerinin önüne geçmeyecektir bu, işletmenin hedefleriyle birleşme. Sermaye için her zaman çalışma ilişkilerinin üzerinde egemenlik asıl mesele olduğuna göre, işçi sınıfının sermayenin çıkarlarıyla da örtüşen bir parçalanmaya maruz kalması toplu hareket etmelerinin önüne geçebilir.

Metal sektöründe işyerlerinde yıllardır “öneri” sistemi uygulanıyor. Bu sisteme göre işçiler, üretimlerle ilgili düşünce ve önerilerini bir kağıda yazarak kutuya atıyor ve bu değerlendirilmeye alınıyor. Fabrikanın yararlanabileceği öneriler değerlendiriliyor. İşçiler bu uygulamanın işçileri rekabete soktuğunu fark etmişler. Bursa Renault fabrikasında bir işçi şöyle diyor:

İşçiler “3 işçinin yaptığı iş şu biçimde yapılırsa, bu işi 2 kişi de yapabilir”, diye öneri verebiliyor. Zaten patronun az işçiye çok iş yaptırmak istediği belli. Bu nedenle, bu önerilerin uygulanabilme koşulları var mı yok mu diye bakmadan bu öneri onlara mantıklı geliyor ve “Artık bu işi böyle yapacağız” deniliyor. Böylece işçilerin yükleri daha çok ağırlaşıyor. Daha sonra da bu işçilere iyi gözle bakmıyor kimse.²⁵⁷

Esneklik uygulamalarının emek piyasasına yansması işçilerin üç temel gruba bölünmesi şeklinde karşılık bulmaktadır: (1) Tam gün çalışan, iş güvencesi ve ücretleri görece yüksek, yeni teknolojilerle donanmış, merkez firmalarda istihdam edilen işçiler; (2) Tam gün çalışmakla birlikte, ilk gruptakilere göre daha sıradan niteliklere sahip, çoğunlukla rutin işlerde çalışan, işten atılma riski yüksek olan işçiler; (3) Yarı-zamanlı, geçici, sabit süreli sözleşme kapsamında, esnek uzmanlık modelinde çevre ya da taşeron firmalarda, veya evde parça başı iş üzerinden çalışanlardan oluşan, iş güvencesinin düşük olmasından dolayı sayısal esnekliğin en yoğun olduğu işçi grubu.²⁵⁸ Bu formel farklılıklar işe katılan işçilerin işle ve genel olarak yaşama katılmalarıyla ilgili önemli bir belirleyicidir. İşçi için geçinmenin temel yordamı olan çalışma, ona dahil olmanın duygusal ve düşünsel yanını da belirler. İşçilerin, işverenle ve diğer işçileriyle ilişkiler de iş sürecine katılım koşullarıyla ilişkili olarak yapılır. Kendinden daha kötü durumda olan işçileri gözleyen bir işçinin kendi “haline şükretme” olasılığı yüksek olduğu gibi, kendinden görece daha “iyi” durumda olan işçilerin durumuyla kendini karşılaştıran işçi, ayrıksı kalabilir. Sınıf olarak düşünüldüğünde kendi içinde bu hiyerarşik bölünme, çıkar ortaklığının algısını zorlaştırarak, mücadelenin ortaklığını sekteye uğratacaktır.

²⁵⁶ Yasin Durak, **Emeğin Tevekkülü**, İletişim Yayınları, 2011, s.23.

²⁵⁷ “Öneri Sistemi İşçileri Bölüyor”, Evrensel gazetesi, 21.10.2012.

²⁵⁸ Ansal, s.23.

İşçiler etnik aidiyetlerine göre, dini ve siyasi anlayışlarına göre, cinsiyetlerine göre farklılaştırılabilir. Sermaye güçleri, bu parçalama/bölme imkanlarını kullanmaktan geri durmayacaktır; ancak çalışmanın temel biçimi olan ücretlilik olduğuna göre, ücretin kendisi de bir hiyerarşi yaratma aracı olarak kullanılabilir. Güvenceliler ve taşeron çalışanlar olarak da ayrılabilir. Örneğin yaşam boyu iş garantisi verilmesi, işçileri, çok daha kolay bir şekilde işbirliğine davet eder. Bu nedenle, firmalar hayatiyet taşıyacak denli önemli olan ana işi, sürekli işçiler tutarak, daha önemsiz işleri ise taşeron işçilere yaptırabilir. Böylelikle ortaya *imtiyazlı* bir işçi kesimi çıkar. Bu imtiyazlı işçiler görece olarak daha çok kazanırlar. Taşeron işçilerin genellikle sendikal veya sosyal korumalardan uzak olması daha çok sömürüyle karşı karşıya olacaklarını da gösterir. Seçkin işçilerle daha çok sömürülen taşeron işçiler arasında bir kutuplaşmanın başlaması neredeyse kaçınılmazdır. Aynı sınıfa mensup olmalarına karşın birlikte hareket edemez olurlar; kendi aralarındaki çelişkili durum daha çok görünür olur ama büyük resimdeki çatışma örtbas edilmiş de olur. Bu nedenle sınıf içi hiyerarşi, gerçekliği görünmezleştiren bir ideoloji kurar.

Ücretlilerin kişisel gelişme yeri olarak görülen işletme imajı, temelde ideolojik bir icattır. Gerçek dönüşümlerin algılanmasına engel olur. Şöyle ki: Çalışmanın yerine makineleri koyan işletme, önceden istihdam ettiği fiili çalışan sayısının çok az bir bölümüyle daha çok ve daha iyi üretir ve seçtiği seçkin emekçilere imtiyazlar sunar; bunların bedeli ise çok sayıdaki emekçinin işsizliği, işin geçiciliği, artan sayıda insanın niteliksiz emeğe dönüşmesi ve iş güvencesinden yoksun kalmasıdır.²⁵⁹

Taşeron çalışanlar arasında da farklı haklar söz konusu olduğundan çalışanlar, bu ilişkilere neden girdiklerini düşünmekten çok, kendi düzeyindeki insanlardan farklılıklarına dikkat çekeceklerdir. Daha üst ilişkilerin aşılmasının daha zor görünmesi, en yakın planda gördükleri farklılıkları açıkça haksızlık olarak gördüklerinden ilk tepkileri bu farklılıklara olmaktadır. Bu da temel sömürü ilişkilerini örtbas eden bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. İzmir Büyükşehir Belediyesi şirketlerinden, İZENERJİ’de çalışan Rıza Yıldız adındaki bir işçi aynı iş kolunda çalışan farklı taşeronların, çalışma koşullarının farklılığını dile getiren konuşmasını şöyle sürdürüyor:

Aynı iş kolunda çalıştığımız işçiler içerisinde en zor şartlarda biz çalışıyoruz. Diğer işçilerin aldığı ücretler de, doğum, ölüm izinleri, eğitim yardımları hepsi bizden yüksek ve arada uçurum var. Sosyal yardımları çıkarırsak asgari ücret alıyoruz. Bu farklara bir de hükümetin yaptığı zamlar eklenince hiç geçinemiyoruz.²⁶⁰

Bugün dünyanın birçok ülkesinde göçmen işçiler bulunmaktadır ve daha ucuza çalışmak zorunda kalırlar. Daha ucuza çalıştıkları için yerleşik işçilerin ücretlerinin baskılanması aracı olarak kullanılmış olurlar ve yerleşik işçilerin tepkilerini çekerler. Bu da

²⁵⁹ Gorz, İktisadi Aklın Eleştirisi, s.89-90.

²⁶⁰ “Ücretler arasında yüzde 50 fark var”, Evrensel gazetesi, 22.10.2012.

aynı sınıfın iki kesimi arasında bir gerilim oluşmasına neden oluyor. Tofaş fabrikasında çalışan bir işçi gazeteciyle şöyle konuşuyor:

Bekarım, ailemle yaşıyorum. Eğer evli olsam, kirada oturacağım. Bu ücretle nasıl geçineceğim size soruyorum? Aynı bölümde, aynı işi yaptığımız işçi abilerimiz var. Bazıları 2 bin 800 lira ücret alıyorlar, bir pazar mesaisine geldikleri zaman 100 lira veriliyor. Benim gözüm onların ücretinde değil, eski işçilerin kıdemleri olmasını anlıyorum; fakat bu kadar fark olmaması gerekir.²⁶¹

Benzer bir durum farklı etnik mensubiyetler için de geçerli olmaktadır. Örneğin Türkiye’de, Kürt kökenli işçilerin birçok sektörde daha ucuza çalışıyor oluşu, Türk kökenli işçilerin gözüne batmaktadır ve zaman zaman ırkçı tutumlara varacak kadar karşıt pozisyonlar üretmektedir. İşçilerin yoğun olarak yaşadığı bazı semtlerde fiili saldırılar dahi olmaktadır.

Kadın ve erkek işçiler arasında cinsiyete dayalı bir gerilim olmamakla beraber, ücretlerin baskılanması açısından önemli bir hiyerarşi ortaya çıkar. Kadın işçilerin daha ucuza çalışması genel olarak ücretlerin daha düşük düzeyde seyrine neden olur.

Tekstil iş kolunda, çoğunlukla kadınların tercih edilmesinin sebepleri arasında, kadınların el becerilerinin erkeklere oranla daha gelişmiş olduğu, daha özverili çalıştığı ve detaylara daha önem verdiklerini söyleyen patronlar, üretim sürecinde ise kadınları vasıfsız işçi olarak çalıştırıyor. Zaten toplumsal yapı içinde baskıya ve sömürülmeye hiç de yabancı olmayan kadın işçiler tam olarak aynı sebeple patron tarafından, kolayca işten çıkarılabilen işçiler olarak görülüyor.²⁶²

Siyasal farklılaşmaların özellikle işçiler arasında toplu hareket etme söz konusu olduğunda ve sendikal mücadele konusunda bölünmeler yarattığı ortadadır. Siyasal iktidara yakın görüşleri paylaşan işçiler genellikle, talepler konusunda daha çabuk uzlaştıkları için öteki işçilerin tepkisini çekerler ve işçi sınıfı içinde bölünme yaratırlar. Çoğu kez, “sarı sendika” adı verilen egemenlerin çıkarlarına uygun şekilde işçilerin hareketliliğini kontrol edebilmek için kurulan örgütlenmeler de söz konusudur. Bu tür örgütlenmeler ideolojik kutuplaşmanın en açık biçimde görülen yapılarıdır. Egemenlerin işçi sınıfının arasına başarılı sızma girişimidir ve amacına uygun olarak işçiler arasında bölünme yaratır. “Sarı sendika”lar ideolojik manipülasyonun en açık görüldüğü yer sayılabilir. Emeğin kendini düşünmesi ve tanımlaması çeşitli araçlarla sürekli engellenmiş, toplumun kurucu unsuru olmaktan çıkarılmış, genel işçi kategorisi vasıflı işçi, vasıfsız işçi, beyaz yakalı çalışan gibi üretim örgütlenmesinden kaynaklanan sıfatlarla bütünlük algısı parçalanmış; milliyetçi, müslüman, orta sınıf mensubu türünden üretim dışı kimlikler de aynı şekilde emeğin bölünmesi sonucunu

²⁶¹ “Ücretler arasındaki uçurum giderilmeli”, Evrensel gazetesi, 21.10.2012.

²⁶² Yarin Haber, “Kadın işçiler iki kat fazla sömürülüyor”, <http://yarinhaber.net/news/> 2013, (04.08.2013)

doğurmuştur. Böylelikle de emeğin kolektif hakları, bireysel haklar manzumesine dönüşmüştür.²⁶³

4.Aşama: Robinson, kendi “hizmetkarlığını” yapabilmesi için Cuma’nın belli yetenekleri kazanması, verdiği komutları yerine getirebilmesi gerektiğinin farkındadır. Kendi dilini öğrettikten sonra yapması gerekli işler konusunda onu eğitir. Kapitalist üretimin günümüzde geldiği noktada işlerin iyice incelmış olması, üretimi yapacak olanların birçok hüneri kazanmasını gerektirir. Ayrıca kapitalist mantığın içselleştirilerek doğallaşması, bir hegemonyanın sürekli olarak yeniden üretilmesini de gerektirir.

Kapitalist çalışma etiği üzerine şimdiye kadar önemle eğilen kişilerden biri Max Weber’dir. Weber, “kapitalizmin ruhu” olarak girişimciliği görüyordu. Kapitalizmin kültürel atmosferinin sürekli olarak “dahiler”i, “girişimciler”i, “öncüler”i, “yaratıcılar”ı, “örnek adamlar”ı yüceltmesinin, bir yön haritası çizmenin ideolojisi olduğunu söyleyebiliriz. Girişimci insan modeli özel mülkiyet, çalışma ahlakı algısının “haklılaştırılması” ile yakından ilgilidir: “Tembel”, çalışmayan bir insana göre elbette “çalışan”ın, girişimcinin daha fazla mülk edinmesi haktır. Günümüzün girişimcilerinin nitelikleri teknolojik gelişmeleri yakından izleyen, yenilik yapmasını bilenler, yeni kar olanakları yaratanlar olmaktadır. Girişimciler, toplumları silahlarıyla değil, ürün ve hizmetleriyle değiştiren yeni fatihler olarak görülürler. Yaratıcı düşünme ve kar etme metotları geliştirme ekonomiyi canlandırmak için elzem görülmektedir. Hele de kriz zamanlarında sıra dışı bir mücadele eden kişi olur girişimci. Bu nedenle en başta eğitim kurumlarıyla girişimcilik ideolojisi insanlara aktarılır. Okullar, öğrencileri daha öğrenciyken girişimci bir ruhla donatmaya çalışır. Özellikle neoliberal kapitalizmin eğitimden öncelikli talebi, girişimci insanlardır.

TÜSİAD Başkanı Ümit Boyner, “girişimcilik olgusu ve girişimciler, Türkiye’nin gelişmesinde, kalkınmasında sürekli tetikleyici, yenilikçi roller üstlendiler. Yine, dünyadaki tecrübe göstermektedir ki, girişimcilik olgusunun geliştiği, girişimciliğin gelişme olanağı bulunduğu toplumlar daha ileri ve daha müreffeh toplumlar olarak öne çıkmaktadır”²⁶⁴ ifadeleriyle, “ortak çıkar” etrafında girişimcilik övgüsü yapıyor. TİSK, işsizliğe çözüm olarak girişimciliği görüyor ve “Girişimcilik bir ülkenin gelişiminin lokomotifidir” sloganını benimsiyor.

Günümüzde girişimci arzı ve talebi yönlendirmektedir. Girişimcinin başarısı ya da başarısızlığı konusunda tüm sorumluluk girişimciye ait olmakla birlikte, bunun sonuçları tüm toplumu ilgilendirmektedir. Rekabetin giderek keskinleştiği koşullarda

²⁶³ Özdemir, “Kolektif Hak Kavramı ve Emeğin Hukuku”, s.57.

²⁶⁴ Ümit Boyner, “Türkiye Ekonomisinde Fırsatlar -Tehditler, Girişimcilik ve Sivil Toplumun Rolü” Toplantısı Konuşması, <http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/basin-odasi/konusmalar/tusiad-yonetim-kurulu-baskani-umit-boynerin-turkiye-ekonomisinde-firsatlar-tehditler-girisimcilik-ve-sivil-toplumun-rolu-toplantisi-konusmasi/> (27.07.2013)

girişimciliğin toplumsal yönü, başarıyı kolaylaştıran destek sistemlerini geçerli kılmıştır. Girişimci, ekonomik kaynakların düşük üretkenlik alanlarından yüksek alanlara aktarılması sürecinde baş aktördür. “Yeni Ekonomi” yenilikçiliğe dayandığından, üretim kaynaklarının, üretim araçlarının ve girdilerin değişik şekillerde kullanılması, yeni fikirler ve tekniklerle ürünlerin yaratılması ve yayılması, yeni iş alanlarının açılması girişimci sayesinde mümkün olmaktadır.²⁶⁵

Kapitalizmin ideolojik kurgusu öncelikli olarak kapitalizmin ileri düzeylerine varmış ülkelerinde şekillenerek sermaye birikiminin gereklerine uygun olarak lokallere doğru genişleyerek kılavuz rolü üstlenmiş olur. Althusser eğitimin, kapitalizmin yeniden üretimini gerçekleştirecek insanların yetiştirilme atölyesi olduğuna vurgu yapmıştı. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu de saha çalışmaları da yaparak toplumsal düzenin şekillenmesinde eğitimin rolü üzerinde duran isimlerden biridir. Okullar, kültürel sermayenin çeşitli biçimlerinin üretimi ve aktarılması açısından ana koşulları sağlayan kurumlardır. Ne de olsa okullarda hakim egemenliğin doğallığı telkin edilmektedir. Bourdieu’ye göre eğitim, miras alınmış kültürel farklılıkların akademik başarıyı ve mesleki fırsatları şekillendirmesini sağlayarak, gerçekte eşitsiz bir toplumsal düzenin idamesine katkıda bulunur.²⁶⁶ Okullar yeni toplumun yapılanmasını ve yeniden üretimini sağladığı kadar kapitalist ekonominin şartlarına uygun donanımlı insan gücünün yetiştirilmesini de üstlenmiştir.²⁶⁷

Eğitim sadece merkezi devletin yönlendirmesiyle de şekillenmez. Özel eğitim kurumları, sivil toplum kuruluşları ve sermayenin onlarca “düşünce fabrikaları” sürekli etkinlik içerisinde kapitalist ideolojik hegemonyayı pekiştirmekte, hayatın bütün gözeneklerine sızmaktadır. Kendi hayat deneyimimde şöyle bir şahitliğim söz konusu oldu: Ders yaptığım bir sırada kapı çaldı ve iki kız öğrenci sınıfa girdi. “Biz bir sosyal sorumluluk projesi tanıtıyoruz, izin verirseniz beş dakika tanıtım yapacağız.” dediler. YGA (Young Guru Academy) adında bir kurumu tanıtip birer nefer olarak kurumun eğittiği gibi sınıfta “reklam” yaptılar. Dağıttıkları broşürden aktarıyorum:

YGA, geleceğin sosyal sorumlu liderlerini yetiştirmek vizyonuyla 2000 yılında Türkiye’de kurulan uluslararası bir sivil toplum örgütüdür. YGA’nın hayali yaratıcı, yenilikçi sosyal sorumlu liderleri keşfetmek ve yetiştirmektir. YGA’nın vizyonu ise yarının liderlerini derinleştirmek, zenginleştirmek ve ilhamlandırmak ve onların sosyal yenilikçi potansiyellerini açığa çıkarmak için katalizör olarak hizmet etmektir. (...) programdan her yıl, 100 bin ilköğretim öğrencisi arasından seçilen 10 bin yıldız mezun oluyor. YGA’lı liderler, Liderlik Programında Güler Sabancı, Hüsnü Özyeğin, İlber Ortaylı, İzzet Garip, Bill Drayton, Ahmet Bozer, Ali Koç, Süreyya Ciliv, Çetin Yüceuluğ, Norbert Klein, Ümrân Beba, Conor Pierce gibi 300’e yakın değerli YGA konuşmacısının başarı hikayeleri ile beslenip, vizyonlarını genişletirler. (...) YGA’nın

²⁶⁵ TİSK, “İşsizliğin Çözümü: Girişimci Odaklı Yaklaşım”, TİSK Yayınları, Yayın No: 267, 2006; <http://tiskweb.com>

²⁶⁶ David Swartz, **Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu’nün Sosyolojisi**, çev. Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.264.

²⁶⁷ Ercan, s.38.

tüm projeleri **Microsoft**, Turkcell, Unilever, BSH, Yapı Kredi gibi 50 stratejik iş ortağının destekleri ve 120 bin YGA Vakfı gönüllüsünün zamanlarını, enerjilerini, bilgilerini vakfetmeleriyle hayata geçmektedir. Dünyayı değiştireceğine inanacak kadar idealist / Hayalinin önündeki engelleri görecektir kadar da gerçekçi / Engelleri kaldırmayı deneyecek kadar cesur / Sıradışı hayal ortakları ile çalışabilecek kadar da uyumlu / Kendine yapabileceği en büyük yardımın da / Başkalarına yardım etmek olduğunu bilen bir bencilseniz / Sosyal sorumluluk sahibi ve başarılı / Çift kanatlı bir lider olmayı hayal ediyorsanız / Sizi tanımaktan onur duyarız...²⁶⁸

Büyük sermaye güçlerinin sponsorluk yaptığı bir STK olduğunu anlaşıyor YGA'nın. Kendi kurumsal organizasyon ve etkinliklerin dışında devletin eğitim kurumlarında da “girişimci”, “lider”, “hayallerini gerçekleştiren” insan modellerinin doğallaşmasını, meşruiyetini sağlamış oluyor. Kapitalist sistemin eğitimin tezgahından geçen çoğu insan “girişimci” olma adayıdır: Girişimci olacak ve lider olmak için çok çalışacak; para kazandıracak ve kazanacaktır. Kazandırdıkça kendisi de kazanacaktır. Artık şu tür haberlere bütün medyada rastlıyoruz:

Yaratıcı düşünme ve iş yapma metotları, ekonomiyi canlandırmak için şart. Babson College bünyesindeki Olin Graduate School of Business'da öğretim görevlileri MBA müfredatını “öğrencileri henüz daha öğrenciyken, kariyerlerine girişimci bir düşünme biçimiyle yaklaşmayı öğrenmeye itecek” şekilde reforme etti. Başka okullarda da girişimciliği teşvik etmeye yönelik derslerin konduğu dikkat çekiyor. Harvard'da yeni açılan bir işletme sınıfında öğrenciler küçük gruplardan bir ekip kuracak ve bu ekip yeni bir ürün ya da iş geliştirecek. Stanford Graduate School of Business'da tasarım bölümüyle birlikte geliştirilen “Çok Uygun Maliyetle Girişimcilik Tasarımı” isimli yeni bir bölüm açıldı. Bu sınıfta öğrencilere, aşırı yoksulların da alım gücüne uygun yeni ürünlerin geliştirilmesine yönelik beceriler kazandırılması amaçlanıyor.²⁶⁹

TÜBİTAK'ın öncülüğünde hazırlanan “Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi” açıklandı. Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanı Nihat Ergün'ün açıkladığı listede Sabancı, ODTÜ ve Bilkent Üniversitesi ilk üç sırayı aldı. Bakan Ergün, endeksin bilimsel ve teknolojik araştırma yetkinliği, fikri mülkiyet havuzu, işbirliği ve etkileşim, girişimcilik ve yenilikçilik kültürü ile ekonomik katkı ve ticarileşme boyutları altında 23 göstergeli kapsadığını ifade etti.²⁷⁰

Girdiği üç SBS'de 500 tam puan alan Mehmet Ali Özdemir, “Hedefim Harvard'a gitmek. Ekonomi okuyup bir finans şirketinde üst düzey yönetici olmak istiyorum. Zengin olmak istiyorum çünkü ileride çocuğuma tüm imkanları sağlamam gerekiyor. Çocuğum benden bir şey istediğinde alamayacak halde olmamak için zenginliği istiyorum.” dedi.²⁷¹

Avrupa'daki Sanayi ve Üniversitelerle İşbirliği Fırsatı: Marie Curie araştırma programları ve bursları 2013 yılı sanayi akademi ortaklığı programı çağrısı açıldı. Avrupa'dan farklı sanayi ve akademi kuruluşları ile ortak araştırma projesi yürütmek isteyenler için Avrupa Komisyonu'ndan tam destek verilecek. Sanayi Akademi Ortaklığı Programı (IAPP) sanayi kuruluşları ve akademik kuruluşlar arasında

²⁶⁸ <http://www.yga.org.tr/YGA/Hakkimizda.html>

²⁶⁹ “Girişimcilik okullarda okutulacak”, Dünya gazetesi, 20.10.2012

²⁷⁰ TÜBİTAK “Türkiye'nin En Girişimci 50 Üniversitesi Açıklandı”, TÜBİTAK Bülten, 2012, Sayı: 131, s.3.

²⁷¹ “Üç SBS'nin Şampiyonu Harvard'ı Hedefliyor”, Bugün gazetesi, 14.07.2012

gerçekleşecek ortak araştırma çalışmalarını destekliyor. Bu ortak araştırma çalışmalarında araştırmacıların sanayi ve akademi kuruluşları arasında uluslar arası ve sektörler arası dolaşımı ve bilgi aktarımı finanse ediliyor. Sunulacak projelerde farklı AB üyesi veya Asosiye ülkelerde bulunan en az bir sanayi kuruluşu ve bir akademik kuruluşunun bir araya gelerek araştırmacı değişimi ve sektörler arası bilgi transferine yönelik bir proje önerisi hazırlamaları gerekiyor.²⁷²

İSEDAK toplantısı ve MÜSİAD'ın 14. Uluslararası İş Forumu çerçevesinde düzenlenen akşam yemeğine katılan Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, bugünkü dünyada ülkelerin kalkınmasının, müteşebbis insanların çalışması sayesinde olduğunu vurgulayarak, “Türkiye’de böyleyiz. Türkiye’de devletin yaptıkları ayrı ama Türkiye’yi esas kalkanıdır, Türkiye’de ihracatı yapan, Türkiye’de istihdam oluşturan özel sektördür. Biz de devlet olarak onları destekliyoruz ki, daha çok çalışsınlar, üretsinsinler. Çünkü onlar ne kadar çok üretirse o kadar çok vergi ödüyorlar, biz de o vergilerle daha çok alt yapı yapıyoruz” dedi.²⁷³

Ulusal İstihdam Strateji Belgesi’nde girişimciliğin desteklenmesi konusu vurgulanmıştır:

Ulusal İstihdam Stratejisinin oluşturulması çalışmalarında, tarım sektöründeki çözülme ile bu sektörden gelen işgücünün tarım dışı sektörlerle kazandırılması konusuna ağırlık verilecektir. İstihdamın artırılmasında önem taşıyan girişimciliğin geliştirilmesi ve teşviki bütüncül bir yaklaşımla ele alınacaktır.²⁷⁴

İşletme fakültelerinin misyonu yıllarca “iş bilimini” öğretmektir. İş biliminin bileşenleri muhasebe, pazarlama, finans, disiplini ve bir uzmanlık alanı olarak görülüyordu. Kapitalizmin neoliberal döneminde en belirgin değişim de söylemsel düzeydedir; eskidiği düşünülen kavramların yerine “cazibesi yüksek” yeni kavramlar icat edilir; iş bilimi yerine “iş sanatını” terimi kullanılmaya başlanmıştır. “İş sanatı”nın gerektirdiği özellikler şöyle sıralanıyor:²⁷⁵

- Entelektüel esneklik, çeşitli fikirleri bilgece bir araya getirip, geniş bir çerçevede ele alabilmek,
- Kültürel birikim, dünyanın her yerindeki toplumların gelenekleri ve tarihi konusunda derin bilgi sahibi olma, özellikle küresel pazar içinde önem kazanan yerler ve topluluklar hakkında bilgili olma,
- Etik uygulamalar konusunda güçlü bir altyapıya sahip olabilmek,
- Görüşleri konusunda doğru iletişim kurabilmek.
- İyimserlik, yaratıcılık, işbirliğine yatkınlık, liderlik ruhu taşımak.

Görüldüğü gibi tarif edilen insan tipi, kapitalizmin yeni üretim tarzına uygun düşen bir modeldir. Bu tariflerden yola çıkarak, kapitalizmin insan sosyalliğini metaya dönüştürmüş

²⁷² TÜBİTAK, “Avrupa’daki Sanayi ve Üniversitelerle İşbirliği Fırsatı”, TÜBİTAK Bülten, 2012, Sayı: 131, s.24.

²⁷³ TCCB, “Ülkelerin Kalkınması Müteşebbislerin Çalışmasıyla Oluyor” 2013, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/77516/>

²⁷⁴ “Ulusal İstihdam Strateji Belgesi”, 2011, (Paragraf 562), <http://www.sendika.org/2011/02/ulusal-istihdam-strateji-belgesi-tam-metin/> (25.07.2013.)

²⁷⁵ Evrim Küçük, “Kriz işletme okullarına ders programını baştan yazdırdı”, Dünya gazetesi, 20.10.2012

olduğunu söyleyebiliriz. “Sosyal sermaye” teriminin literatüre girmesi ve bu konuda tartışmaların sürmesi bu ilgiyle düşünülmelidir. “Girişimcilik” kültürü, orta öğretimden itibaren öğrencilere aşılarmaya çalışılmaktadır. Liselere Girişimcilik adında ders konularak iktisat ideolojisinin temel argümanları, kesin doğrular olarak ortaya konulmakta, kapitalizmin başat ideolojilerinden bireycilik ile girişimcilik eklemlenmektedir. Girişimciliğin, insan potansiyellerini ortaya koyma ve yapmak istediklerini uygulama imkanı verdiği iddia edilmektedir. Başarma duygusunun tatmin edileceği, saygınlık kazanılacağı, kişisel gelişime katkı sağlayacağı ve rekabeti arttıracığından dolayı toplumsal fayda sağlayacağı üzerinde durulmaktadır.²⁷⁶ Böyle bir ideolojik tutumun kendisinin işlerliğinin olup olmayışı bir yana, üretim ilişkilerinin şeylerin doğal düzeni olarak tanımlanması ve onanması egemen sınıfın pozisyonunu da meşrulaştırma işlevi görmektedir. Egemen sınıfların, kendi çıkarlarına denk düşen ideolojiyi komplocu bir faillikle düzenlediğini ve egemen kıldığını söyleyemeyiz. “Egemen sınıflar üretici faaliyetlere ilişkin deneyimleri ve benzer sosyalleşme sürecinin bir sonucu olarak, ortak bir çıkar algısını paylaşır. Değerlere ilişkin mutabakat, ideolojilerin iletimi ve bunların pratik çalışma vasıtasıyla doğrulanmaları suretiyle tesis edilir.”²⁷⁷ Rekabet, fırsatçılık, “işini bilme” anlayışları doğallaşarak yaşam faaliyetlerine katılımı dizayn etmeye başlayacaktır. Devlet ya da özel kurumlar çeşitli zamanlarda bilgilendirme toplantıları, konferanslar, paneller, konuyla ilgili münazara yarışmaları düzenlediği gibi öğrencilere “girişimci” insan olmaya işaret ediliyor. Örneğin Türkiye’de liselerde seçmeli olarak girişimcilik dersleri okutuluyor, sosyal etkinlik kulüpleri kuruluyor, girişimcilik kültürünü destekleyen yarışmalar düzenleniyor. Mesleki tanıtım başlıkları altında iş dünyasından popüler isimler panelist olarak okullara çağrılıyor, söyleşiler yapılıyor.

TÜBİTAK Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı (BİDEB) tarafından lise öğrencilerine yönelik bu yıl ilk kez “Girişimcilik ve Yenilikçilik Yarışması” başlatıldı. Lise öğrencilerine yenilikçilik temelli düşünme yeteneği kazandırılması, girişimcilik ve yenilikçilik farkındalığının artırılması amacıyla başlatılan yarışma kapsamında öğrencilere e-egitim imkanı sunuluyor.²⁷⁸

İl Milli Eğitim Müdürlüğü ve Tüm Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜMSİAD) işbirliğiyle gerçekleştirilen “Liselerde Girişimcilik Kulüpleri Kurulmasına Yönelik İşbirliği” protokolü imzalandı. (...) İmzalanan protokole göre liselerde bulunan girişimcilik kulüpleri düzenlenecek çeşitli seminer, etkinlik ve organizasyonlarla geliştirilecek ve işbirliği halinde olacak.²⁷⁹

²⁷⁶ Mustafa Kesim, *Ortaöğretim Girişimcilik Ders Kitabı*, Sistem Ofset Basım, Ankara, 2010, s.39.

²⁷⁷ Collins, s.64.

²⁷⁸ TÜBİTAK, “Lise Öğrencileri Girişimciliği ‘Sanal Kampüs’te Öğreniyor”, <http://www.tubitak.gov.tr/tr/haber/lise-ogrencileri-girisimciligi-sanal-kampuste-ogreniyor> (04.08.2013.)

²⁷⁹ Eğitim Tercihi, “Girişimcilik Dersi artık liselerde de verilecek”, <http://www.egitimtercihi.com/ilkogretimlise/1797-girisimcilik-dersi-artk-liselerde-de-verilecek.html> (27.07.2013)

Gençlere seslendiler: ESKİ KÖYE YENİ ÂDET GETİRİN. İkincisi düzenlenen ve yarın sona erecek olan İnovasyon Haftası'nda lise ve üniversite öğrencileri, projelerini iş dünyasının patronlarına anlatıyor. 500'ün üzerinde fikrin sergilendiği etkinliğe üç günde 20 bin katılım bekleniyor. Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan, Türkiye İhracatçılar Meclisi Başkanı Mehmet Büyükeşi, iş dünyasının önde gelen isimleri ve Google X'in kurucusu Sebastian Thrun, tıpta devrim oluşturan Antony Atala, gençliğe eski köye yeni âdet çıkarmaları çağrısında bulundu. Mevlana'nın "Dün dün de kaldı cancağızım. Bugün yeni şeyler söylemek lazım." sözüne atıfta bulunan iş dünyası, "Başımıza icat çıkarın. Biz de onları geliştirip Türkiye'yi büyütelim." dedi.²⁸⁰

Kapitalist üretimde asıl amaç kar etmektir; karın kaynağı ise emek gücüdür. Emek gücü aynı zamanda denetlenmesi en zor olan üretim unsurudur. Yeniden üretim için emek gücünün örgütlenmesi, eğitilmesi, çalışma kültürüne uyumlulaştırılması şarttır. Bu sürecin maliyetli olması dolayısıyla kapitalistler kendi üstlenerek yapmazlar. Bu gereksinimin hazırlayıcısı, devlet olmak durumundadır. Emek gücüne emek gücü olarak yeniden üretilmesi için gerekli maddi koşulların sağlanması gerekir; ama bu yetmez. Kullanılabilir durumdaki emek gücünün aynı zamanda karmaşık üretim sürecinde işe konulabilecek şekilde yetişmiş ve "bilgili" olması gerekir. Toplumsal-teknik işbölümünün farklı "iş alanları" ve "mevkilerinin" gereklerine uygun olarak insanların yetiştirilmesi gerekir. İşte bu yetiştirme, köleci toplumda olduğu gibi üretim sürecinde değil, üretim sürecinin dışında, yani kapitalist eğitim sisteminin içinde sağlanmaya çalışılır.²⁸¹ Bunun içinde kurumsal bir yönelimle eğitmenler de sürece dahil edilir. En başta "eğitimciler eğitilerek" kültürel bir hegemonyanın kurulması sağlanır. TÜBİTAK'a bağlı Türkiye Sanayi Sevk ve İdare Enstitüsü (TÜSSİDE) Müdürü Prof. Dr. Osman Kulak bu konuda şu demeci veriyor:

Türkiye'de girişimcilik kültürünün yaygınlaştırılması önemli bir konu çünkü katma değerli ürün üretilmesi gerekiyor. Bunun için girişimcilik kültürünün yaygınlaşmasına yönelik eğitim programları düzenliyoruz. Bu kapsamda Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) işbirliği ile mesleki ve teknik eğitim yönetici ve öğretmenlerine yönelik girişimcilik ve liderlik konularında çalışma programları başlattık. 3 yıl sürecek program kapsamında 15 bin yönetici ve öğretmene eğitim vereceğiz. (...) Bu projeye çok önem veriyoruz. İnsanların potansiyelini erkenden fark etmek zorundayız. Lise düzeyindeki öğrenciler üzerine çalışmalarımız sürüyor.²⁸²

Sermayenin yeniden üretiminde emek gücünün, üretimin niteliğine uygun olarak vasıflandırılması önemli bir mevzudur. Sermaye birikimi açısından ödenecek ücretlerin yüksekliği olumsuz bir durumdur; emek gücü ihtiyacına uygun olarak gerektiği kadar emek gücünün emek piyasasına yığılması gereği vardır. Sermaye açısından hem ücret olumsuzluğunun giderilmesi hem de gerekli olan niteliklerin kazandırılması eğitim

²⁸⁰ Zaman gazetesi, Eski Köye Yeni Âdet Getirin (29.11.2013)

²⁸¹ Althusser, s.157-158.

²⁸² TÜBİTAK Bülten, "TÜSSİDE Türkiye'ye Eğitim ve Danışmanlık Hizmeti Veriyor", Kasım 2013, Sayı: 143, s.41.

politikalarındaki düzenlemelerle sağlanmaktadır. Amaç sermaye birikiminin kesintiye uğramadan sürdürülmesidir. Bunun gereği olarak da sermayenin birikim stratejileri ve tercih ettiği teknolojilere yönelik kalifiye emek gücü ihtiyacı önceden görülmekte ve eğitim politikaları buna göre düzenlenmektedir.²⁸³ Türkiye’de son dönemde “meslek lisesi memleket meselesi” sloganı ile hayata geçen proje, devletle işverenlerin işbirliğini örneklemektedir.

Milli Eğitim Bakanlığı ile Koç Holding arasında 2006 yılında başlayan ve bu yıl sonu tamamlanacak olan “Meslek Lisesi Memleket Meselesi” projesi kapsamında 8 bin öğrenciye ulaşıldı. Temel amacı meslek liseleri ve sanayi işbirliğinin geliştirilmesi olan proje kapsamında 264 meslek lisesi, 20 Koç Topluluğu şirketi ile işbirliği yaptı.²⁸⁴

2013 yılında yapılan lise seçme sınavına (SBS) giren 1 milyon 100 bin öğrenciden 320 bini devletin normal eğitim verdiği düz liselerde eğitim almaya hak kazanmış, geriye kalan 780 bini, paralı özel liselere gitme veya mesleki eğitim veren liselere gitme ile karşı karşıya kalmıştır.²⁸⁵ Aldığı ücretin ancak geçimine yetecek ailelerin çocukları zorunlu olarak meslek liselerine gidecekler ya da doğrudan çocuk işçi olarak iş sahalarına sürülmüş olacaklardır. Meslek lisesindeki öğrenciler haftanın üç günü çıraklık ya da stajyer uygulamaları için gitmek zorundalar. Bu, erken yaşta, çocukları işgücü piyasasına çekmek anlamına da gelmektedir. İşletmeler için stajyerler, “ucuz işgücü” anlamına gelmektedir; çünkü işletmeler işçi çalıştırmak yerine stajyer öğrenci kullanabilmektedir. 2012’de açıklanan Ulusal İstihdam Strateji Belgesi’nde açıklanan “işgücü piyasasının geliştirilmesi, eğitimin işgücü talebine duyarlılığının artırılması ve aktif işgücü piyasası politikalarının geliştirilmesi”²⁸⁶ vurgusu, eğitimin sermaye güçlerinin emrine verildiğinin bir göstergesi olmalıdır. Belgedeki aşağıdaki paragraf bu niyetin açık bir göstergesidir:

Ülkemizde, işverenlerin ücret dışı işgücü maliyetlerinin yanı sıra; çalışanların sayısına bağlı olarak istihdam etmek zorunda oldukları kişiler ve açmak zorunda oldukları birimlerden kaynaklanan yükümlülükleri mevcuttur. İstihdamın artırılması ve işsizliğin azaltılması için işverenlerin istihdama bağlı söz konusu yükümlülüklerinin gözden geçirilmesi ve bu konuda yeni düzenlemeler yapılması ihtiyacı devam etmektedir.²⁸⁷

Temmuz 2013’te yayınlanan bu belgenin ardından Eylül 2013’te Milli Eğitim Bakanlığı, Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği’ni değiştirerek yeniden yayınladı. Yönetmelikte yapılan değişikliklerin ağırlıklı yönelimi, mesleki işlevlere dönük ve istihdam

²⁸³ Ayşe Cebeci, **Bilmediğimiz Kapitalizm: Gizli Elin Kurumsallaşması: YOİKK**, İstanbul: SAV, 2012, s.153.

²⁸⁴ Sabancı Üniversitesi, “Meslek Lisesi Memleket Meselesi yedi yılda 8 bin öğrenciye ulaştı”, 2013, <http://erg.sabanciuniv.edu/node/867> (13.08.2013)

²⁸⁵ “Yoksul Çocuklar Meslek Liselerine”, Cumhuriyet gazetesi, 24.07.2013

²⁸⁶ “Ulusal İstihdam Strateji Belgesi”, <http://www.sendika.org/2011/02/ulusal-istihdam-strateji-belgesi-tam-metin/> (25.07.2013.)

²⁸⁷ “Ulusal İstihdam Strateji Belgesi”, (Paragraf 225).

yeterliliği kazandırma niyetli olduğu görülüyor. Eğitim sürecinde yapılan projelerin bir “ürün ortaya koymak amacıyla”²⁸⁸ yapılması isteniyor.

İnşaat işçisi olan 16 yaşındaki Emrullah Oral, ortaokulu bitirdikten sonra maddi durumu yüzünden liseye gidememiş. 15 yaşında çalışmaya başlayan Emrullah, “5 aydır bir telefon alacağım, parayı denkleştiremedim” deyip gülümsüyor. “İnşaatta çalışmasaydın ne olmak isterdin?” diye sorduğumuzda futbolcu olmak istediğini söylüyor.²⁸⁹ Neredeyse her gün, günlük yaşamımızda ya da medya araçlarında bu tarz diyaloglara rastlıyoruz. Günümüz toplumunda, tüketim ihtiyaçtan çok prestij, farklılık, bir aidiyet, kimlik ve imaj gibi simgesel değerler çerçevesinde biçimlenmektedir. Özellikle medyada insanlara, metaları tüketerek sınıf atlayacağı, yaşanan duyguların olumlu anlamda gelişeceği, ilgili ürüne “sahip olma”nın onu “başka biri” yapacağına dair ayartmalar yaygın olarak yer almaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1929’da yaşanan bunalımın tekrarından sakınmak için toplam talebi arttırmayı hedefleyen Keynesyen ekonomi politikaların uygulamaya başlanması, bir “tüketim kültürü”nün ortaya çıkışına neden olmuştur. Medya dolayısıyla sergilenen standartlaşma, hep daha fazla tüketerek kazanılacağı umulan kimlikler vurgulanarak insanlar bir yanılsamaya yönlendirilmektedirler.* Spinoza tarafından, insanın hayatta kalma varlığını sürdürme çabası olarak tanımlanan *conatus* kavramından ilham alan Frederic Lordon, insan olmanın “bir arzu varlığı olmak”²⁹⁰ olduğunu söyler. İnsan bir arzu varlığı olarak görüldüğünde hem tükettirme hem de işe sevk etme anlamında bu “arzu” kaynağının manipüle edilmesi, güç ilişkilerinin belirleyici olduğu kapitalist meta üretimi çağında insanları, “tüketimin yarattığı ‘sevinçli duygular’ aracılığıyla ele geçirmek için her şey yapılır.”²⁹¹ İnsanlar, çalışma sürecindeki çekilen zahmeti ve esareti, tüketimle elde edilen hazları karşılaştırmamaktadırlar.

...hemen hiç kimse tüketici sıfatıyla elde ettiği faydalar ile ücretli emekçi sıfatıyla maruz kaldığı ilave tabiiyetler arasında bir bağlantı kurmaz; bu durum da bilhassa şundan kaynaklanır: Tüketim nesneleri, çok uzaklardaki meçhul başka insanlar tarafından üretildiğinden, bu insanların ücretli emeğe dayalı tabiiyetlerinin tüketicilerin bilincine ulaşması ve onların kendi tabiiyetlerini aksettirmesi imkansızdır.²⁹²

Belli kimlikler ve sosyal statüler “ihtiyaç” haline sokularak bireylerin, bu tüketimi gerçekleştirebilmek için yapacakları ödemeler karşılığında çalışmaları gerekmektedir. Bu

²⁸⁸ MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI ORTAÖĞRETİM KURUMLARI YÖNETMELİĞİ, Madde 4, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/09/20130907-4.htm>

²⁸⁹ “Bayramda Memlekete Gidemez İnşaat İşçileri”, Evrensel gazetesi, 27.10.2012.

* Adam Curtis’in yönettiği **The Century of the Self** (2002; Ben Devri) adlı belgesel filmde psikoloji, sosyoloji, işletme bilimlerinin medya aracılığıyla tüketim kültürünü yaygınlaştırdığı iddiası ele alınır.

²⁹⁰ Frederic Lordon, **Kapitalizm, Arzu ve Kölelik**, çev. Akın Terzi, İstanbul: Metis Yayınları, 2013, s.19.

²⁹¹ Lordon, s.51.

²⁹² Lordon, s.52.

“ihtiyaçları” giderememe tereddüdü/ korkusu ile bireyler, normalde kabul etmeyecekleri koşullarda çalışmaya razı olmaktadırlar. İnsanların biyolojik varlığını sürdürmenin gereği olan ihtiyaçların giderilmesi için çalışma bir yana bırakılırsa, bir “tüketim kültürü”, kapitalist sistem tarafından çeşitli anlamlar yüklenmiş metaları tüketmeye ikna etme söz konusuysa mümkün olabilir. Kapitalizm eğer, daha çok kar için daha çok üretim yapma eğilimindeyse bu “daha çok” üretimin realize edilmesi yani tüketilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı da, insanlar daha çok tüketime yönlendirilmektedir. Tüketim talebi arttıkça üretim arttırılmakta, üretim arttıkça tüketim teşvik edilmektedir; bu sürecin içinde dahil olan çalışanlar çalışma-tüketim arasında gidip gelmektedir. Tüketim kültürü olgusundan söz edilmeyen bir zamanda **Paul Lafargue** (1842-1911), *Tembellik Hakkı* (1883) adlı kitabında kapitalizmin, bu “daha çok” üretimi gerçekleştiren çalışanların aynı zamanda tüketiciler olacağını fark etmişti:

İşçilerin, kendilerini öldürürcesine çalışma ve yokluk içinde sürünerek yaşama gibi çılgınlığı karşısında, kapitalizmin büyük üretim sorunu üretici bulmak ve onların gücünü iki katına çıkarmak değil, tüketici bulmak, isteklerini kamçılar ve onlarda sahte gereksinimler yaratmaktadır artık.²⁹³

Ücretli çalışanlar sınıfı sürekli olarak genişlemekle birlikte gittikçe artan sayıda insan gerçekten ihtiyaç duyulmayan metaların tüketimine para harcıyor. Bireylerin arzuları sürekli kamçılanmakta olmasına rağmen paraları, tüketmek istediklerine yetmeyeceği de aşıkardır. “Muazzam bir meta yığını” (Marx) olan kapitalizm, reklamlar aracılığıyla insanların iştahını kabartır ve elde edileceği zaman haz vaadi sunar. Daha sonra yaratacağı sıkıntıyı unutturarak kullanılan kredi borçlanmaları, yetersiz alım gücünü aşabilmeyi de sağlar. Piyasada tüketim normları yaratan pazarlama, medya, reklam gibi araçlar kapitalist ilişkiler içindeki bireylerin itaatini pekiştirir.

Artan tasarruflar ve azalan kredi alımları kötü haberdır; tüketici kredilerinin kabarması “işlerin doğru yönde ilerlediğinin” kesin işareti olarak görülür. Bir tüketim toplumu zevki erteleme çağrısını nazikçe karşılamayacaktır. Tüketim toplumu bir tasarruf cüzdanı değil kredi kartları toplumdur.²⁹⁴

Kredi kartlarının ödeme günü geldiğinde, faizini bile ödemek için yeni krediler kullanıldığı sıkça görülen bir durumdur artık. Bu da geleceğin bile açıkça ipotek altına alındığı bir yeni “kölelik” biçimi olarak insanları çalışmaya mecbur etmektedir. Para yerine ödemelerde kredi kartlarının egemen olması, insanları daha kolay tüketime sevk etmektedir. Aşağıdaki gazete haberi ilginç bir konuya parmak basmaktadır:

ABD’de Carnegie Mellon Üniversitesi’nde yapılan bir araştırmada harcamalarını nakit para ile yapanların beyinlerinde acı hissettikleri, kredi kartıyla yapılan harcamalarda ise bunun tespit edilmediği kaydedildi. Bu durum, kredi kartı ile yapılan harcamalarda

²⁹³ Paul Lafargue, **Tembellik Hakkı**, çev. Hasan İlhan, Ankara: Alter Yayınları, 2009, s.43.

²⁹⁴ Bauman, s.50.

elden çıkan paranın ve miktarının görülmemesine bağlandı. Araştırmayı yapan bilim adamları kredi kartlarının insanları uyuşturucu bir etkisinin olduğunu ifade ediyor.²⁹⁵

İhtiyaçların manipülasyonu o kadar derinleşmiştir ki, insanların hız kesmeden arzuları artmakta, borçlanarak da olsa insanlar tüketimlerini sürdürmektedirler. Kitle iletişim aygıtları başta olmak üzere hayatın her alanında arzu üretimi söz konusudur ve arzu üretimi, sömürüyü teşvik etmektedir. Arzunun realizasyonu için gereken para, daha çok çalışmaya itmektedir insanları. Lordon'un dediği gibi: “Çalışanları işe koşmak... Sözcüğün her anlamında, kapitalist arzu üretiminin görevi işte budur.”²⁹⁶ Ücretli emekçileri işe koşmak da sermayenin değerlendirilmesi için gereken koşulları sağlamak anlamına gelir. İnsanların daha çok çalışmalarının kaybettirdiği asıl şey ise yaşam zamanının, çalışma zamanına dönüşümüdür. Birkaç asır öncesinin insanı için bir araç olan çalışma, insanın yaşam zamanını işgal etmiş, amaç konumuna terfi etmiş benzermektedir. Elbette ki insanların çoğunluğu tüketim arzusunun kışkırtılma oyununa gelmiş olarak tüketmiyor; zorunlu tüketiminden dolayı çalışmaya mahkum edilmiş gözüküyor. Ancak burada ele aldığımız şekliyle de tükettirerek borçlandırma da önemli bir çalıştırma aracı olarak kullanılmaktadır.

Bireyler çalışma sürelerini ihtiyaçları olduğunu düşündükleri gelire göre belirlemekte özgür olsalardı, ihtiyaçlar düzeyinin bu şekilde dışarıdan belirlenmesi çok daha güç olurdu. Üretkenlik ve gerçek ücretler büyüme dönemlerinde yükseldikçe, nüfusun büyüyen bir oranı daha az çalışmayı seçerdi. Oysa işçiler çalışma süresi ile tüketim düzeyi arasında ayarlama yapma imkanından sürekli olarak mahrum bırakılmışlardır.²⁹⁷

5.Aşama: Robinson, Cuma'da çeşitli korkular uyandırarak onun mutlak olarak boyun eğmesini sağlamaya çalışır. Kendi karşısında onu edilgenleştirerek şeyleştirir. Edilgenleştirme bir strateji olarak aktörlerin aktifliklerini törpüler ve onların eylemlilik hallerini dumura uğratar. Kapitalist toplumda, toplumsal süreç, süreci üretenlerin yokluğunda da gerçekleşen bir şey olarak tanımlanarak dışsallaştırılır. Çeşitli dilbilgisel, sözdizimsel araçlarla şeyleştirme ideolojisi kurulabilir. Edilgenleştirmede ifadeler ve tarifler öznesizleştirilir. Eylemlerin gerçekleştiricileri gizlenerek sürecin kendiliğindenliğine vurgu yapılarak dikkatin hedefi belirsizleştirilmiş olur. Günümüz açısından değerlendirildiğinde teknik-teknolojik gelişimin bu anlamda bir ideolojik bir işlev üstlendiği söylenebilir. Kapitalist sistem sanki kapitalistlerin tercihlerinin dışında, kendiliğinden işliyormuş gibi gösterilir. Kapitalist şirket örgütlenmelerindeki anonim yönetim kurullarının yaygınlaşması böyle bir kanıyı destekler. Öte yandan çalışanların etkinlikleri de önemsizleştirilebilir. Toplumsal sistemin organizesinin bilgisayarlı teknolojilerle sürdürülmesi, üretim sürecinde bu teknolojilerin yer alması,

²⁹⁵ “Kredi Kartı Acıtmıyor”, Evrensel gazetesi, 06 08. 2013.

²⁹⁶ Lordon, s.154.

²⁹⁷ Gorz, İktisadi Aklın Eleştirisi, s.146-147.

Çalışanların kendi gücünü “görmesi”ni engelleyen bir ideolojinin varlığına işaret etmemizi gerektiriyor. Geç Kapitalizm adlı kitabında Ernst Mandel, “Teknolojinin her şeye kadir olduğuna dair inanç burjuva ideolojisinin geç kapitalizmdeki özgül biçimidir.”²⁹⁸ diyor. Mevcut toplumsal düzenin bütün çelişkilerini teknolojinin çözeceği anlayışının yanında, toplumsal düzenin sürmesinin asıl gücünü de sanki teknik-teknolojik araçların üstlendiği algısı yaygın bir kabuldür. Daniel Bell gibi kimi isimler de bu “teknolojik rasyonalite”nin özerk ve meydan okunamaz bir güce dönüştüğünü bu nedenle de kitlelerin gönüllü olarak mevcut toplumsal düzene uyduğunu söyleyerek “ideolojilerin sonu”nu geldiği iddia eder.²⁹⁹ Elbette böyle bir iddia da siyasi etkinliklerin boşunallığına gönderme yaparak sisteme karşı isyan etmenin anlamsız olduğuna çalışanları ikna etme çabası güder. Nihai olarak teknolojinin her şeye kadirliğinin doğallaşması, kapitalist üretim tarzının sosyo-ekonomik çelişkilerini ortadan kaldıracaklarını iddia etmek suretiyle kapitalizmin gerçekliğini mistifiye eder. Teknolojiye mekanik teslimiyetin doğallaşması, çalışanların psikolojisinde büyük olumsuzluklar ortaya çıkarır, irrasyonalizmin artması, nevrotik stresin yaygınlaşması, eleştirel düşüncenin ortadan kalkması, vicdani duyarlılığın azalması, insanlık dışı düşüncelerin hoş karşılanması gibi sonuçları getirmiştir.

İnsanlık tarihinin özel mülkiyetin gelişmesinden bu yana baskının tarihi olduğunu söylemek mümkün görünüyor. Kapitalizm ise baskıyı, çalışma zorunluluğuyla ilişkilendirmiştir. Kapitalizmde baskı, açıktan kemikleri dışarı çıkmış insanlar üretmez, kölelik de üretmez ama kapitalizm “... yeni bir köle ruhu üretir: Kişiliği, kanaati ve başkaldıracak cesareti olmayan, uyum sağlatılmış insan.”³⁰⁰ Karşıt unsurların bulunduğu bir toplumda “uyum” üretmek gerçekte çok kolay değildir. Ücretli emek ile sermaye arasında karşıtlık kapitalist ekonomik sistemde çözülemez. Sürecin işleyişinden karlı çıkan kapitalist sınıf, ücretli emekçileri, mevcut ilişkileri sürdürmek için kontrol etmek zorunda kalır. Bu ilişki, ağırlıklı olarak devlet dolayımıyla sürdürülen bir egemenlik biçimindedir. Egemenlik temelde ekonomik ilişkilerden doğmuştur; yönetim ve yönlendirme etkinlikleriyle kendini güçlendirir ve sürdürür. Kapitalist egemenlik, ücretli emek ve kapitalist arasında şekillenmiş, mülk sahiplerinin mülksüzler üzerinde sürdürdüğü egemenliktir. Egemenliğin hedefi, özel mülkiyetten kaynaklanan temel çelişkiyi sürdürmektir. Öteki faaliyetlerinin yanında devletin temel işlevi, özel mülkiyeti korumak ve kollamaktır. Bu yüzden kapitalist sınıf ile devletin fazlasıyla kaynaşık olduğu söylenebilir. Kapitalistler işçiler üzerinde acımasız bir egemenlik

²⁹⁸ Ernst Mandel, **Geç Kapitalizm** (2. Basım), çev. Candan Badem, İstanbul: Versus Yayınları, 2013, s.495.

²⁹⁹ Mandel, Geç Kapitalizm, s.496.

³⁰⁰ Dieter Duhm, **Kapitalizmde Korku**, 3.basım, çev. Sargut Şölçün, Ankara: Ayraç Yayınları, 2002, s.8.

kurmuş durumdadır; milyonlarca işçi, makinelere uzantı olarak sınırlandırılmış mekanlara kapatılmıştır. Kapitalist egemenlik, hiçbir insani yanı olmayan, ekonomik ilişkiler çerçevesinde kurulmuştur; bu nedenle “riskli” bir süreç olarak yaşanır. Kapitalistlerin aldıkları bütün önlemlere rağmen işçilerin üretimi durdurma ve özel mülkiyete saldırma korkusu yanında, işçilerin işten çıkarılma, aç-sefil kalma, toplumsal yaşama katılamama korkusu vardır. Ekonomik egemenlik ilişkileri eğitim, askeri, siyasi, hukuki kurumların ekonomi dışı ideolojik gayretleriyle derinleştirilerek bir parça da olsa güvenceye alınmaya çalışılır.

Bütün toplumsal kuruluşlarda, insanların insanlar üzerindeki egemenliği geçerli olmakta, sabitleştirilmiş hiyerarşiler ve emre dayalı bağlantılar halinde elle tutulur hale gelmekte ve tam anlamıyla kurumlaşmaktadır. Egemenlik ilişkileri, daha ilk çocukluk yıllarında kafalara sokulmaya başlamakta, sonra, okulun, yurdun, fabrikanın, devlet dairesinin, üniversitenin vb. otoriter yapılarında cilalanıp mükemmelleştirilmektedir.³⁰¹

Sermaye birikiminin artışı, çevrimsel bir sürekliliği gerektirdiğinden çelişkili ilişkilerin birikim sürecini aksatma veya sekteye uğratma durumlarıyla kaçınılmaz olarak karşılaşılır. Sermaye birikiminin kendi yapısallığından kaynaklı, kaçınılmaz bunalımlar da işin cabasıdır. Özellikle ekonomik bunalım zamanlarında, kapitalistler ile işçiler yüz yüze gelir. İşçilerin, kapitalistlerin gerçek yüzünü tanıyacağı yegane zamandır krizler. Kapitalistler, sıkıştığı noktada hemen işçilere saldırır; hiç gözünün yaşına bakmadan işçileri işten çıkarabilir. Ne kadarını satacağını bilmeden kapitalist her zaman fazla bir üretim yapmak durumundadır. Kriz kapıyı çaldığında ise elinde satamadığı ürünler kalır; daha fazla üretmeyi sürdürmekten vazgeçmek zorunda kaldığı için, işçilere ihtiyacı olmayan kapitalist, onlara yol verir. Bu nedenle işçiler her zaman topun ağzında olduğunu bilir. Geçimini ancak emek gücünü satarak sağlayabilen işçi için işten çıkarılmak bir korku yaratır. Aletlerin ve makinelerin iş sürecinde artan önemi, işçilerin makineler ile karşılaştırılması düzeyine vardığında, işçiler aleyhine bir söylem ortaya çıkar. Üretimin asli unsuru işçiler değil, makinelermiş gibi gözükür. Bu görünüş, işçilerde özgüven kaybına yol açar ve kendi üzerindeki egemen güçlere boyun eğmesi kolaylaşır. Marx, *Kapital*’de buna değinmiştir:

Makineli üretimin muazzam bir şekilde ve sıçramalarla yayılma yeteneği ile dünya piyasasına olan bağımlılığı, hummalı bir üretim faaliyetine yol açar ve bunu pazarların dolup taşması izler; sürüm alanlarının daralması üretimi felce uğratar. Sanayi yaşamı, orta karar canlılık, refah, aşırı üretim, bunalım ve durgunluk gibi birbirini izleyen dönemlerin bir bütünü haline gelir. Makineli üretimin işçilerin çalışma ve dolayısıyla da yaşama koşullarında meydana getirdiği güvensizlik ve kararsızlık, sınai çevrimdeki bu dönemsel değişimler yüzünden, normal görülen şeyler olurlar.³⁰²

³⁰¹ Duhm, s.49.

³⁰² Marx, *Kapital* I, s.433.

Kapitalist toplum en çok refah ürettiği dönemlerde dahi otoriter bir sistem olduğunu göstermiştir; kapitalist toplumda insanlar arası ilişkiler kurumsallaşmış egemenlik ilişkileri çerçevesinde belirlenmektedir. Bu kurumsallaşmış ilişkiler sürekli olarak ideolojik bir buğu yaymaktadır. Bu, buğu ilişkilerin gerçek doğasını sürekli olarak örtmeye yaramaktadır. Elbette görünüşte, demokrasinin gereği olarak yönetimi seçme ve yönetime katılma gibi haklar mevcuttur ancak bu “katılma” imkanlarının ne kadar kısıtlı olduğu, siyasal-hukuksal biçimlere değil, ekonomik gerçekliklere bakılırsa daha iyi anlaşılabilir. Özellikle siyasal ve hukuki alanda bir “eşitlik” ilkesinin, ekonomik alanda da “kamu yararı”nı gözetten bir üretim ilkesinin başat olduğu söz konusu olsa da gerçek anlamda eşitlikten ve kamu yararından söz etmenin kolay olmadığını belirtmek gerekiyor.

Egemenlik ilişkilerinin sürdürülmesinde en sık rastlanan uygulama cezalandırma stratejisidir. İnsanın gönüllü olarak boyun eğmeyeceğini, kendi karşıtı olan bir gücün kontrolünde çalışmayacağını iddia edebiliriz. Dıştan gelen zorlamalar ise onu tabiiyete götürmektedir. Zor ile karşılaşan her insan için korku kaçınılmaz bir duygudur. İhtiyaçlarını karşılayamama korkusu nedeniyle egemenlik ilişkilerine tabii pozisyonuyla dahil olur işçiler. Egemenlik ile korku arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Kapitalist egemenliğin kurucu dinamiği baskı ve zor uygulamalarıdır. İşçiler şimdiye kadar her karşı duruşlarında işten kovulmuş, hapse atılmış, dövülmüş, fırçalanmış, hakarete uğramış hatta öldürülmüşlerdir. İşçiler gerçekçi bir korku ile her zaman yüz yüze kalmışlardır. Ancak boyun eğmiş olmaları, çatışmanın sona erdiğini göstermez.

Bir egemenlik sistemi, egemenlik ne kadar sürtüşmesiz ve fark ettirmeden uygulanırsa, o kadar iyi işler. Öyleyse, dıştan gelen ve acımasız zorun yerine daha kolay ve “daha demokratik” egemenlik araçlarının kullanılması, her egemenlik sistemi için çekici olmak durumundadır.³⁰³

Kapitalizmde korku, bireyleri uyum sağlatmanın en sık kullanılan aracı olarak sayılabilir. Korkular zamanla kitleselleşerek irrasyonel bir boyuta ulaşarak kitlelerin uyumunu sağlamada belirleyici olur. Korku, bireylerce içselleştirilir ve çeşitli taleplerden vazgeçmeyi de sağlar. İnsanlar ceza ve korku ile karşılaşmamak için çoğunluğa uyum sağlamayı seçmektedirler. Korkuların inşa edilme süreci ise çocukluğa kadar uzanır. Anne ve babalar, çocuklarına yaşadıkları toplumun ekonomik egemenlik ilişkilerini devrederler; aile ve okul yaşamında baskı ve cezalandırma genelde ekonomik egemenlik ilişkilerinde olduğu gibi yürütülmektedir. Çocuk çeşitli taleplerde bulunur ancak anne-baba veya öğretmen, çocuğun taleplerinin sınırlarını çizip ihlalleri de cezalandırdığında, yaratılan korku çocuk tarafından

³⁰³ Duhm, s.53.

içselleştirilmiş olur. Bu çocuklar büyüdükleri zaman dahil oldukları egemenlik ilişkilerine kendiliğinden boyun eğler. Gündelik yaşam güç ilişkilerinin anahtarını taşır; bu ilişkiler insana yardımcı olduğu kadar onu hapseder. Dieter Duhm, korku ve boyun eğme ilişkisini şöyle formüleleştiriyor:

Şekil 2

Korku ve boyun eğme arasındaki psikolojik ilişki

Kaynak: Dieter Duhm, **Kapitalizmde Korku**, 3.basım, Çev. Sargut Şölçün, Ankara: Ayraç Yayınları, 2002, s. 56.

Dış zorun her türlü nevrotik korkunun çıkış noktası olduğunu belirten Duhm, nevrotik korkunun kapitalist egemenlik, bilinçdışı heyecanlar da dahil olmak üzere insanın tüm varlığına beceriyle yön vermekte olduğunu da ekliyor. Ona göre, “İnsanın toplumsal varlığı, onun yalnız bilincini değil, aynı zamanda, bilinçaltını da belirler.”³⁰⁴ Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, korku yayma, kapitalizmin vazgeçemeyeceği bir boyun eğdirme stratejisi olabilmektedir.

Kapitalizmde korkunun, çalışma yaşamındaki denetimlere uyumlaştırmacı bir işlev görmesi bazı durumları gerektirir. Çalışanın ürettiği ürüne yabancılaşma bu konuyla ilgili olarak önemli bir olgudur. İnsanın kendi yaptığı ürünlerin onun üzerinde bir güce sahip olmaya başlaması, üretim faaliyetinin işbölümüyle sürmesi, meta alışverişinin varlığı bir duygu ve tutumlar için bir yörünge çizer.

Yabancılaşma öznel planda, toplumun, anonim güçlerin tehditkar yönetimi olarak algılanmasında kendini gösterir. Ben çalışıyorsam, kendimi bu güçlerin elinde bir oyuncak gibi hissedirim; daha çalışmaya başlamadan işimi elimden almışlardır; çünkü, benim faaliyetim üzerinde tasarruf sahibi olan, ben değil, onlardır. İşimde kendimi değil, onları algılar ve gerçekleştiririm. İşimi onların yasasına göre ve onların yargı gücü önünde yapıyorumdur. Oysa, ben işimde acı çekerken, çalışmam sayesinde yaşayan onlardır.³⁰⁵

Kapitalizmde işçilerin çalışma sürecine aktif katılımını sağlayan olgulardan biri de işçilerin başarısızlık korkusu ile davranışlarıdır. İşçiyi gözden çıkarma zamanı gelip çatığında, işten çıkarılma korkusunun etkisiyle bir tür kendini koruma önlemi olarak işçi, işine daha sıkı bir şekilde sarılmayı seçmektedir. Kapitalist ideoloji, bireycilik üzerine kurulu olduğundan, onun başarı ilkesi de bireyseldir. Dolayısıyla karşıtı olarak varsayılan başarısızlık da bireysel olarak algılanır. Başarılı olma, kaçınılmaz olarak başarısız olma olasılığını

³⁰⁴ Duhm, s.56-57.

³⁰⁵ Duhm, s.72.

taşıdığından, bir başarısızlık korkusu da üretir. İnsanlar bir işi yapabilmeyi kendini kanıtlama aracı olarak görerek işe, bütün yetilerini sevk ederek katılmış olur. Kapitalizmde başarı, ekonomik anlamda para; ekonomi dışı ilişkilerde prestij sağlayabilir; ancak yabancılaşmanın bir hali olarak, derinlerde hep bir başarısızlık korkusunu da sürdürür.

Kapitalist ekonominin yaşam ilkelerinden biri de rekabettir. Kapitalizmin savunucuları genelde rekabeti yaratıcılığı ve verimliliği arttığı savıyla olumlar. Hatta onun insanın içsel bir özelliği olduğunda hemfikirler; oysa rekabet aktörlerin içsel ilgilerinden kaynaklanan bir durum değildir ve tahrip edicidir. En başta da kapitalistlerin kendi aralarındaki ilişkiler dolayısıyla maruz kaldığı, nesnel ilişkilerin yansıması olarak ortaya çıkan bir sorundur. Rekabet ilişkilerinin olduğu yerde birileri kaybedecektir ve bu sürekli olan bir tehdittir. Dolayısıyla bu tehdit, beraberinde bir korku taşımaktadır. Rekabet, işverenler arasında olduğu kadar, işçiler arasında da olabilir; işçiler arasındaki rekabet, işçilerin işe daha sıkı sarılmalarını ve daha mücadeleci katılmalarını sağlayabilir. İşverenler bu durumu kullanarak, işçilerinin toplam veriminde bir artış yapmayı amaçlamaktadır. İşçiler, kendisi gibi işçi olan öteki işçileri yenilgiye uğratmak için daha çok güç harcayabilir. Her bir işçi, bir rekabet ortamında yenilme korkusunu aşmak için daha aktif bir şekilde işe katılabilir. Rekabette kaybetme korkusunun da yabancılaşma halinin parçası olduğunu da görmek gerekiyor.

Kitle iletişim araçlarının yüksek düzeyde etkinleşmesiyle beraber, kapitalizmin zora dayalı korkularının yanında "ölümü gösterip sıtmaya razı eden" politikaların da etkin olarak kullanıldığına şahit oluyoruz. Güvencesiz çalışma ilişkilerine katılan işçilerin her daim çeşitli yoksunluklardan korkması kaçınılmazdır. Özellikle ekonomik kriz zamanlarında, toplu pazarlık dönemlerinde, grev kararları alındığında medyada “trajik yoksulluk” haberleri, işsizlikten kaynaklı sorunlar gündeme getirilerek “haline şükretme” algısı yaratmaya çalışılmaktadır. “Beterin beteri var” mantığıyla, olanaklı “iyiler” geri plana itilmekte, korkutarak tahayyüller felce uğratılmaktadır. “Halinize şükredin” söylemi körelticidir ve işçilerin korku kaynaklı düşüncelerine yol açarak mevcut çalışma koşullarını kabullenerek bu koşulları sürdürmeye sevk etmektedir işçileri.

Kuşkusuz kapitalist çalıştırma yönteminin esası fiili şiddete dayalı olarak işten atma, yasaklama, yasadışı ilan etme politikalarına dayanır. Sürmekte olan ilişkilere katlanmayıp başkaldırıların “acı sonu” gündeme getirilerek mücadele etmeye hazırlanan işçilere aba altından da sopa gösterilmiş olur. “İşsiz kalan baba”, “yoksul anne” gibi koruyucu bir

kurumsallaşma algısıyla beraber “sorumlu” davranma iması yapılmaktadır. “Kriz can yakıyor; işsiz kalan baba kendini yaktı.”³⁰⁶

Bir annenin yoksulluk intiharı: Adana'da eşi bir yılı aşkın süre işsiz kalan **26 yaşındaki Emine Akçay**, 8 aydır kirasını ödeyemediği evde iki çocuğunun ısınması için saç kurutma makinesini çalıştırıp, diğer odada kendini tavana asarak intihar etti.³⁰⁷

Kapitalizmin oyun kurallarına boyun eğmeyip başkaldırmaya cüret edenlere “haddi bildirilerek”, geriye kalanlara “ibret-i alem” yapılır. Örneğin 2009’da Ankara’da eylem yapan TEKEL işçilerine polis güçleri sert müdahalelerde bulunmuş, işçilere uygulanan şiddetin görüntüleri de haftalarca ekranlarda dolaştırılmıştı. Esnek çalışma biçimleri, taşeronlaşma ve fasonlaşma uygulamaları artmasına karşın, emek mücadelelerinde ciddi kırılmalar yaşandığı ortadadır. İşçilerin karınlarını doyurmak için, “en kötü iş, işsizlikten iyidir” diyerek ölümüne çalıştığı görülmektedir günümüzde. Korku, yabancılaşma kaynaklı bir psikolojik durumu olduğu kadar, ideoloji de psikolojik duygulanımları dikkate alan ve onlara etki eden bir görme biçimini kurmaktadır.

6.Aşama: Robinson, Cuma’yı belli düzeyde eğittikten sonra, yani iş yapabilir ve komutlara uyabilir hale geldikten sonra, ona sınırları belli bir arazi verir. Arazi Cuma’nın çalışma alanıdır. Cuma’nın çalışmak için araziye girmesi, modern işçinin çalışma mekanına girmesi demektir. İşçinin ücret ilişkisini kabul edip belli bir mekana çalışmak üzere girmesi, komuta ve kontrole boyun eğmeyi gerektiren bir hiyerarşiyi de kabullenme anlamına gelecektir.³⁰⁸ İşçinin ücret ilişkisini kabullenmesi, kapitalist paradigmanın doğal haklar ve bireysel mülkiyet hukukuna dayandırılır. Robinson, Cuma’ya kapitalist mülkiyet hukukunu ve gelir bölüşümünü öğretir; arazi ve tohumları Robinson vermiş sayıldığından bölüşümde ayrıcalıklı bir konumdadır. Kapitalizmde de işçinin ürettikleriyle patronu zengin edişinin dikkat çekmeyip de, patronun işçiye “ekmek veriyor” gözükmemesinin nedeni tam da burada yatmaktadır.

Toplumsal yaşamda egemenlik ilişkileri, karşıt konumlar arasındaki etkileşim içerisinde, bir süreç içerisinde kurulur. Bu süreç, her iki taraf için de yeni kurulumlara ve farklılaşmalara yol açar. Bir tahakküm kurduğu kadar çeşitli esnemelerle yeniden üretim koşullarını da oluşturur. Tarihsel ve değişken olan birçok olgu şeyeleştirilerek kalıcı ve doğal bir durummuş gibi gösterilir. *Şeyeleştirme*, toplumsal realitenin gizlenmesi veya tasfiyesini

³⁰⁶ “Kriz can yakıyor; işsiz kalan baba kendini yaktı.”, <http://www.sendika.org/2009/02/kriz-can-yakiyor-issiz-kalan-baba-kendini-yakti> (5 Ağustos 2013)

³⁰⁷ “Bir annenin yoksulluk intiharı”, Milliyet gazetesi, 15.03.2013.

³⁰⁸ Weeks, s.82.

içerir. Gizlenme veya tasfiye *doğallaştırma*, *ebedileştirme* ve *edilgenleştirme* mantığıyla buluşarak sağlanır.

Kapitalist toplum düzeneğinin kendine özgü düzeneğini tanımlayan en önemli yöntem, üretim ve bölüşüm ilişkilerini sanki tamamen siyasal yapı ve ilişkilerden bağımsız bir süreç olarak algılanmasını sağlamaktır.³⁰⁹ Ortaya çıkan eşitsizlikler, sorunlar kaçınılmaz bir insanlık durumu olarak kurgulanır ve rıza gösterilmesi talep edilir. İnsanlar arasındaki eşitsiz ilişkiler din, ahlak, hukuk, bilim gibi sembolik anlamlandırma alanlarında gerekçelendirilir: “İnsanlar diğer canlılardan farklı olarak toplumda sadece varlıklarını sürdürmekle kalmaz, ayrıca toplumu üretirler, toplumu üretirken ise sadece maddi ortamın dönüşümüne yol açmazlar, maddi yaşamla birlikte bir dizi düşünsel yapı, kültürel ve ideolojik kurgular üretirler.”³¹⁰ Toplumsal bir oluşum veya gelenek doğal ve kaçınılmaz bir durum olarak ele alınır. Kadınlar ile erkekler arasında kurulmuş olan işbölümü, sanki cinsiyetlerin fizyolojik niteliklerinden kaynaklanıyormuş gibi tarif edilir. Doğallaştırma geleneklerin, göreneklerin, başta dil olmak üzere birçok sembolik anlamlandırma araçlarının içine gömülmüş durumdadır.

Tahakküm ilişkileri, mevcut ilişkilerin gizlenerek veya örtbas edilerek dikkatlerden saklanır. Saklamalar *yerinden etme*, *yakıştırma* ve *mecaz* gibi dilsel ifadelerle dikkatleri başka yöne çeviren *taslamalar* üretilir. Marx, *On Sekiz Brumaire* adlı kitabında, insanları hayatlarının gerçek koşullarını tanımaktan alıkoyan bir şey olarak dilden bahseder:

...şimdiye dek hiç olmamışı var etmekle uğraşıyor göründükleri esnada (...) geçmişten ruhları yardıma çağırır, onların adlarına, sloganlarına, kıyafetlerine sarılır, dünya tarihinin yeni sahnesinde bu eskilerde hürmet edilen kılıklara bürünür ve bu ödünç dille oynamaya çalışırlar.³¹¹

Dil, gerçekliği aktardığı ve paylaştığı kadar sembolik doğasının sonucu olarak toplumsal olguları katılaştıran bir boyuta da sahiptir. “Koç ailesi 90 bin kişiye ekmek veriyor.” ifadesi ile “Koç ailesi için 90 bin işçi çalıştırıyor.” ifadesi arasında bir anlamlandırma farkı vardır. Ücretleri aksatmayan, fazladan ikramiye veren bir patron “işçi dostu” denilerek olumlanmakta veya “işçi düşmanı” denilerek olumsuzlanabilmektedir. Cambaza bak taktığı olarak bilinen *yerinden etme*, başka durumlar için kullanılan çeşitli atıflar, olumlu ya da olumsuz çağrışımları söz konusu kişi ya da durum için kullanılır. İstanbul Sanayi Odası (İSO) Başkanı Erdal Bahçivan, işçilerin hak taleplerinin dile getirilmesine “Bugün hala 1 milyardan fazla insan yoksulluk sınırında yaşamaktadır. Pek çok insan sağlık ve eğitim alanında hizmet alamamaktadır. Gelir, cinsiyet, yaş ve bölge

³⁰⁹ Fuat Ercan, *Toplumlar ve Ekonomiler* (3. Basım), İstanbul: Bağlam Yayınları, 2004, s.100.

³¹⁰ Ercan, s.133.

³¹¹ Marx, *Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire*, (2. baskı), çev. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.30.

eşitsizlikleriyle karşılaşan insan sayısının da azımsanmayacak boyutta olduğunu hatırlatmak isterim.”³¹² diyerek dünyanın başka yerlerindeki sorunları öne çıkarıyor. Aşağıdaki haberde olduğu gibi işverenler çalışma hayatının düzenlenmesiyle ilgili kendi taleplerini, toplumsal bir sorunla, işsizlik sorunuyla ilişkilendirerek makulleştirmeye çalışmaktadır:

İstanbul Sanayi Odası (İSO) Başkanı Erdal Bahçıvan, 22 Kasım 2013 tarihli İSO Meclis Toplantısı’nda, “OECD ülkeleri içinde en yüksek kıdem tazminatının ödendiği ülke Türkiye’dir. Kıdem tazminatı; işgücü piyasası katılımının temel nedenlerinden biridir. İşgücü piyasamızın katılımı, işsizlik sorunun daha da ağırlaşmasına neden olmaktadır” dedi.³¹³

Doğanın tahrip edilerek kapitalist üretime açılması ve metalaşması ise “sürdürülebilir ve kapsayıcı kalkınma”, “yeşil büyüme”, “temiz suya erişim” gibi büyülü ifadeler kullanılarak *yakıştırma* yapılmaktadır. Ucuz ve nitelikli bir işgücü talebi için “uluslararası işbölümü hiyerarşisinde bir ülkenin yerini yukarılara çıkarabilme”, “inovasyona dayalı verimlilik” gibi ifadeler incelikli bir şekilde kapitalist üretimin mantığına uygun olarak üretilmekte ya da yeniden üretilmektedir.

Mevcut toplumsal ilişkiler, geçmiş zamanlardan beri sürekli tekerrür ediyormuş gibi gösterilerek ilişkilerin tarihselliği ve değişebilirliği *ebedileştirilerek* gizlemeye çalışılır. Ebedileştirme anlatıları çoğu kez öyküleme çakışır. Bu söylemler muhatap özneyi daima “böyle gelmiş böyle gider” anlayışına yönlendirir. Kurgulanan değişmezlik algısı mevcut eşitsizlikleri ve egemenlik ilişkilerini kabullenmeyi kolaylaştırır. Eşitsizliği meşrulaştıran geleneksel ideolojilerin çoğu dinseldir. 19. yüzyıl İngiltere’inde işçi sınıfının oluşumunu inceleyen E.P. Thompson, hacimli çalışmasında dinsel düşüncelerin, işçilerin yaşamındaki etkisine de önemli bir yer verir. İşçiler arasında etkin olan Hristiyan Methodizm anlayışını eleştirir: “...yalnızca çocuk işgücü konusundaki duyarsızlıkları nedeniyle suçlu değildirler. Yoksulları, etkin bir itaatkarlığa teşvik ederek içeriden zayıflatmışlardır.”³¹⁴ Dinsel ideolojiler esnek bir söylem kurmuş olsa da genel olarak kadercî, vaatçi veya ceza mantığı üzerinden yön kılavuzu olabilmektedir. Din çoğu kez yoksulların sefaletini, onların günahkarlıklarına bağladığı gibi bu dünyada çekilen sefaletin öbür dünyada rahata ereceğini vaat eder. Ama ağırlıklı olarak “başa gelen çekilir”, “Allah’ın takdiri”, “nasip kısmet”, “alın yazısı”, “rızkına razı olma” vb. söylemler üzerinden toplumsal eşitsizliği meşrulaştırır. 17 Mayıs 2010’da Zonguldak Karadon Taşkömürü İşletmesi’nde 30 madencinin yaşamını kaybetmesinden sonra bölgeye giden Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, bu bölgenin insanının bu tür olaylara aslında

³¹² T24 Bağımsız İnternet Gazetesi, <http://t24.com.tr/haber/iso-baskani-piyasadaki-kitligin-sebebi-kidem-tazminatidir/242481>, (Erişim 06.01.2014)

³¹³ T24 Bağımsız İnternet Gazetesi a.g.y.

³¹⁴ E.P.Thompson, s.435.

alışık olduğunu ifade ederek, "Bu mesleğin, kaderinde maalesef var. Bu mesleğe giren kardeşlerim de, bu mesleğe girerken içerisinde bu tür şeylerin olacağını bilerek giriyorlar."³¹⁵ biçiminde bir açıklama yaptı. Böyle bir yaklaşım, çalışma koşullarının güvenliğinin titizlikle sağlanmayışını görmez kıldığı gibi, olumsuzlukların kaçınılmaz olduğu ve değiştirilemezliğini de imleyerek bir meşruiyet sağlamaktadır.

Kapitalist toplumda sekülerleşmeyle birlikte yaşamın bütünlüğünü daha "bilimsel" açıklama modelleri ortaya çıkmıştır. Sosyal bilimlere en fazla sirayet edense, Darwin'in biyolojideki "doğal seçim" ilkesidir. Doğal seçim anlayışının "en uygun olanın hayatta kalması" fikri, liberalizmin *laissez faire* ilkesine uygun olarak en güçlü olanın başarılı olduğunu savlayarak toplumsal eşitsizlikleri meşrulaştırmaktadır. Toplum da bir çatışma ortamıdır ve bu ortamda rekabet, tarafların güçlerini sınavarak onların gelişimini ya da yok olmasını sağlar. Bu kuramların zaman içinde ırkçı ve faşist kuramlara evrildiğini de hatırlamak gerekir.

Kapitalist ideoloji iki işlevi beraber yürütmeye çalışır. Bunlardan birisi mevcut ilişkilerin gerçekliğinin gizlenmesi, diğeri mevcut ilişkilere insanların motivasyonunu sağlayarak onları aktive etmek. Kapitalist ideoloji, esnek bir uzantı olarak yaşam etkinliklerine sürekli olarak sızar veya bu etkinlikleri bizzat kurar. Kapitalist ideolojinin temel argümanlarından biri, insanın ezelden beri bir *homo economicus* olduğudur. Kapitalist ideoloji bütün tarihi aynı düzleme çekerek kendi özgül hallerini görünmezleştirir. Eşitsizlik, haksızlık, adaletsizlik, çok çalışma ve sömürü varsa; bunun kapitalizmle ilgisi üzerinde durulmaz. Bütün insanlık tarihinin "böyle gelmiş, böyle gittiği" ve bunun değiştirilemezliği söz konusu edilir. Madem böyledir, herkese buna katlanıp üzerine düşen çalışmayı yerine getirmek düşer. Buna karşı direnilmesi de bir sonuç vermeyecek, boşu boşuna bir zaman kaybı olacaktır. Hem var olan ilişkileri kabullenmenin, etkin bir şekilde bu ilişkilere dahil olmanın bireysel mutluluğu getireceği de vaat edilir.

Çünkü çalışmanın ekonomik getiri dışında bireye kazandırdığı daha başka, toplumda yer almak ve ona katkıda bulunmak, ilişkiler kurmak gibi önemli faydaları vardır. Birey için çalışma bir amaç değil bir araç olarak algılsa da sağladığı faydalar açısından genelde istenilen bir şeydir. Getirdiği gelir, sağladığı saygınlık ve gelişme olanağı gibi nedenlere bağlı olarak çalışma, doğrudan ve dolaylı olarak birey için bir doyum kaynağıdır. Başarı güdüsünün en geniş ve yoğun şekilde yöneldiği alan da çalışma yaşamıdır.³¹⁶

İnsan; "küçük tabiat" (mikrokozmos) olarak kabul edildiği için, "makrokozmosun" pek çok özelliklerini kendisinde taşıyan bir varlıktır. Öncelikle madem ki bütün alem hareket içerisinde, o halde insan da daima hareket halinde olmalıdır. Peki ya

³¹⁵ "Erdoğan: Madencilik Kaderinde Var", <http://www.ntvmsnbc.com/id/25096880/> (30.07.2013)

³¹⁶ Ünal ve Çelik, s.221.

hareketsizlik, hiçbir şey yapmama arzusu, tembellik? Bu, alemin oluşı geçmeden önceki sonsuz sükun haline dönme; yani yok olma ve aslına dönme arzusundan kaynaklanmaktadır. Evet, yaşamın şartı daima hareket halinde olma ve çalışmadır; ancak bu çalışma bedeni yoracak şekilde aşırıya kaçtığına dinlenmek ve tembellik etme isteği; “bir şey yapmama zevki, çalışma ve gayret korkusu, sağlık için hiç de gerekli olmadığı halde rahatlık alışkanlığı” haklı görülebilir. Hiç çalışmadan tembellik edip hayatını zevk ve eğlence içerisinde geçiren insan da her şeyi bu kadar kolay ve arzu duyup peşinden koşmaksızın elde ettiği için pek büyük bir mutluluk duymayacaktır. O halde tembellikten, eğlenmekten zevk alabilmek için daha önceden çalışmak, yorulmak ve çalışmadan geçirilebilecek özgür zamanların özlenmesi lazımdır.”³¹⁷

Doğallaştırma mantığının en sık kullanılanı “başkaları”nın örnek olarak gösterilmesidir. Bu karşılaştırma, kendi pozisyonuna ve kriterlerine uygun modeller seçilerek yapılır. İşverenler kendileri açısından “iyileştirmeleri”, ekonomisi gelişmiş ülkelere işverenlere tanınan imkanları baz alarak sunarken, işçilerle ilişkili durumları çalışanların sömürüldüğü durumları örnek olarak seçerler. TÜSİAD’ın İş ve Yatırım Ortamının İyileştirilmesine Yönelik Öneriler olarak sunduğu bir metinde ifadeler şöyle:

BRIC ülkeleri olarak adlandırılan yükselen ekonomilerle kıyaslandığında da Türkiye’de uygulan kıdem tazminatı uygulaması oldukça yüksektir. Brezilya’da kıdem tazminatı uygulaması yokken, Rusya Federasyonu’nda 2 ay, Hindistan ve Çin’de ise sırasıyla 10 ve 12 aydır. Ayrıca, Doing Business 2010 raporunun “çalışanların istihdamı” (Employing Workers) kategorisine göre (söz konusu kategori işe alımda ve çıkarmada zorluk derecesi, çalışma saatlerinin katılığı, istihdam endeksinin katılığı ve işten çıkarmanın maliyeti dikkate alınarak hesaplanır) Türkiye’nin konumu tüm BRIC ülkelerinin gerisindedir.³¹⁸

7.Aşama: Robinson, Cuma’ya kendi dinini öğreterek onun algı evrenini kendi zihniyetiyle buluşturur. Bunun sağlayacağı en temel sonuç ise Cuma’nın Robinson’un biçtiği role kabullenmesi olacaktır. *Çağırılma/adlandırılma* mekanizmasıyla Hristiyan olan Cuma, bu zihniyetinin ritüelleriyle yeni rolünü benimseyecek, Robinson’un algısıyla kendi yönelimlerini seçecektir. Dinsel ideolojiler ağırlıklı **öyküleme** stratejisi ile günlük hayata dahil olur. Öykülemenin toplumsal yaşam ve ilişkiler bakımından önemi büyüktür. Öncelikli olarak öykülemeler, toplumsal süreçleri yeniden şekillendirip basitleştirir, böylece süreçler anlatıma daha uygun hale gelir. Ahmet, Mehmet’e şöyle yaptı, anlatımı olup bitenin unutulmaz bir imgesini taşır. Öykülemeler neden sonuç bağlantısını kısaltarak kişileri, kişileri olgularla daha kolay ilişkiye sokar ve çeşitli dinleyeni kişisel pay çıkarmaya yöneltir. Bu nedenle öykülerin güçlü sorumluluk ithamları içerdiğini söylemek gerekir.³¹⁹ Öyküleme

³¹⁷ Gülnihal Küken, “Eğlenceli Felsefe”, *Cogito*, Sayı: 12, 1997, s. 94-95

³¹⁸ TÜSİAD, “İş ve Yatırım Ortamının İyileştirilmesine Yönelik TÜSİAD Önerileri”, Ekonomi Koordinasyon Kurulu Toplantısı Sunumu, s.30, 2010, http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/EKOK-son.pdf (17.07.2013)

³¹⁹ Charles Tilly, *Neden: Düşüncelerimizin ve Davranışlarımızın Altında Yatan Nedenler*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Köprü Kitapları, 2012, s.25-26.

stratejisi geçmiş ile şimdi arasında bir bütünlük inşa ederek, şimdiki zamanı üzerine titrenen önemli bir geleneğin parçası olarak ele alır. Öyküleme toplumsal çatışmaları, farklılıkları görünmez kılarak yekpare bir model tahayyül ederek aidiyet hissi yarattığı kadar kısmi bir ütopya ortaya koyar. Bu öykülemeler mevcut egemenliği onaylayarak gücün kullanılmasını haklı çıkarmaya yönelik bir kurgu içerir. Güce sahip olmayanları da mevcut ilişki tarzlarına razı etmeye yöneliktir. Kuzgun ile Koyun masalında, uzun yaşamasının sırrını koyuna, “Yüksekte bakırım korumasız olanlara, boyun eğirim güçlülere. Kimin tepesine bineceğimi, kime yaltaklanacağımı bilirim.” diyerek açıklar. Osmanlı dönemi şairlerinden Şeyhî, *Hârname* adlı mesnevisinde yük çekmekten bizar olmuş eşeğin, çayırdaki otlayan öküz gibi olmak isteği üzerine başına gelen belaları anlatır. Eşek, öküz gibi ot yemeyi bırakın bir kuyruktan olur. Öküz ile kendisi arasındaki çelişkiyi gidip pîr eşeğe soran eşek, şu yanıtı alır: “Herkesin bir görevi vardır şu dünyada. Sen eşeksin yük taşıyacaksın, az yem yiyeceksin. Öküz ise az çalışıp çok yiyecektir. Bu dünyanın düzeni böyledir.” Geleneksel anlatılarda bu hikayelerin onlarcasına rastlanır.

İnsanlar toplum tarafından çevrelenmiş olduğundan toplumdaki egemen değerlerden etkilenirler ve kendilerine özgü değerler oluşturarak hayatlarına devam ederler. Değerler ağırlıklı olarak düşünülüp mantık süzgecinden geçirilerek oluşturulmaz. Değerlerin benimsenmesi çoğu kez duygusal bir etkiyle, anlık bir usa vurma ile söz konusu olur. Bu duygusallık halleri insanların dünyayı anlamlandırmalarında, hareketlerini yönlendirmede önemli bir etken olarak işlev görebilir. Toplumsal bir değer olarak din de, insanların bütün varlığı ile kendisini kattığı bir olgudur. Meşrulaştırmanın öyküleme stratejisi en yaygın olarak dinsel motifli olarak karşımıza çıkar. Uzun bir zaman diliminde alışkanlıklar oluşturmuş olan dinler, gündelik hayatın işleyişinde son derece etkin olan bir kurumdur. Dinsel zihniyet, dinsel olmayan alanlarda bile insanların tavırlarında etkili olur. Din, insanların gündelik meselelere ilişkin tutumlarında hangi davranışları sergilemeleri gerektiği konusunda önerilerde bulunur, onların nasıl düşünceleri gerektiği konusunda ilkeler sunar. Özetle, din insan davranışlarının yönü konusunda tayin edici bir işleve sahiptir. Toplumsal grup aidiyeti oluşumunda ideolojik aygıt olarak aile, din ve millet anlayışları ön sırada gelmektedir.³²⁰ Dinsel ideoloji, özellikle kapitalizmin kurumsal düzeneklerinin tam oturmamış olduğu ülkelerde etkili olmaktadır. Dinsel ideoloji de “...kişileri, gelecek yerine geçmişe ya da sınıf ilişkilerini gizleyen imge ve fikirlere yönlendirerek ve müşterek toplumsal değişim uğraşlarına gölge düşürerek mevcut

³²⁰ White, s.27.

sınıf tahakkümü ilişkilerini muhafaza etmeye yarayan bir temsiller sistemidir.”³²¹ Marx’ın, her tür ideoloji eleştirisinin dinsel ideolojiden başlaması gerektiğini hatırlamakta yarar var.

Musevilik, İsevilik ve İslam gibi dünya üzerinde yaygın kabul görmüş dinler, kapitalizm öncesi düşünme, davranma ve hayat tarzına uygun ilkeler ve ritüellere sahip olmalarına karşın kapitalizmle karşılıklı bir etkileşimle genel olarak bir uzlaşa sağladığı görülmektedir. “Tarihsel bir sistem olan kapitalizm, kendi içinde hüküm süren güç ilişkilerine bağlı olarak yalnız Batılı değerleri değil, Batılı olmayan değerleri de kendi gereklilikleri yönünde manipüle edecek esnekliğe sahiptir ve öyle de olmuştur.”³²² Kapitalizmin temel ideolojisi olan liberalizm, modern bir yaşam tarzı inşa ederek toplumsal yaşamı dizayn etmiştir. Modernizm merkezine aklı koyduğu için geleneksel davranma ve düşünme tarzlarına başlangıçta etkin müdahalelerle toplumsal yaşamı dönüştürmeye koyulmuştu. Öncelikli olarak hakim ideoloji olan dinsel ideolojiyi tahtından indirerek yoluna devam etmek durumunda kaldı. Ancak 19. yüzyılda yeni oluşan proletarya sınıfı, işaret edilen “akıl yolu”na girdiği zaman yeni egemen burjuva için bir tehdit oluşturmaya başladı. Hakim sınıf olan burjuvazi, bertaraf ettiği dinsel ideolojinin yerine “akıl”ı koymakla kendisi açısından hiç de iyi etmediğini fark etti ve tekrar kiliseyle uzlaşarak dinin toplumsal yaşamdaki rıza mekanizmasını sürdürmesi görevini yeniden dine verdi. Elbette, din, eski günlerdeki gibi başat bir ideoloji olamayacaktı. Çünkü sekülerliğin, bilimselliğin arttığı bir “bilim” çağına girilmişti. İslam ise kapitalizmle ilişkiye görece yeni girdiği halde kapitalizmle önemli bir çatışma içine girmemiş, özellikle de çalışma ilişkilerinin kabullenilmesi ve bireyin çalışmaya katılımında teşvik edici bir rol üstlenmiştir. Dinsel rekabeti, ekonomik zenginlikle ilişkilendirerek dinsel egemenliğin kurulumunun ekonomik zenginlikten geçtiği önkabulü ile başarı ile çalışma arasında bir ilişki kurmuştur.

E.P. Thompson, 19. yüzyılda endüstri işçilerinin sömürüye karşı direnişinin yanında olduğu iddiası taşıyan dinsel anlayışların ikili tutumundan bahseder. Methodizm gibi mezhepler hem endüstri burjuvazisinin hem de proletaryanın geniş kesimlerinin dini olarak başarılar elde etmiştir. Genel olarak özdenetim, bireycilik, mal-mülk edinme vurgulanmış; tutumluluk ve disiplin önerilmiştir. Thompson haklı olarak, nasıl olup da kendilerinin değil de efendilerinin başarılarına prim veren bir dinin proletaryaya çekici geldiğini soruyor.³²³ Kapitalizmle din arasındaki ilişkiyi en iyi incelemiş kişilerden biri Max Weber’dir. Weber,

³²¹ John B.Thomson, s.55.

³²² Türkay, s.60.

³²³ E.P. Thompson, s.436.

işçi sınıfının iş disiplininin oluşmasında, dışsal zorlamaya gerek kalmadan çalışanın tüm enerjisini işe kanallama etmesinde dinin içsel bir zorlama oluşturduğunu iddia etmiştir.³²⁴

İslam öteki dinlerden farklı olarak bir hayat tarzı oluşturmada tüm hayatı kuşatan pek çok alanla ilgili düzenlemeler barındırır. İslam dininin günlük hayatı kuşatıcı hükümleri cinsel göreneklerden, ekonomik etkinliklere, devlet işlerine, giyim kuşama, bilime ve sanata, doğuma ve ölüme dair emredici normatif düzenlemeler içerir.³²⁵ Dinin çalışma tutumlarını benimseme ve şekillendirmede son derece etkili olduğu gözlenmektedir. Çalışmanın yüceltilerek adeta ibadet konumuna yükseltilmesi, çalışma disiplininin önemsenmesi, çalışmanın mutluluk kaynağı olarak görülmesi insanın ihtiyaçlarını temin için gerçekleşen bir eylem değil, iç huzuru sağlayan bir faaliyet olarak tavsiye edilmesi söz konusudur. Sefer Yavuz, dinsel zihniyetin, “iş yönelimli-çileci çalışma tutumu” ve “mistik yönelimli-teslimiyetçi çalışma tutumu” oluşumunda belirgin bir etkisi olduğunu anket bulgularına dayanarak ortaya koymuştur.³²⁶ İş yönelimli-çileci çalışmada, hem etkin hem verimli bir çalışma ve onun getireceği başarı önemsenir. Başarıyı getirecek olan da disiplindir. İşini hakkıyla yapma ve helal kazanç elde etme anlayışı öne çıkar ve patronların uyguladığı çalışma disiplinine mümkün olduğunca riayet edilir. Bu tarz bir çalışma tutumunda, dünyevi ibadet ile çalışma arasında bir paralellik ve denge kurulur. Birey hiçbir zaman boş durmayıp kazanç elde etmek için sürekli yeni girişimlerde bulunmalıdır. İbadet nasıl ki sevap kazancı için Allah’a karşı bir ödev ise çalışma da iyi insan olmak için ve aldığı parayı hak etmek için disiplinli olarak yapılması gerekli bir şey olarak görülür. Her türlü çalışma ve gayretin ahrette ödüllendirileceği inancı, ütöpik bir yönelim olarak teşvik edici ve gayretlendirici bir motivasyon yaratmaktadır.

Kapitalist ilişkiler dünyaya doğru genişledikçe, yeni coğrafyalarda pre-kapitalist unsurlarla daha fazla karşılaşmaya başladı ve bu unsurlar çoğu kez, kapitalist ilişkilerin kurulmasına karşı direnme mekanizmaları olarak işlev görmeye başlamıştı. Bu nedenle, kapitalist ideoloji, birikimin ihtiyaçlarına bağlı olarak yerel kültürel unsurlara eklemlenerek kapitalist ilişkileri inşa etmiştir. Türkiye’de özellikle 1980 sonrası neoliberal politikaların etkinleşmeye başlamasıyla, iktidarlar, dindar ve muhafazakar kesimle yakın bir ilişki içine girerek kapitalist ilişkilerin doğallaştırılmasına dinsel ideolojiyi de aktif olarak dahil etmiştir. Dindar muhafazakar anlayışın halen etkin bir şekilde neoliberal kapitalizmle yakın ilişkisi devam etmektedir. Özellikle 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidara gelişiyle bu

³²⁴ Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, s.31, 41, 48.

³²⁵³²⁵ Sefer Yavuz, **Dini Değerlerin Çalışma Hayatındaki Yeri: Sanayi İşçileri Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2012, s.111.

³²⁶ Yavuz, s.119-124.

ilişki pekişmiş, işçiler dinsel bir söylemle egemen sınıflara daha çok tabi kılınmıştır. Dinsel ideolojinin kapitalizmle ilişkisinin en net görüleceği alan ise çalışma ilişkileridir, çünkü çalışma ilişkileri, sınıf ilişkilerinin en net fotoğrafı sayılabilir. Sınıfsal farklılaşmanın, çatışmaların ve mücadelelerin yoğunlaştığı bir alandır çalışma ilişkileri.

Kapitalist ekonomi, pre-kapitalist unsurlarla eklemlenebilme esnekliğine sahiptir. İdeolojik aygıt olarak aile aygıtı ve dinsel aygıt, bütünleşerek kapitalist üretimin asli unsuru olan çalışma ile ilişkilendirilir. Kapitalist üretim ilişkileriyle karşılaşan İslam toplumlarında, kapitalist mantığın “püriten” ahlakı, karşılık bulmuş, bir üretkenlik ve çalışma disiplininin örgütlenmesi mümkün olabilmıştır. Dinsel ideolojinin kapitalizmle ilişkileneceği Türkiye’de aslında çok yeni değildir; ancak bir tabi kılma ideolojisi olarak faal olması neoliberal anlayışla beraber belirginleşmiştir. Kapitalizmin dindar düşüncelere eklemlenme noktası ise refleksif bir ilişkiye dayanır. Avrupa devletlerinin yarı sömürge alanı olarak Osmanlı Devleti’ndeki İslamcı aydınlar, Hristiyan Batı’nın ekonomi ve bilim alanlarındaki gelişimi karşısında, Müslümanların ne kadar geride kaldığını görmüşler ve “kültürünü almamak” kaydıyla, “Batı’nın bilim ve tekniğini alma” projeleri üretmişlerdi. Dini söylemin aradan geçen zamana karşın bu anlayışı sürdürmektedir. Başbakan Erdoğan, yurtdışına lisansüstü eğitim için gidecek olan öğrencilere, “Batının ilmini, tekniğini alalım ama maneviyatını almayalım.”³²⁷ ifadelerini kullanarak “modernleşmeci İslamcı” geleneği sürdürdüğünü göstermiştir. Modernleşmeci İslamcılığın ilk temsilcilerinden biri Mehmet Akif Ersoy’dur. Dindar kesim için baş tacı olan isimlerden biri olarak Mehmet Akif, dinsel ideolojinin simgesel bir figürüdür. En başta şiirleriyle, “tembelliğe” savaş açmış, neredeyse yegâne İslami ibadet biçiminin “çalışmak” olduğu noktasına varmıştır.

Bekaayı hak tanıyan sa'yi bir vazife bilir;
Çalış çalış ki bekaa sa'y olursa hakedilir.

Bu harb işinde kazanmaktadır çalışmış olan;
Çalışmayıp oturandır gebertilen, boğulan.
Kimin kolunda mesai denen vefalı silah.
Görülüyorsa, ümid etmesin sonunda felah.³²⁸

Modernleşmeci İslamcılık, Müslümanların genel kabulü olarak peygamberin yaşadığı zamanın “asr-ı saadet”ini gerçekleştirme amacıyla zenginleşerek güçlenmenin gereği olarak çalışma ahlakını benimser. Bu süreçte ideoloji, kişileri, gelecek yerine geçmişe ya da sınıf ilişkilerini gizleyen imge ve fikirlere yönlendirmiş olur. İnsanlar, özellikle de kriz

³²⁷ Birgün gazetesi, 27.01.2008.

³²⁸ Emine Yeniterzi, “Mehmet Akif’in çalışmaya verdiği önem”, Türkiyat dergisi, Selçuk Ün.Yay. s.392.
<http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s7/16.pdf>, (27 Temmuz 2013)

zamanlarında bir dinginlik ve güvenlik arayışı içine girerler; bu zamanlarda arıtılmış bir tarih ve ideallerle donanmış bir gelecek tahayyülüne imrenirler. Gelenekler insanları etkisi altına alabilir ve toplumun büyük çoğunluğu tahakküm ve sömürü koşullarına katlanmaya razı olabilir. Bir tür “ütopyacılık” olan İslam’ın asr-ı saadet tasavvurunun, ruhsal karşılığı “tevekkül”dür. Özellikle de yüz yüze çalışma ilişkilerinde tevekkül düşüncesinin, dindar işçilerin çalışma sürecine katılımda yönlendirici olduğu ve olumsuz birçok durumu sineye çekmede etkili olduğu söylenebilir. İnsanın gerçekleştirmek istediği bir iş için gereken her şeyi yaptıktan sonra, sonucu “Allah’tan bekleme”si halinin adıdır. Bu anlamda tevekkül, insanı çalışma konusunda harekete geçiren ve ümitsizliğe düşmekten kurtaran bir değer olarak benimsenir. Çünkü ulaşmayı planladığı hedefe ulaşamadığı durumlarda insan, tevekkül sayesinde ümitsizliğe düşmeyecek; nerede hata yaptığını, hangi konularda yetersiz olduğunu gözden geçirecektir. Böylece eksiklerini gidermek suretiyle ulaşmak istediği hedefi yakalamak için tekrar çalışmaya koyulacaktır. İslam’da insan, tevekkül inancıyla çalışmaya teşvik edilir; çünkü İslam’ın Allah’ı; çalışana, emeğinin karşılığını mutlaka veren bir güç ve adalet sahibi olarak kabul edilir.³²⁹ Türkiye’de dindar muhafazakar kesimin kapitalizmle uzlaşması, İslamcılığın kapitalist sisteme massedilmesi meselesi ve çalışma ilişkilerinde gerçekleşen yeni şekillenmeler son yıllarda ilgi konusu olmaya başlamıştır.

Kapitalist sistemin işleyişinde belirleyici olan bütüncül harekettir. Kapitalizmin mantığı bir bütün olarak toplumun hayati olan her kılcal damarına nüfuz etmek zorundadır; toplumun bütününe işbirliği söz konusu olmadan kapitalist sistem işleyemez. Bu bakımdan siyasal partiler, meslek örgütleri, medya gibi kurumları yoğun bir şekilde devlet aygıtı tarafından toplumsal bir uzlaştırmacı işlev üstlenirler. Zaten devlet olmadan kapitalizmin işlemesi mümkün değildir. Bireylerin dünyasında dinsel etki bir yana, devletin bir aygıtı olarak genişlemiş olan dinsel kurumlar da, içinde bulunulan kapitalist ekonominin taleplerine uygun olarak konuşmaktadır:

Samsun İl Müftüsü Hayrettin Öztürk, İlkadım Belediyesi çalışanlarına “İslam ve çalışma ahlakı” konulu konferans verdi. Aile hayatı iyi olan kişilerin mesleki anlamda daha verimli olduğunu vurgulayan İl Müftüsü şunları kaydetti: "Aile içi iletişimde sevgi, saygı ve hoşgörü gelişir ve uygulanırsa bu durum iş hayatına da olumlu manada yansır. Evinde ailesiyle huzurlu olan kişiler, işyerindeki çalışma arkadaşlarıyla ve vatandaşlarla diyaloga girerken daha kibar, anlayışlı, düzeyli ve hoşgörülü olur. Bu durum, yönetimi ve hiyerarşi düzenini kolaylaştıracak gibi iş verimini ve çalışma hazzını da artıracaktır. Ayrıca, adaletli yönetim ve hakkıyla çalışmanın olduğu yerde, kazanılan paranın bereketi fazlasıyla hissedilecektir."³³⁰

³²⁹ Recep Kılıç, İslam ve Çalışma Üzerine Felsefi Bir Değerlendirme, s.134-
5<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/751/9599.pdf> (27 Temmuz 2013)

³³⁰ “İlkadım Belediyesi’nde İslam ahlakı konulu konferans”, Hürriyet gazetesi, 07.02. 2013.

Bu süreç şunu göstermektedir ki, neoliberal birikim rejimine uygun bir şekilde, cemaat toplulukları arasındaki ilişki ağları, kapitalizmin yeniden üretiminde en hassas şekilde üzerinde durduğu, emekçi sınıfın kontrolünün aracı olarak kullanılmaktadır. Emek gücünün üzerinde kurulan hegemonya öyle ki, hemşeri cemaatleri, etnik cemaatler hatta akraba grupları ücretlilik normlarını tayin etmektedir. Dini değerlere bağlı olarak örgütlenen cemaatler, neoliberal birikim rejimini meşru kılan hegemonyanın yenileme araçlarından biri olarak görülebilir.³³¹ Dinsel ideoloji, işletmeciler için emek denetiminin sağlanmasında kullanışlı bir stratejik araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de kapitalist birikim tarzına da uyacak bir İslami yaşam kültürü etrafında son derece eşitsiz bir uzlaşma sağlanarak emek sömürüsü söz konusu olmaktadır.

8.Aşama: Robinson, adada elde ettiği birikimin sahibi olduğunu teminata bağlamak için hukuksal bir zemin kurmaya çalışır. Kurumsal bir meşruiyet sağlamak için ötekilerin kendisine olan borçların ödenmesini güvenceye almak için onları, İncil üzerine yemin ettirerek borç yükümlülüğü ile dini yükümlülüğü ilişkilendirmeye çalışır. Evrensel mülkiyet hakkı anlayışı dinsel ideoloji ile meşrulaştırılmış olur. *Evrenselleştirme* egemenlerin çıkarlarına hizmet eden düzenlemeleri herkesin ortak çıkarına uygun olarak yapıyormuş gibi, süreçteki aksamalardan da herkes aynı şekilde olumsuz etkileniyormuş gibi hareket eden bir söylemle ortaya çıkar. Bu nedenle kriz zamanlarındaki olumsuzluklardan ve risklerden sakınmak için kendi sorununu toplumun üzerine yıkmaya çabalar. “Anca beraber kanca beraber”, “aynı gemideyiz” gibi söylemler hem sürekliliğe bir vurgu yapar hem de ortak bir kaderi paylaşıyormuş izlenimi yaratmaya kapı aralar. Sınıf çatışmalarında gerilimi düşürmek için çalışan sınıfın ücretlerinde, önceden edinilmiş haklarında ya da işten çıkarmalarda ilk başvuru strateji dışsal bahaneler bulmaktır. Ekonomik kriz, zarar etme, sıkıntıda olma vb. bahanelerle işçiler sürekli olarak karşılaşmaktadır. Bahane tavrı, hakimin mağdur durumunda görünerek hedef olmaktan kurtulma çabası olarak görülebilir. İşverenler bu tür sorunlarla genel olarak kendileri yüz yüze gelmek istemediklerinden devletin düzenleyici kurumları etkinleşir.

Türkiye’de 2002 sonrasında iktidarda bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi’nce, bir üretkenlik hedefi en üst düzeyde, çalışma ilişkilerinin düzenlenmesinde önem kazanmıştır. Örneğin 12 Nisan 2012’de Maliye Bakanı Mehmet Şimşek, Türkiye’deki yeni teşvik paketini 38 ülkeden gelen yabancı konuklara anlatırken “Türkiye’nin neresinde yatırım yaparsanız çok güçlü destekler var. Vergileri neredeyse sıfırladık. 6’ncı bölgede tamamen kaldırdık.

³³¹ Durak, s.26-27.

Türkiye'nin doğusu, güneydoğusu Türkiye'nin Çin'i olacak.”³³² biçiminde bir açıklama yaptı. Başta bakanlık düzeyinde olmak üzere, çeşitli iktidar partisi siyasetçilerinin “üretkenlik”, “verimlilik”, “daha çok çalışma”, “büyüme” vurgusu sürekli yapılmaktadır. Bu bakma biçiminde öne çıkarılan ekonomik anlamda üretkenlik ve büyümedir. Çin'in dünya üretiminin büyük kısmını yapıyor olması, özendirici bir durum olarak gösterilmekte, yatırım yapacak sermayedarlardan düşük vergi alınacağı yahut alınmayacağı teşviklerinden söz ediliyor. Ancak bütün bunların işçiler için yoğun çalışma, düşük ücret olacağı göz ardı edilmektedir.

Ford otomobil firması, 2010'da Belçika'daki fabrikasını kapatacağını ilan ediyor, bunun üzerine Belçika hükümeti 2010 ortalarında Ford'a Belçika'da kalması için 44 milyon avro sübvansiyon veriyor. Fabrika işçileri de ücretlerinin yüzde 12 kırılmasına razı oluyor ancak aradan bir buçuk yıl geçtikten sonra Ford tekrar kapatma kararı alıyor.³³³ Özellikle Türkiye gibi enformel çalışmanın yaygın olduğu ülkelerde, çalışanlar ile işveren bu “bahane” ilişkisine girmektedir. Yasin Durak'ın Konya'da işçi-işveren ilişkilerini incelediği *Emeğin Tevekkülü* (2011) başlıklı çalışmasında, “tiyatral manipülasyon”³³⁴ adını verdiği bu tür stratejilere sıkça rastlandığını görüyoruz. Örneğin Türkiye'de işverenlerin en çok şikayet ettikleri konuların başında çalışanlara kıdem tazminatı ödeme zorunluluğunun bulunmasıdır. İşveren sendikası TİSK, odalar birliği TOBB ve işadamları derneği TUSİAD'ın ortak raporunda yer alan aşağıdaki ifadeler, daha sonra açıklanacak olan Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'nde de dile getirilmiştir.

Ücret dışı işgücü maliyetlerinin azaltılmasında OECD ortalaması hedeflenmeli ve takvimli bir program ilan edilmelidir. İşçi alma ve çıkarma maliyetlerinin ve bürokratik işlemlerin fazlalığı da işverenleri zora sokmakta, esnek çalışma şekillerinin uygulanmasını engellemektedir. Bu itibarla en kısa sürede kıdem tazminatı konusunun gündeme getirilerek, işletmeler üzerindeki yükün hafifletilmesi gerekmektedir.³³⁵

İşverenlerin kıdem tazminatlarının kaldırılması talebi, “istihdamı arttırmak” söylemleri çerçevesinde gündeme sıkça getirilmekte ancak çalışanların tepkileri nedeniyle henüz kaldırılamamıştır. Siyasal iktidarının toplumsal meşruiyetinin gölgesinde, çalışma yaşamında birçok düzenleme söz konusu olabilmektedir. Maliye Bakanı Mehmet Şimşek, işverenlerin ortak raporunda belirttiği görüşten hareket ederek işsizliğin sebebini kıdem tazminatı ve katı istihdam olarak izah etmektedir:

Maliye Bakanı Mehmet Şimşek, istihdam artışının önündeki en büyük engellerin kıdem tazminatı yükü ve esnek istihdama geçilememesi olduğunu söyledi. Türkiye'de kıdem tazminatının bu kadar yüksek ve ağır olması nedeniyle istihdamın artırılmadığını ifade

³³² Radikal gazetesi, 13.04.2012.

³³³ “Ford Yalan Söyledi!”, Evrensel gazetesi, 27.10.2012

³³⁴ Durak, s.98.

³³⁵ Aziz Çelik, “Ulusal İstihdam Strateji Belgesi: Ucuzluk, Esneklik ve Güvencesizlik”, **Ulusal İstihdam Stratejisi Eleştirel Bir Bakış**, Ankara: TÜRK-İS/İSBF Sosyal Politika Merkezi, 2012, s.14.

eden Bakan Şimşek, Türkiye'nin esnek istihdam uygulamasına geçmeden istihdam artışı sağlayamayacağına dikkat çekti.³³⁶

Yine esnek çalışma ilişkilerinin oluşturulması kamuoyunda kolayca benimsenecek bir kabul olamayacağından, farklı kesimlerce ve çeşitli mazeretlerle sıkça gündeme getirilmektedir. Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'nde şu ifadeler geçiyor:

Bilgi teknolojilerinin hızlı değişimi ve küresel rekabetin artmasıyla her geçen gün değişen ekonomik şartlara uyum sağlamanın yanı sıra işletmelerin iç ve dış rekabet gücünü artırmak ve kronik hale gelmeye başlayan işsizlik sorunlarını çözmek amacıyla dünyanın birçok ülkesinde işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi öncelikli politika haline gelmiştir.³³⁷

Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'ne göre “İşin korunmasını ve aynı işte kalabilme güvencesini ifade eden ‘iş güvencesi’ yerini, istihdamın korunması ve tek bir işverene bağlı olmadan çalışmanın sürdürülebilmesi güvencesini ifade eden ‘istihdam güvencesi’ önem kazanmaya başlamıştır.” Bu ifadelerden çıkarılacak en önemli sonuç şudur ki, yeni öneriler aslında iş güvencesini ortadan kaldırmaktadır yani bir yanılsama üretilmektedir. Bir diğer ifadeyle, iş güvencesinin yerini istidam edilebilirlik almaktadır. Böylece iş güvencesi, bir hukuksal güvence olmaktan çıkarılmakta, kişinin kendi beceri ve kapasitesine, kısaca piyasa koşullarına bırakılmaktadır. Bu, belgedeki en önemli paradigma değişikliklerinden biridir.³³⁸

Klasik iktisat anlayışları kapitalizmin üretim ve sömürü ilişkilerini açıkça göstermediği gibi kapitalistlerin lehinde ussallaştırma stratejisini kullanarak kapitalist ideolojinin kurgusunu pekiştirirler. Lukacs söz konusu anlayışları savunan düşünürleri, “tepetaklak edilmiş dünyanın sadece düz bir betimlemesini” yaptıklarını, derinleştirdik dedikleri şeyin hep yüzeyde kaldığını, “kapitalist üretimin kayıtsız şartsız ya da sonuna kadar yaygınlaşması için gerekli koşulları yerine getirmek”ten başka bir şey yapmadıkları iddiasını dile getirir.³³⁹ Baskın sınıfın ideolojik düzenlemesinin toplumsal rıza alanında meşrulaştırılması için “üretim”, “rekabet”, “büyüme”, “kalkınma”, “verimlilik”, “güçlü devlet” gibi iddialarla toplumu yönlendirmektedir. Böylece ekonomi, ideolojik tavırlar çerçevesinde yönlendirmelere tabi olarak toplumu siyasal devlete bağımlı kılmanın aracına dönüşmektedir. Ekonomiye bir mücadele biçimi olarak gören “iktisat ideolojisi” temelde mülkiyetçi bireycilik, başarı ve girişimcilik anlayışını savunur. Faydacılıkla bağlantılı olarak ekonomik eşitsizlik

³³⁶ “İngiliz Mehmet İşsizliğin nedenini buldu”, <http://haber.sol.org.tr/ekonomi/ingiliz-mehmet-issizligin-nedenini-buldu-haberi-27126> (25.07.2013)

³³⁷ “Ulusal İstihdam Strateji Belgesi”, <http://www.sendika.org/2011/02/ulusal-istihdam-strateji-belgesi-tam-metin/> (25.07.2013.)

³³⁸ Çelik, s.22.

³³⁹ György Lukacs, **Tarih ve Sınıf Bilinci**, çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları, 2006, s.169.

öğretisi, kapitalist toplumun genel kültürünün temelidir.³⁴⁰ Bu ideolojik açıklama biçimi de bir çeşit doğalcılıktan beslenir. Bazı insanların daha çalışkan, fazla enerjiye sahip, becerikli olduğu görüşüne dayanarak eşitsizliği meşru görür. İktisat ideolojisi, daha iktisadın ne olduğunu tanımlarken “arzuların ve ihtiyaçların sınırsız, kaynakların kıt olduğu”ndan hareket ettiğinden kaynakların eşit paylaşılamayacağını temel ilke olarak belirlemiş olur. Kapitalist üretimin işleyiş biçiminden kaynaklanan yabancılaşma ve onunla ilgili olarak şeyleşme, insanın kendi ürettiklerinin “oyuncağı” durumuna düşmesi anlamına gelir. Bu gerçekliği eleştirmeyen düşünceler de kapitalist ideolojinin dilinden konuşmuş sayılır.

“Ulusal kalkınma” söylemi altında güçlü devlet öngörüsü çerçevesinde muktedirlerin toplumu düzenlemesine de zemin hazırlanır. Kalkınma ve güçlü devlet söylemi siyasal iktidarın ekonomik temelini yaratır ve devletin toplumu düzenlemesine meşruiyet kazandırır. Birlik beraberlik içinde, toplumsal çatışma olmadan kalkınma yolu, devletin cazibesini de arttırmasının yolunu açar. Dini simgesel gibi kalkınma simgeseli de kendi kendini doğrular. Kalkınma adeta hikmetinden sual olunmaz bir hedef durumuna getirilir.³⁴¹ “Milli çıkarlar” çalışma yaşamı ile ilişkilenerken ifade edildiğinde, sorgulardan bir parça korunur hale getirilmektedir. Milli çıkarlarla ilişkilendirilerek gündeme getirildiğinde çalışma yaşamını düzenleyen müdahalelerin karşılık bulması kolaylaşmaktadır.

Örneğin, çalışma koşullarından ve aldıkları ücretten mağdur oldukları gerekçesiyle, koşulların iyileştirilmesi ve ücret taleplerini öne sürerek 8 Temmuz 2013’te grev kararı alan Darphane çalışanlarının grevini Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Faruk Çelik’in şu ifadeleri dikkate değerdir: “Bir hak arama olmadığı, politik bir grev olduğu açıkça görülmektedir.” devamında da “çalışanların daha fazla hak kaybına neden olmadan bir an önce sona erdirilmesi çağrısında bulundu.”³⁴² Bu ifadelerde vurgulanan “politik” olma hali, işçilerin politika dışı olması gerektiğini işaret edecek şekilde kullanılmış oluyor ki “işçilerin politik olması” siyasi gelenekte milli çıkarlara uygun olmayan negatif bir olgu olarak kodlanmıştır.

Bu şekilde, sınıf çatışması televizyon tarafından [kitle iletişim araçları] ulusal çıkarlara ters bir durum olarak yansıtılır ve işçi-işveren ilişkileri toplumsal uzlaşma ve toplumsal yapının ayakta kalması terimleriyle ele alınır; yani, sınıf çatışması kapitalist sınıf yapısı için esas değil, anormal bir unsur olarak görülür; grevin nedenleri ise geri planda kalmayı sürdürür.³⁴³

³⁴⁰ Bryan Turner, **Eşitlik**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Yayınları, 1997, s.88.

³⁴¹ Ahmet İnsel, **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**, 5. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006, s.189-190.

³⁴² Birgün gazetesi, 16.07.2013/

³⁴³ Swingewood, s.133.

Siyasal yöneticiler ya da toplumun kanaat önderleri sık sık çıkarların ortaklığına dair görüşler bildirir ya da çıkarlara eklenilebilecek ideolojik söylemleri dolaşıma sokarlar:

Güvenlik ve asayişin toplum ile birlikte sağlanması gerektiğini vurgulayan Başbakan Erdoğan, "Bizim vazifemiz, güvenliği, asayişi, istikrarı tesis etmektir. Esnaf, tüccar, girişimci hükümetten güvenli ve istikrarlı bir ülke inşa etmesini bekler. Ama bunu sadece biz mi yapacağız. Hep beraber yapacağız. Devlet milleti ile el ele yapacak" dedi.³⁴⁴

Başbakan Erdoğan, Silikon Vadisi'nde Microsoft, Apple ve Google gibi dünya teknoloji devlerini ziyaret edip, sürücüsüz araç ve akıllı gözlük gibi yeni nesil ürünleri test etti. Erdoğan, turun ardından, "Çalışan mesafe alıyor. Demek ki bizim daha çok çalışmamız, bilgiyi üretmemiz, geliştirmemiz lazım. Onun için de ben bilgiyi insanlığın evrensel bir malzemesi olarak görüyorum. Bundan hep birlikte istifade edeceğiz. Geleceğe çok daha güçlü olarak yürüyeceğiz" yorumunda bulundu.³⁴⁵

Türkiye'de 2012 yılında açıklanmış olan Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'nin politik ve ekonomik gerekçelerine bakıldığında vurgunun "istikrarlı ve yüksek büyüme" meselesine yapıldığı görülmektedir. Bütün ilginin, "Türkiye'de ekonomik gelişmenin hızlandırılması" tezine dayandırılması, ekonomik büyümenin herkesin yararına olacak bir durum olması algısına dayanır. Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'nde sıralanan amaçların tamamı ekonomik gelişmenin hızlandırılması ile ilgilidir.³⁴⁶

- Makroekonomik istikrarın sürdürülmesi
- İş ortamının iyileştirilmesi
- Finansal sistemin aracılık hizmetlerini etkinleştirecek şekilde iyileştirilmesi
- Ar-Ge ve yenilikçiliğin geliştirilmesi
- Beşeri sermayenin güçlendirilmesi
- Altyapı yatırımlarının geliştirilmesi
- Yapısal reformların sürdürülmesi

İstihdamın asli unsuru olan çalışanların durumunun iyileştirilmesi ile ilgili olarak gözetici herhangi bir madde söz konusu değildir. Belgenin tamamına bakıldığında ancak kayıtdışı çalışmanın önüne geçilmesi hususuna dair düzenlemeler söz konusu olmakla beraber, düzenlemeyi gerçekleştirecek herhangi bir yaptırımdan söz edilmemiştir. Uygulamalardan doğacak ek maliyetlerin de "işverenlere yük getirmemesi"ne ise özel olarak vurgu söz konusudur. Kapitalizmin tüm aktörleri, kapitalist ideolojinin sözcülüğünü, yani

³⁴⁴ "Devlet millet elele", Vatan gazetesi, 22.07.2013.

³⁴⁵ "Çok çalışmamız lazım çok...", Hürriyet gazetesi, 20.05.2013.

³⁴⁶ Sendika, "Ulusal İstihdam Strateji Belgesi", <http://www.sendika.org/2011/02/ulusal-istihdam-strateji-belgesi-tam-metin/>

çıkarlarının gereğini ihmalsiz bir şekilde sürdürmektedir. TÜSİAD'ın iş ortamının “iyileştirilmesi” gereği olarak sunduğu önerilerin çalışanların durumuyla ilgili herhangi bir iyileştirmeden bahsetmeyip bütün iyileştirmelerin işverenlerin çıkarını gözetiyor olduğu açıktır. Ancak bütün taleplerde temel gerekçe “kamu düzeninin zarar görmemesi” yönlü vurgu söz konusudur.

Anayasa'daki ve Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'ndaki grev ve lokavt ile ilgili düzenlemeler muhafaza edilmelidir. Grev çalışanların iktisadi ve sosyal durumlarını düzeltmek için hak alma yönünde bir araçtır. Anayasa'daki “Grev esnasında greve katılan işçilerin ve sendikanın kasıtlı veya kusurlu hareketleri sonucu, grev uygulanan işyerinde sebep oldukları maddi zarardan sendika sorumludur.” hükmü, grev sırasında grevin amacını aşan olumsuz olayların önüne geçilmesi bakımından önemlidir. “Siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verimi düşürme ve diğer direnişler yapılamaz.” hükmü de, ülke ekonomisinin ve kamu düzeninin zarar görmemesi ve bütün riski işverene yüklememek açısından önem taşımaktadır.³⁴⁷

Grevin amacı işverene baskı yapmak suretiyle kazanılacak yaptırım gücü olduğu halde, örneğin bankalarda uygulanacak grev, sadece işveren bankaya değil, tüm işletmelere, ekonomiye ve topluma zarar verecektir. Grev ve lokavtın yasaklanmasına ilişkin olarak kamu düzeni veya kamu sağlığı açısından sakıncalı görülen hallerde mahkemenin yasaklama kararı alabilmesi ile ilgili taslak düzenleme, grevlerin yasaklanması ve ertelenmesi konusunda karmaşaya neden olacaktır.³⁴⁸

³⁴⁷ TÜSİAD, “İş ve Yatırım Ortamının İyileştirilmesine Yönelik TÜSİAD Önerileri”, Ekonomi Koordinasyon Kurulu Toplantısı Sunumu, s.31, 08.04.2010, <http://www.tusiad.org.tr/rsc/shared/file/EK0K-son.pdf> (24.07.2013)

³⁴⁸ TÜSİAD, s.31-32.

SONUÇ

İnsanın amaçlı olarak öteki insanlarla işbirliği içinde gerçekleştirdiği üretim faaliyetine çalışma diyoruz. Tarihi boyunca insan, yaşamını sürdürmeye yönelik üretim faaliyetlerinde bulunmuş ve faaliyetlerini organize etmiştir. Amaçlı üretim faaliyetinde bulunabilmek insanın sistematik bilinçliliğiyle ilişkilidir. Bu bilinçlilik hali ona, doğanın gücü karşısında, kendi yetersizliklerini aşmanın olanağını da kazandırmıştır. İnsan, pratik etkinliklerini nesnelerde somutlayarak üretim araçları üretebilmiş, onlar sayesinde insansal yetersizliklerini telafi etme becerisini geliştirmiştir. Üretim araçları üretebilme bilgisi her aşamada biraz daha geliştirilmiş, adeta onun organlarına eklenmiş ve onun kendi yeniden üretimini sağlamasına olanak sağlamıştır. Bütün bu yardımcı araçlar üretim kapasitesini arttırmış ve günümüz kapitalist topluma kadar evrilmiştir.

Çalışma etkinliğinin farklı toplumsallıklarda farklı anlamlandırmalara sahip olduğu görülmekte. Örneğin köleci toplumlarda çalışma, burun kıvrılan ve bir tür mahkumiyet olarak değerlendirilmiştir. Ağır bedensel zorlama gerektiren işler genellikle kölelere veya toplumun en altında kalmış insanlara zoraki yaptırılmıştır. Üretilen mallar küçük çapta ticarete konu olsa bile kullanım değerleri esas olduğundan, bu ürünlerin üretimine harcanan etkinliğe ve süreç içinde kazanılan yetkinliğe özel bir toplumsal değer atfedilmemiştir. Öyle ki günümüze ulaşan sanat harikaları sayılan mermer heykeller genelde köleler tarafından yapılıyordu. Kol gücüyle, bedeniyle çalışmanın toplumsal bir değer haline gelmediği, çalışanlara herhangi bir toplumsal statü sağlamadığı görülür.

Toplumsal sınıfların belirginleştiği toplumlar, döngüsel bir kozmoloji anlayışıyla bütünleşerek yazgıya dayalı bir hiyerarşik yapı kazanmıştır. Bu anlayışta insan, bir yazgının gereği olarak toplumsal bir pozisyona mensup sayılarak yaşamı boyunca bu pozisyonun “görevlerine” mahkum edilirdi. Hint kast sisteminin meşrulaştırıcısı olarak veda öğretisinin ortaya çıkışı, Antik Yunanda Platon’un toplumsal sınıflaşmayı, organik beden ile analogi yaparak açıklaması bir meşruiyet sağlamayı amaçlıyordu. Doğada döngüsel bir mekanizma söz konusuydu ve bu mekanizmada herkesin bir yeri ve görevi bulunuyordu. Bu ideolojilerin belli işlevselliklere sahip olduğu söylenebilir. Elbette bu ideolojik açıklama biçimlerinin mutlak bir kabulü hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Toplumsal üretimin ortaklaşa etkinliklerden hiyerarşiye doğru bir dönüşüm geçirdiği söylenebilir.

Elbirliğinden hiyerarşiye evrilen toplumsal üretim kapitalizmle birlikte amaçlı ve bilinçli bir etkinliğe dönüşecektir. Kapitalizmle birlikte ürünler sırf kullanım amaçlı olarak değil değişim amaçlı olarak üretildiği için hem toplumsal yaşam hem de çalışma anlayışı

büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Bireyin toplumsal pozisyonunu kendi etkinlikleriyle ilişkilendiren bu yeni anlayış, bu etkinliklerini gerçekleştirme özgürlüğünü doğal haklardan en önemlisi sayarak sistemin temeli inşa edildi. Bireyin öz faaliyetleri, kendi öz mülkiyeti ile ilişkilendirilerek yasal güvenceye de alındı. Politik ekonominin zenginliğin kaynağının emek olduğu belirlenmesi, işbölümüne dayalı çalışmayı daha çok öne çıkardı. Toplumsal zenginliğin ancak üretimle, çalışmayla artırılabilir oluşt, çalışma kültürünü de dönüşüme uğrattı ve çalışma kutsanma derecesinde önem kazandı. Özellikle Avrupa’da Püriten çalışma etiğinin öne çıkışı ile kapitalist ideoloji arasında bir ilgi olduğu muhakkaktır.

Kapitalist dönüşüm geleneksel toplumun geçimsel ilişkilerini yıkarak insanları mülksüzleştirmiş ve onları sadece emeklerini kullanarak yaşayabilecek duruma getirmiştir. *Emek* kapitalist toplumsal ilişkilerin ve yeniden üretimin aktif bir öznesi haline gelmiştir. Bu ilişki karşıt iki sınıfın ilişkisi olarak biçimlenmiştir. Üretim yapılacak araçlara sahip olan kapitalistler, bu araçlara sahip olmayanların işgüçlerini satın alarak üretim gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Bu karşıt ilişki başlangıçta *zor* ile mümkün olabilmıştır. Onlarca yıl boyunca insanlar, kırlardan kitleler halinde kentlere adeta sürülmüşlerdir. Böylece aktif bir özne olarak ortaya bir işçi sınıfı çıkmıştır; işçi sınıfı kapitalist toplumsal ilişkilerle oluşmuş ve bu toplumsallığın dönüştürücüsü haline gelmiştir. İşçi sınıfı, oluşumundan itibaren kapitalist tahakküme entegre olmuşsa da tamamıyla edilgen bir nesne durumunda değildir elbette.

Kentlerin vahşi ortamında atölyelerde, fabrikalarda çok zor koşullarda çalışmaya mecbur kalan insanların yaşamı ancak 19. yüzyıldan sonra bilgisel hassasiyetle incelenebilmiştir. İşgücünü satarak çalışma ilişkilerine giren insanların bu maddi sürece tekabül edecek bir bilinç kazanacağı da ancak bu yüzyılda, ortaya konabilmıştır. Bu nedenle kapitalist ideolojinin hakiki doğası da ancak bu sayede ortaya çıkabilmıştır. Karl Marx’ın başta *Kapital* adlı eserinde incelediği, kapitalist üretim sistemi, görünüşü ile gerçekliği arasında bir boşluk yaratmaktadır. Kapitalist sistem, kendi işleyişine uygun olarak *fetişizm* ve *yabancılaşma* üretmektedir. Çünkü kapitalist üretim sürecinin sonucu olarak ortaya çıkan *meta*, sadece bir ürün olmanın ötesinde bir içeriğe sahiptir. Meta, bir kullanım değeri içermekle beraber asli olarak değişim değeri üzerinden kendini piyasaya sunar. Piyasada alınıp satılabilen öteki metallerden bambaşka bir niteliğe sahip olan bir meta da işçinin *emek gücü*dür. Emek gücü, işçinin kapitaliste belli bir süre için sattığı çalışma gücüdür. O da piyasaya çıkar alıcı bulur veya bulamaz bir metadır. Kapitalistin onu alma mecburiyeti vardır çünkü emek gücü metası öteki metallerden farklı olarak *artı değer* ortaya çıkarabilir. Marx’ın *meta fetişizmi* adını verdiği olgu, toplum üyelerinin ortak bir faaliyetle, kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları bir tür toplumsal üretime dayanan toplumsal emekle başlar. Bu toplumsal

Üretimde, üreticiler karşılıklı olarak birbirlerine bağlıdır ve bu nedenle üretilen metaların değişimi için bütün öteki metalarla eşit sayılabilen bir sistematik değişim aracı olarak *para* kullanılır. Metaların retimi için toplumsal gerekli emek zamanı *değişim oranı* olarak kullanarak para, bütün metalarla değişebilen bir meta niteliği kazanır. Tam da bu durum kapitalizmde genel bir fetişizm oluşmasına neden olur. Çünkü bireyler arasındaki toplumsal ilişkisi, metalar arasındaki ilişkisiyle yer değiştirir: Bireyler arası ilişkiler maddi ilişki olarak, metalar arası ilişkiler de toplumsal ilişki olarak görünür.

Kapitalist işçinin emek gücünü *cret* karşılığı satın alır. cret işçinin kapitaliste belli bir süre çalışmasının karşılığında alacağı değerdir. Işçinin kendi emek gücünü bir ücret ilişkisi ile satması, kendi emek gücünü kullanma hakkından feragat etmesi, bu hakkı kapitaliste vermesi anlamına gelir. Bu cret ilişkisi *hiyerarşiyi kabullenme* anlamına da gelir. Kapitalist açısından da satın aldığı bir metaya müdahil olma *meşruiyeti* sağlamış olur. Işçinin kendi emek gücünü kullanma hakkını başka birine devretmesi, fetişistik bir durumun sonucu olarak *yabancılaşmayı* ortaya çıkarır. Kurulan bu hiyerarşi hiç de insani değildir ve insani niteliklerini yitiren kapitalizmde yabancılaşmış ilişkiler egemen yaşam tarzı olur. Yabancılaşmış ilişkilerin yaygın olduğu toplumsal ilişkiler, mevcut gc ilişkilerinin belirleyiciliğinin etkisiyle daha kolay idare edilebilir hale gelir. Sermaye birikim tarzının gereksinmelerine karşılık olarak düzenlenen çalışma organizasyonları, bireylerin çıkarına ve tercihine bakılmaksızın kapitalistler tarafından dizayn edilir ve ideolojik olarak da *meşrulaştırılır*. Bir ağın egemen düşünceleri, mevcut eşitsizlikleri ve çelişkileri, egemenler tarafına yontarak *doğallaştırır*. Işilerin bu meşrulaştırmaların pasif kabullenicileri olmadığını, ideolojik alanın da bir mücadele alanı olduğunu da eklemek gerekiyor.

Kapitalizm kendi gerçekliğini doğallaştırmak için toplumsal yaşamın maddi ve düşünsel alanlarında ideolojik bir hegemonya kurar. Bu hegemonya çeşitli ideolojik söylemlerle sürekli tekrarlanır, esnetilerek dönüştürülür ve yeniden üretilir. İdeolojik ağrılar, bireyler tarafından algılanarak benimsenir veya reddedilir. Kapitalist ekonomik sistemin sürmesinin sefasını sürenler, mevcut yapıların ve ilişkilerin ideolojilerini kurmak ve yeniden üretmek üzere birçok aracı kullanırlar. Kapitalist retim tarzında iki karşıt sınıf olduğunu varsayığımızda, kapitalistlerin işçilere göre, kendi çıkarlarını çok daha iyi planladıkları su götürmez bir gerçektir. Hem dünya leinde hem de ulusal ölçekte, sınıfın temsilci kuruluşlarının etkinlikleri bunu daha net bir şekilde göstermektedir. Kapitalizmin işleyişinde yapısal ve kültürel düzenlemeler ağrılıklı olarak yasal düzeyinde, yani devlet düzeyiyle organize edilir. Bu organizasyonlar veya planlar, üretim tarzında yeni alanlar amanın yanında eskilere yeni anlayışlarla eklenlenebilir. Eklemleneler çok yönlü olarak hukuk, din,

eğitim, politika, kültür, medya gibi araçlarıyla pekiştirilerek dolaşıma sokulur. Bu şekillenmenin bariz niteliği gerçek gerçeklik düzlemi ile zihindeki egemen gerçeklik düzleminin farklı oluşudur.

Karmaşık bir işbölümünün gelişmişliği nedeniyle kapitalizmde, üretenler birbirine bağımlı olarak yaşamak zorundadır. Bu da mevcut gündelik işleyiş ile ideolojik söylemlerin buluşmasını sağlar; bu söylemler gündelik işleyişin tercihlerini yapan bireyler için kılavuz işlevi görür. İdeoloji, günlük deneyimlerle zihinsel süreçleri bütünleştirerek toplumsal çelişki ve çekişmeleri meşrulaştırıcı, esnek ve dinamik bir algıdır. Bu nedenle ideolojiler sınıfsal pratikler içinde maddileşirler.

Emek süreci üzerine eleştirel incelemeler Marx ile başlamasına karşın 1970’li yıllara kadar fazla ilgi çeken bir konu olmamıştır. 1970’li yıllarda ise Hary Braverman’ın *Emek ve Tekelci Sermaye* adlı klasikleşmiş kitabıyla emek süreci araştırmalarında bir artış söz konusu olmuştur. Braverman’ın etkisinde gelişen çalışmalar, emek sürecinin denetimi üzerine yoğunlaşırken ideolojik ve siyasal yönüyle ilgili çalışmalar fazla değildir. Richard Edwards, çalışanların şirkete entegre edilerek işçilerin aidiyet duygularına yönelik mekanizmaları incelemişse de emeğin ideolojik ve politik stratejilerle denetlenmesi konusuna ağırlıkla eğilen Michael Burawoy’dur. Burawoy, kapitalizmin teknik denetimden ideolojik denetime doğru bir seyir izlediğini belirtmiştir. İşçiler çeşitli ideolojik stratejilerle çalıştıkları işletmeye bağlanmaya çalışılmıştır.

Geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye’de çalışma ideolojisi, kapitalizmin yapısal inşasına paralel olarak yoğun bir şekilde söylem alanında dolaşıma girmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen kapitalist ilişkiler, ancak bir ulus devlet formuyla bulunduğu zaman ideolojik yanını maddi yapılara eklemleyebilmiştir. Bir ulus inşası aşamasında milliyetçilik ideolojisiyle çalışma ideolojisi, **ortak çıkar** vurgusunda buluşarak melezlenebilmiştir. Kapitalist kurumlaşma inşası geliştikçe hukuki ve eğitim aygıtlarıyla bir **standardizasyon** inşası söz konusu olmuştur. Egemen ideoloji **öyküler kurarak, şeyleştirerek, ebedileştirerek** kapitalist ideolojiyi çalışma ile buluşturarak işçilerin yaşam tecrübelerini anlamlandırmalarında bir yön levhası işlevi de görmüştür. Kapitalist çalışma ideolojinin Türkiye yereline özgü belirgin yönü, bir özne inşa etmede **farklılaştırmaya** çoklukla başvurmasıdır. Uzun süre savaşlarla iyice sefilleşen köylülerin hızlı bir göç sonucu kentlerin çeperlerine yığılarak işçileşmesi, korkulu, belirsiz, yersiz yurtsuz ve güvencesiz bir yaşam sürdürmeye başlaması farklılaştırma ve parçalanma stratejilerinin kolay işlemesini de sağlamıştır. Öte yandan dinsel ideolojinin bir “komünizm tehdidi”ne karşı “birlik” hedefi ideolojinin etkililiğini arttırmıştır. Özellikle Türkiye işçi sınıfının etkin olduğu dönemlerde

ötekinin sansüre uğratılması ve farklılaştırma tam karşıt özneyi kurarak tahakküm ilişkilerinin gizlenmesine ve onları belli bir kolektivitenin içinde birleştirmeye yaramıştır. “Hep birlikte kalkınalım”, “istikrar sürsün”, “milli servetimiz artsın” vb. söylemler günümüzde de etkin bir şekilde kullanımdadır.

Dünya kapitalizminin dönüşümüne uygun olarak son yıllarda ideolojik motivasyonlarda bir dönüşüm olduğu gözlemlenebilir. Farklı sermaye grupları arasındaki çatışmayı ideolojik söylemlerden izlemek mümkün olabilmektedir. Uluslar arası pazarlara açılan büyük sermaye girişimci, becerikli, inovatif elemanlar talep ederken küçük işletmeler ucuz ara elaman talep etmektedir. 2013 yılında bir Bakanın, “Biz Müslüman ülkeyiz, bizden mucit çıkmaz, ara elaman yetiştirmeye yönelmeliyiz.”³⁴⁹ ifadeleri, TÜSİAD’ın “yeni teknolojiyi iyi kullanan ve fark yaratan” çalışan talebinden farklıdır.

Bu çalışmada ideolojinin çalışmaya dışsal değil, içkin bir düşünsel mücadele alanı olduğunu görmeye çalıştık. İdeolojinin günlük dilde epistemolojik bir yaklaşımla “yanlış bilinç” olarak algılanmasının sorunlu olduğunu, toplumsal meta üretiminin söz konusu olması dolayısıyla fetişizm kaynaklı bir algı olduğunu, çalışma ile ilgili olarak da ücret formunun bir ideolojik durum ortaya çıkardığına değindik. Ayrıca ideolojinin sosyolojik bir kullanımı olduğu ve söylemsel stratejiler olarak dolaşıma sokulduğunu ve öznelere için mevcut yapısal ilişkileri meşrulaştırmaya, birleştirmeye, şeyleştirmeye, parçalamaya yaradığını göstermeye çalıştık. Özellikle Türkiye’de işçileşme sürecinin inşasında bu stratejilerin kullanım tarzlarını örnekledik. Bu çalışma, herkesin günlük hayatın içinde bir parça dahil olduğu ve hüküm yürüttüğü, yanıtlar ortaya koyduğu genel bir meseleye odaklanmış olduğundan yeni sayılmaz; ancak toplumsal ilişkilerin zihinsel kulvarının farklı alanlarda, yepyeni araştırmalarla deşilmesine ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacın en başta da iktisadi bilimlerin geçmişinde olduğu gibi politik bilimle buluşmasıyla giderilebileceği kesindir. Bu belirlemeye vesile olması dileğiyle...

³⁴⁹ http://www.radikal.com.tr/turkiye/bayraktar_musulman_ulkeyiz_bizden_mucit_cikmaz-1145117

KAYNAKÇA

- Althusser, Louis. (2010) **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (4. Basım) çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İthaki Yayınevi.
- Anday, Melih Cevdet (2013). **Sözcükler**, İstanbul: Everest Yayınları.
- Arendt, Hannah (2009). **İnsanlık Durumu** (4. Baskı), çev. Bahadır Sina Şener, , İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aron, Raymond. (1997) **Sanayi Toplumu**, çev. E. Gürsoy, İstanbul: Dergah Yayınları
- Aydoğanoglu, Erkan (2011) **Fabrikada Emek Denetimi**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Barsoc, Christian (1997) **Kapitalizmin Çarkları**, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Bauman, Zygmunt. (1999) **Çalışma, Tüketici ve Yeni Yoksullar**, çev. Ümit Öktem, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Berardi, Franco “Bifo” (2012). **Ruh İşbaşında: Yabancılaşmadan Otonomiye**, çev. Fırat Genç, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bhaskar, Roy (2013). **Naturalizmin Olanaklılığı**, çev. Vefa Saygın Öğütle, Ankara: Pratika Yayınları.
- Braverman, Harry (2008). **Emek ve Tekelci Sermaye**, çev. Çiğdem Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Brunhoff, Suzanne De (1992). **Devlet ve Sermaye**, çev. Kuvvet Lordoğlu, Ankara: İmge Yayınları.
- Carr, E.H. (2009) **Tarih Nedir?** (12. Basım), çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cebeci, Ayşe (2012). **Bilmediğimiz Kapitalizm; Gizli Elin Kurumsallaşması: YOİKK**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Clever, Harry (2011) “İş Hâlâ Temel Mesele! Yeni Bir Dünya İçin Yeni Bir Dil”, **Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme** (Derleyenler: A.C. Dinerstein; M.Neary), çev. Özgür Yalçın, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Collins, Hugh. (2013) **Marksizm ve Hukuk**, çev. Umre Deniz Tuna, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çelik, Nur Betül (2005) **İdeolojinin Soykütüğü I: Marx ve İdeoloji**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Defoe, Daniel. (2012) **Robinson Crusoe**, çev. Fadime Kahya, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dikmen, Ahmet Alpay (2011). **Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan**, Ankara: Tan Kitabevi.
- Duhm, Dieter (2002). **Kapitalizmde Korku** (3.basım), çev. Sargut Şölçün, Ankara: Ayraç Yayınları.
- Durak, Yasin (2011) **Emeğin Tevekkülü**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eagleton, Terry. (2005) **İdeoloji**, 2. Basım, çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Engels, Friedrich (2010). **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu** (2.baskı), çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.
- Ercan, Fuat. (2004) **Toplumlar ve Ekonomiler** (3.Basım), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Febvre, Lucien (1995). **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları

- Foucault, Michel (2000). **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları.
- Gaulejac, V.de (2013). **İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum**, çev. Özge Erbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Geras, Norman. (2002), “Fetişizm”, çev. Ahmet Çiğdem, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, Yayın Yönetmeni: Tom Bottomore, 3.Basım, İstanbul: İletişim Yayınları
- Gorz, Andre (2001). **Yaşadığımız Sefalet Kurtuluş Çareleri**, çev. Nilgün Tural, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gorz, Andre. (2007) **İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri/Anlam Arayışı** (2.basım), çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, Michael; Negri, Antonio (2007). **Dionysos’un Emeği: Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi**, (2. Basım), çev. Ertuğrul Başer, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harvey, David. (1997) **Postmodernliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
- Hobsbawm, Eric. (1998) **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Yayınları.
- İnan, Kemal. (2012) **Teknolojik İş(lev)sizlik: Kitle Üretiminden Yaratıcı Tasarıma**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnsel, Ahmet (2006). **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**, (5. Baskı), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Jalee, Pierre (1995). **Kapitalizm Nasıl İşler?** (2.basım), çev. Süreyya Ersoy, İstanbul: Belge Yayınları.
- Kaya, Pir Ali (2012). “Bireysel Çalışma İlişkilerinin Düzenlenmesi”; **Çalışma İlişkileri Tarihi** (Komisyon), Eskişehir: A.Ö.F. Yayınları
- Kesim, Mustafa (2010). **Ortaöğretim Girişimcilik Ders Kitabı**, Ankara: Sistem Ofset Basım
- Köymen, Oya (2007). **Sermaye Birikirken**, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Lafargue, Paul (2009). **Tembellik Hakkı**, çev. Hasan İlhan, Ankara: Alter Yayınları.
- La Fontaine (2010), **Masallar**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lordon, Frederic (2013). **Kapitaizm, Arzu ve Kölelik**, çev. Akın Terzi, İstanbul: Metis Yayınları.
- Lukacs, George (2006). **Tarih ve Sınıf Bilinci**, çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları.
- Lukacs, George (2014). **Emek, Sosyal Varlık Varlıkbilimine Doğru III**, çev. Ayşen Tekşen, İstanbul: Payel Yayınları.
- Makal, Ahmet (1999) **Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920–1946**, Ankara: İmge Kitabevi
- Makal, Ahmet (2002). **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, Ankara: İmge Kitabevi.
- Malay, Hasan (1990). **Çağlar Boyu Kölelik**, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Mandel, Ernest. (2008) **Marksist Ekonomi El Kitabı** (3. Basım), çev. Orhan Suda, Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
- Mandel, Ernst (2013) **Geç Kapitalizm** (2. Basım), çev. Candan Badem, İstanbul: Versus Yayınları.
- Marx, Karl (2003) **1844 Elyazmaları** (2.baskı), çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim Yayınları

- Marx, Karl. (2005) **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı** (6. baskı), çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl. (2008) **Grundrisse**, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, Karl (2008). **Ücretli Emek ve Sermaye**, (8. Basım), çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich (2008). **Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar**, Çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, Karl (2011) **Kapital I**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, Karl (2011). **Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i** (2. baskı), çev. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K.ve Engels, F. (2013) **Alman İdeolojisi**, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel Yayın.
- MEB (2012), **Ortaöğretim Girişimcilik Ders Kitabı**, Hzl. Komisyon, Yer: Belirsiz, Devlet Kitapları.
- Meda, Dominique. (2004) **Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?** çev. Işık Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları
- Neocleous, Mark (2006). **Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi**, çev. Ahmet Bekmen, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Ollman, Bertell (2011). **Diyaletik Soruşturmalar**, çev. Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul 2011.
- Öğütte, V. Saygın ve Çeğin, Güney (2010) **Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği** (2.Basım), Ankara: Tan Yayınları.
- Özdemir, Ali Murat (2008) **Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politikı**, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Poulantzas, Nicos (1992). **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, çev. Şen Süer; Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Prienne, Henri (2012). **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (5.baskı) çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ransome, Paul. (2011) **Antonio Gramsci: Yeni Bir Giriş**, çev. Ali İhsan Başgöl, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Sancar, Serpil (2008) **İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme**, Ankara: İmge Yayınevi.
- Sayers, Sean. (2008) **Marksizm ve İnsan Doğası**, çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Sennett, Richard (2009). **Zanaatkâr**, çev. Melih Pekdemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Smith, Adam (2011) **Milletlerin Zenginliği** (5. basım), çev. Haldun Derin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Swartz, David (2011) **Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi**, çev. Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Swingewood, Alan (1996) **Kitle Kültürü Efsanesi**, çev. Aykut Kansu, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şenel, Alaaddin (2009) **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, Ankara: İmge Yayınları.

- Şişman, Yener (2012). “Çalışma İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, **Çalışma İlişkileri** (Editör: Deniz Kağnıcıoğlu) içinde, Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Taylor, Frederick W. (2007) **Bilimsel Yönetimin İlkeleri** (3. basım), çev. H.Bahadır Akın, Konya: Çizgi Kitabevi
- Tilly, Charles (2012). **Neden: Düşüncelerimizin ve Davranışlarımızın Altında Yatan Nedenler...**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Köprü Kitapları.
- TİSK (2006). **İşsizliğin Çözümü: Girişimci Odaklı Yaklaşım**, TİSK Yayınları, <http://tiskweb.com>
- Therborn, Göran. (2008) **İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı**, çev. İrfan Cüre. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Thompson, E.P. (2012) **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, 3. basım, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Thompson, John B. (2013), **İdeoloji ve Modern Kültür: Kitle İletişim Çağında Eleştirel Toplum Kuramı**, çev. İdil Çetin, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Turner, Bryan (1997). **Eşitlik**, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Yayınları.
- Türkay, Mehmet (2009). **Sermaye Birikimi Kalkınma Azgelişmişlik**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Türkçe Sözlük (2007), Ayverdi, İ. ve Topaloğlu A., İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Uçkan, Banu (2012). “Bireysel Çalışma İlişkilerinin Kurulması”; **Çalışma İlişkileri Tarihi** (Komisyon), Eskişehir: A.Ö.F. Yayınları.
- Weber, Max (2010) **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Gülistan Solmaz, Ankara: Alter Yayınları.
- Weeks, Kathi (2014) **Çalışma Sorunu: Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşıtı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller**, çev. Tamer Tosun, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- White, Jenny B. (1999) **Para ile Akraba: Kentsel Türkiye’de Kadın Emeği**, çev. Aksu Bora, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Williams, Raymond (1990). **Marksizm ve Edebiyat**, çev. Esen Tarım, İstanbul: Adam Yayınları.
- Williams, Raymond (2011) **Anahtar Sözcükler** (4. Basım), çev. Savaş Kılıç. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavuz, Sefer (2012). **Dini Değerlerin Çalışma Hayatındaki Yeri: Sanayi İşçileri Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Derleyen: Zizek, Slavoj. (2013) **İdeolojiyi Haritalamak**, çev. Sibel Kibar, Ankara: Dipnot Yayınları.

Makaleler:

- Ansal, Hacer (1999) “Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar”, <http://www.birlesikmetal.org>
- Becerikli, Sema Y. (2013) “Takım Çalışmaları ve Verimlilik İlişkisi: Karar Alma Süreçlerinin Etkinlik Kazanmasında Liderin Rolü”, *Bilim Sanayi Teknoloji Bakanlığı, Verimlilik Dergisi*, 2013/3
- Çelik, Aziz (2012). “Ulusal İstihdam Strateji Belgesi: Ucuzluk, Esneklik ve Güvencesizlik”, *Ulusal İstihdam Stratejisi Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: TÜRK-İS/SBF Sosyal Politika Merkez
- Dinçer, Mehmet Evren (2013) “Dijital Kapitalizm, Dijital Emek?”, *Kampfplatz*, Cilt 1, Sayı 2.
- Hymer, Stephen (2012) “Robinson Crusoe ve İlkel Birikimin Sırrı”, *Monthly Review*, Sayı 30
- Küken, Gülnihal (1997), “Eğlenceli Felsefe”, *Cogito*, Sayı: 12.
- Man, Fuat (2009). "Kapitalist Emek Süreci Teorisi ve Dönüşümü",
https://dosya.sakarya.edu.tr/Dokumanlar/2013/202/221703209_kapitalist_emek_sureci_ve_donusumu_.
- Öngen, Tülin (1995). “İleri Teknoloji ve Çalışma İlişkilerinin Değişen Paradigması”, *A.Ü. SBF Dergisi*, Cilt 50, No:1-2
- Öze, Nuran (tarihsiz). “İşletmenin Hayat Kaynağı Olarak İnsan”, *Yakındoğu Üniversitesi Halkla İlişkiler Bölümü*, http://staff.neu.edu.tr/~noze/index_dosyalar/Page663.htm
- Özdemir, Ali Murat (2006), “Kolektif Hak Kavramı ve Emegin Hukuku”, *Çalışma ve Toplum*, 2006/2
- Savran, Sungur (2007), “Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması”, *Devrimci Marksizm Teorik/Politik Dergi*, Sayı: 3, Mart 2007, s.131-173.
- TÜBİTAK Bülten (2012). “Avrupa’daki Sanayi ve Üniversitelerle İşbirliği Fırsatı”, *Kasım 2012*, Sayı: 131.
- TÜBİTAK Bülten (2013). “TÜSSİDE Türkiye’ye Eğitim ve Danışmanlık Hizmeti Veriyor”, *Kasım 2013*, Sayı: 143.
- Ünal, Aylin; Çelik, Taylan (2010). *Çalışma Ahlakı Kavramına Kültürel Bir Bakış ve Türkiye’de Çalışma Ahlakı*, Yıl: 2010, Cilt: 8 Sayı:1 Celal Bayar Üniversitesi S.B.E.
- Yücesan-Özdemir, Gamze (2000). “Başkaldırı, Onay ya da Boyun Eğme: Hegemonik Fabrika Rejiminde Mavi Yakalı İşçilerin Hikayesi”, *Toplum ve Bilim* 86, Güz 2000
- Yücesan-Özdemir, Gamze (2010). “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”, *Çalışma ve Toplum*, 2010/4

Gazeteler:

- Birgün gazetesi, 27.01.2008.
- Birgün gazetesi, 16.07.2013
- Bugün gazetesi, 14.07.2012
- Cumhuriyet gazetesi, 24.07.2013
- Dünya gazetesi, 20.10.2012
- Evrensel gazetesi, 21.10.2012.
- Evrensel gazetesi, 22.10.2012.
- Evrensel gazetesi, 27.10.2012.
- Evrensel gazetesi, 06.08.2013.
- Hürriyet gazetesi, 07.02.2013
- Hürriyet gazetesi, 20.05.2013.
- Milliyet gazetesi, 15.03.2013.
- Radikal gazetesi, 13.04.2012.
- Vatan gazetesi, 22.07.2013.
- Zaman gazetesi, 29.11.2013.

İnternet:

http://www.birlesikmetal.org/kitap/kitap_99/1999-3.pdf
https://dosya.sakarya.edu.tr/Dokumanlar/2013/202/22170320_9_kapitalist_emek_sureci_ve_donusumu.docx
<http://www.egitimtercihi.com/ilkogretimlise/1797-girisimcilik-dersi-artk-liselerde-de-verilecek.html>
<http://www.emekdunyasi.net/ed/toplum-yasam/16922-bir-12-eylul-parodisi>
<http://erg.sabanciuniv.edu/node/867>
<http://haber.sol.org.tr/ekonomi/ingiliz-mehmet-issizligin-nedenini-buldu-haberi-27126>
<http://www.ntvmsnbc.com/id/25096880/>
http://www.radikal.com.tr/turkiye/bayraktar_musulman_ulkeyiz_bizden_mucit_cikmaz-1145117
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/09/20130907-4.htm>
<http://www.sendika.org/2009/02/kriz-can-yakiyor-issiz-kalan-baba-kendini-yakti/>
<http://www.sendika.org/2011/02/ulusal-istihdam-strateji-belgesi-tam-metin/>
<http://www.sendika.org/2011/11/iscimiz-ucuzdur-cok-calisir-az-hastalanir/>
<http://www.sondakika.com/haber/haber-kalite-yonetim-direktorleri-toplantisi-yapildi-4835568/>
<http://t24.com.tr/haber/iso-baskani-piyasadaki-kitligin-sebebi-kidem-tazminatidir/242481>
<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4857.html>
<http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/77516/>
<http://tiskweb.com/yayinlar.asp?sbj=ic&id=1802>
<http://www.tubitak.gov.tr/tr/haber/lise-ogrencileri-girisimciligi-sanal-kampuste-ogreniyor>
[+http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13594](http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13594)
<http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s7/16.pdf>
<http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/basin-odasi/konusmalar/tusiad-yonetim-kurulu-baskani-umit-boynerin-turkiye-ekonomisinde-firsatlar-tehditler-girisimcilik>
http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/EK0K-son.pdf
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/751/9599.pdf>
<http://yarinhaber.net/news/2013>
<http://www.yga.org.tr/YGA/Hakkimizda.html>